ISSN: 2181-3914

XXI ASR TILSHUNOSLIGI: tahlil va talqin

4-jild 3-son SENTABR, 2026

TAHRIRIYAT HAY'ATI

Bosh muharrir
Murodova Nigora Qulliyevna
filologiya fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari
Yusubova Rano Norboyevna
filologiya fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari
Yuldashev Farrux Haqberdiyevich
filologiya fanlari doktori, professor

Editor – in – chief
Murodova Nigora Kulliyevna
doctor of philological sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief
Yusubova Rano Norboyevna
doctor of philological sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief
Yuldashev Farrukh Hakberdievich
doctor of philological sciences, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI

Kalonov Muhiddin Bahriddinovich — *Iqtisodiyot fanlari doktori, professor*

Xujjiyev Sodiq Oltiyevich — *Biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

Norbekov Azamat Ostanaqulovich — *Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*

TAHRIRIYAT A'ZOLARI

Aynur Öz Özcan - filologiya fanları doktori, professor (Turkiya)
Nadir Mammadli- filologiya fanlari doktori, professor (Ozarbayjon)
Ra'no Sayfullayeva- filologiya fanlari doktori, professor (O'zbekiston)
Azamat Pardayev - filologiya fanlari doktori, professor (O'zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev - filologiya fanlari doktori, professor (O'zbekiston)
Mehri Abuzalova - filologiya fanlari doktori, professor (O'zbekiston)
Qo'ysin To'xtayeva - filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O'zbekiston)
Manzura Ernazarova - filologiya fanlari doktori, professor (O'zbekiston)
Ra'no Davlatova – filologiya fanlari doktori, dotsent (O'zbekiston)
Alijon Allaberdiyev – filologiya fanlari doktori, dotsent (O'zbekiston)
Dilnoza Sobirova – filologiya fanlari doktori, dotsent (O'zbekiston)
Botir Zaripov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O'zbekiston)
Fazliddin Najmiddinov - filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O'zbekiston)
Xolbibi Qurbonova- pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (O'zbekiston)
Feruza Jumayeva- pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (O'zbekiston)
Ra'no Sharopova- filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (O'zbekiston)
Gulnoza Ernazarova - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (O'zbekiston)
Nasiba Yarashova - filologiya fanlari doktori, dotsent (O'zbekiston)
Navro'z Rahmonov- filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (O'zbekiston)
Omongul Xolibekova- filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (O'zbekiston)
Munira Mengliyeva – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (O'zbekiston)
Erkin Musayev – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (O'zbekiston)
Bobir Maxammadov – filologiya fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent (O'zbekiston)

Tahririyat bilan bog'lanish:
Manzil: Navoiy shahar, Ibn Sino ko'chasi, 45-uy
Web-site: http://sciencejournals.uz
Tel: +998(97) 378 – 34 -45

Editorial staff of the journal:
Address: 45, Ibn Sino street, Navoi city
Web-site: http://sciencejournals.uz
Tel: +998(97) 378 – 34 -45

MUNDARIJA / CONTENT

Nazariy tilshunoslik va zamonaviy qarashlar

Murodova Nigora..... **6**
O‘zbek tilida so‘zlashuvchi massivni dialektal zonalashtirish

Yusubova Ra’no..... **14**
So‘zning nominativ tabiati: birlamchi va ikkilamchi nominatsiya fenomeni

Жумаева Феруза Рузикуловна, Бегжонова Маржона Максуд кизи..... **20**
Семантические и структурные особенности отсубстантивных прилагательных(на примере произведений а.н.островского) профессор кафедры русского языка и литературы

Xakimova Nigina..... **26**
Тенденции в определении грамматического рода заимствованных существительных в современном русском языке

Til, tafakkur va ong: kognitiv tahlil

Sa’dullayeva Mohira..... **33**
Madaniy konseptlarning diaxron rivojlanish trayektoriyalari (transformatsiya jarayonlari)

Mallayeva Zeboxon..... **41**
Pretsedent birliklarning leksik-semantik xususiyatlari

Til, madaniyat va milliy qadriyatlar

Choriyev Tavakkal..... **48**
Jomiy va Navoiy ijodida “dil” leksemasi ishtirokidagi birliklarning lingvopoetik xususiyatlari

Raxmonov Navro‘z..... **82**
Qipchoq shevalarida chorva hayvonlari nomlari bilan bog‘liq o‘xshatishlar

Yuldashev Jo‘rabek..... **86**
Karmana tumani nekronimlarining nomlanish motivlari

Otajonova Manzura..... **90**
Cho‘lponning til mahorati

Umarova Shaxlo..... **99**
Kashtachilik bilan bog‘liq terminlarning o‘zaro munosabatlari

Niyozova Hulkar..... **104**
Zebo Mirzo she’riyatida individuallik (“Ishq”, “U ishq edi” she’rlari misolida)

Qiyosiy tilshunoslik va tarjima sirlari

Norova Gulsanam, Azamova Gulruh..... **110**
O‘zbek va ingliz tilshunosliklaridagi subyekt va predikat paradigmasi, ularning umumiy va xususiy jihatlari

Saitxanova Dinara..... **115**
Integrativ yondashuv asosida o‘zbek tili darslarida ingliz tilidan o‘zlashgan so‘zlarni o‘zlashtirish tamoyillari

Raqamli dunyo, axborot texnologiyalari va ti

Ismoilova Ra’no..... **122**
Институциональные и социокультурные факторы цифровой образовательной коммуникации в вузе

Til va jamiyat: amaliy izlanishlar

Sharopova Ra’no..... **135**
Urban tilshunoslik: shakllanishi va taraqqiyoti

Davlatova Rushana..... **147**
Personajlar muloqotining sotsiopragmatik tahlili

Lug‘atshunoslik va badiiy tarjima mahorati

Жумаева Феруза..... **154**
Моделирование и структура словарной статьи при фиксации межчастеречного перехода слов

Maxamadaliyev Xislatxon..... **161**
“Lug‘ati Ne’matulloh”ning qo‘lyozma nusxalari va matnshunoslik xususiyatlari

Lingvodidaktika va ta’lim nazariyasi

Ernazarova Manzura, Sharopova Dilnoza..... **176**
Ona tili darslarida o‘qib tushunish ko‘nikmasini shakllantirishda xalqaro baholash (PIRLS) talablari

Norova Gulsanam..... **184**
Zamonaviy ona tili ta'limida interaktiv yondashuvning metodologik prinsiplari va xorijiy tajribalar tahlili

Azimova Maxfuza..... **193**
Classroom management: principles and effective strategies for creating a productive learning environment

Abdurazoqov Ulug'bek..... **200**
Institutional governance of co-curricular systems for talent development and employability alignment: a comparative policy analysis of Uzbekistan and Malaysia

Meliqulov Shohjahon..... **215**
7-8-sinf adabiyot darsliklarida onomastik materiallardan foydalanishning ahamiyati

Yosh tadqiqotchi minbari

Умарова Шахноза..... **220**
Категория модальности в современном русском языке: семантическая структура и функциональные средства выражения

NAZARIY TILSHUNOSLIK VA ZAMONAVIY QARASHLAR

O‘ZBEK TILIDA SO‘ZLASHUVCHI MASSIVNI DIALEKTAL ZONALASHTIRISH

Murodova Nigora Quliyevna,
Navoiy davlat universiteti
filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya: *Ushbu maqola o‘zbek tili massivining areal tarqalishini zonalashtirish: dialektal zona azonal zonalarga ajratish, ularning hududiy bo‘linishini o‘rganishga bag‘ishlangan.*

Kalit so‘zlar: *Fokus nuqta, tillar zonasi, dialektal zona, jahon tillari, zonalashtirish masalasi, til oilasi.*

Annotation: *This article is devoted to the areal zoning of the Uzbek language, including the division of dialectal areas into zonal and azonal areas, as well as the study of their territorial distribution.*

Keywords: *focal point, language area, dialectal area, world languages, issues of zoning, language family.*

Аннотация: *Статья посвящена ареальному зонированию узбекского языка, в частности разделению диалектальной зоны на зональные и азональные зоны, а также изучению их территориального распределения.*

Ключевые слова: *фокусная точка, языковая зона, диалектальная зона, мировые языки, вопросы зонирования, языковая семья.*

Kirish. Til massivining dialektal-geografik bo‘linishi va turli shevalarning yirik madaniy va iqtisodiy markazlar atrofida yagona jamoaga birlashishi uzoq tarixiy jarayondir. Bu ajratilmas obyekt hududiy farqlarining shakllanishi murakkab tarixiy, etnogeografik jarayonlar bilan bog‘liq. Shu sababli ham ma’lum bir zonani til va dialektlarini nafaqat lingvistik, balki tarixiy, etnogeografik jihatdan ham o‘rganishni talab qiladi. Shuni e’tiborga olgan qator olimlarimiz, o‘zbek tilida so‘zlashuvchi massivning dialekt zonalashtirish usullarini yaratishga harakat qilishgan.

Dialektlarni zonalashtirish dialektal lingvistik muhitning o‘ziga xos xususiyatlarini mukammalroq bilish, hududiy o‘xshashlik sabab-natijalarini aniqlash imkoniyatini beradi. Zonalashtirish til massivining turli qismlarida dialekt guruhlari farqlanishini ko‘rsatuvchi belgilar haqida yetarli ma’lumot to‘planganda amalga oshiriladi. O‘zbek tili ko‘p dialektli tillardan hisoblanadi. Bu hol uning o‘ziga xos murakkab tarixiy rivojlanish sharoiti va o‘zbek millatining o‘tmishdagi xilma-xil etnik guruhi bilan izohlanadi.

Areal lingvistikada sinxron dialekt zonalashtirish quyidagilarga amal qiladi. Asosan hozir amalda bo‘lgan omillarni, ya’ni yaqinda paydo bo‘lgan va ularning izlari dialekt zonalari tarkibida saqlanib qolganligini, dialekt–til tizimini tashkil qiluvchi zonaning

markazlashtirilgan nuqtasi mavjudligini, bu yerdagi shevalar birikmasining tabiati, o‘zaro ta’sir qiluvchi dialektlarni hisobga oladi.

Hatto geografik olimlar ham O‘zbekistondagi tarixiy, geografik va iqtisodiy sharoitlarni hisobga olib, 5 ta hududni ajratadilar: Shimoliy-Sharqiy (Sirdaryo va uning irmoqlari, Chirchiq va Angrenning o‘rta oqimi), Sharqiy (Farg‘ona vodiysi), Markaziy (Zarafshon vodiysi, Qizilqum), Janubiy O‘zbekiston (Qashqadaryo, Sheroboddaryo va Surxondaryo vohalari), Shimoliy-G‘arbiy (pastki Amudaryogacha yetib boradi).

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbek shevalarini amaliyotdagi paradigmasi asosida tasniflashda juda katta ilmiy tadqiqotlar bajarilgan. Jumladan, o‘zbek dialektlarini hududiy-ma’muriy tamoyillar asosida tasniflashda G.Vamberi, Ser Ali Lapin, I.I.Zarubin; tarixiy-madaniy va hududiy-ma’muriy yondashuvlar A.N.Samaylovich, Y.D.Polivanov, G‘.O.Yunusov, V.V.Reshetov; tarixiy-madaniy va hududiy-ma’muriy yondashuvlar hamda fonetik hodisalar bilan birgalikda K.K.Yudaxin, A.K.Borovkovlar tomonidan tasniflangan. Shuningdek, K.K.Yudaxin tasnifida etnogenetik yondashuv, A.K.Borovkov tasnifida dialektal ma’lumotlar inobatga olingan. Shuningdek, V.V.Reshetov o‘zbek shevalarini qarluq, qipchoq, o‘g‘uz lahjalari asosida tasnif qilgan. Bu tasnif asosida o‘zbek shevashunosligida katta tadqiqotlar amalga oshirilgan. O‘zbek shevalari tasniflari haqidagi juda ko‘plab ma’lumot adabiyotlarda keltirilgan. Shuningdek, “O‘zbek dialektologiyasi” darsliklarida ham o‘zbek shevalarining tasniflari keng izohlangan. O‘zbek dialektlarining mazkur tasniflari zamonaviy tilshunoslikda o‘zbek shevalarini zonalashtirish uchun manba bo‘lib xizmat qiladi.

Areal lingvistikaning yangi paradigmasi asosida o‘zbek tilli maydonni mintaqalashtirish: dialektal mintaqa (диалектная зона) va nomintaqaviy (azonal) qismlar rivojida tatbiq etish usullari keng tahlil qilinib, o‘zbek tilli massivning dialekt-geografik farqlanishi, shevalarning turli tasnif va tavsiflarda o‘z aksini topganligi, O‘zbekistondagi hududiy ma’muriy bo‘linishning tarixiy ma’lumotlari va tarixiy geografiyasiga oid materiallar asosida o‘zbek tilining dialektal zonalarini quyidagicha belgilaydi (A.Jo‘rayev, 1991; 66-b.).

1. Janubi-Sharqiy Farg‘ona dialektal zonasi. Zonaning markazlashgan nuqtalari: Andijon, O‘sh shevalari (qarluq dialektlari), Andijon va O‘sh viloyatlarida joylashgan .

2. Shimoliy Farg‘ona dialektal zonasi. Zonaning markazlashgan nuqtasi: Namangan shevasi, Namangan viloyatida joylashgan.

3. Janubi-G‘arbiy Farg‘ona dialektal zonasi. Zonaning markazlashgan nuqtalari: Qo‘qon, Marg‘ilon, Farg‘ona shevalari (qarluq dialektlari), Farg‘ona viloyati hududida joylashgan.

4. Toshkent dialektal zonasi. Zonaning asosiy nuqtasi Toshkent shevasi (qarluq dialekti), Toshkent viloyati hududida joylashgan.

5. Janubiy Qozog‘iston dialektal zonasi. Zonaning markazlashgan nuqtalari: Chimkent va Turkiston shevalari (qipchoq belgilari qorishgan qarluq shevalari), Qozog‘istonning Chimkent viloyati hududida joylashgan.

6. Xorazm dialektal zonasi. Zonaning markazlashgan nuqtalari: Urganch va Xiva shevalari (o‘g‘uz shevalari), Xorazm viloyati, Janubiy Qoraqalpog‘iston va Turkmanistonning Tashavuz viloyati hududlarida joylashgan.

7. Buxoro dialektal zonasi. Zona markazi: ikki tilli (o‘zbek-tojik ikki tilliligi) Buxoro shevasi, Buxoro viloyati hududida joylashgan.

8. Samarqand dialektal zonasi. Zonaning markazlashgan nuqtasi: Samarqandning ikki tilli (o‘zbek-tojik ikki tilliligi) dialekti, Samarqand viloyati hududida joylashgan.

9. Yuqori Qashqadaryo dialektal zonasi. Zonaning markazlashgan nuqtalari: Shahrisabz va Kitob shevalari (qarluq dialektlari), Qashqadaryo viloyatining sharqiy qismida joylashgan.

10. Quyi Qashqadaryo dialektal zonasi. Zonaning markazlashgan nuqtasi: Qarshi shevasi (qarluq shevasi), Qashqadaryo viloyatining g‘arbiy qismida joylashgan.

11. Surxondaryo dialektal zonasi. Zonaning markazlashgan nuqtasi: Termiz shevasi (qarluq shevasi), Surxondaryo viloyati hududida joylashgan.

Shuningdek, o‘zbek tilli massivning asosiy azonal zonalarini ko‘rsatib o‘tgan.

a) Jizzax-Sirdaryo azonal zonasi. Toshkent va Samarqand dialekt zonalari oralig‘ida. Sirdaryo va Jizzax viloyatlari hududini egallaydi. Ushbu hudud shevalari yuzasidan o‘rganilgan tadqiqotlarda qipchoq va qarluq shevalariga xos bo‘lgan holatlar o‘g‘uz shevalarida ham kuzatilgan, shuningdek, o‘zbek va tojik, o‘zbek va qozoq tillarining o‘zaro ta’sir orollari qayd etilgan.

b) Chorjo‘y azonal zonasi. Buxoro sheva zonasidan janubi-g‘arbda joylashgan. Turkmanistondagi Chorjo‘y viloyatining bir qismini egallaydi. Bu hududda ikki tilli o‘zbeklarning shevalari mahalliy turkman shevalari o‘zaro qo‘shilib ketgan.

d) Shimoliy Qoraqalpoq azonal zonasi. Xorazm shevasi zonasining shimoliy-g‘arbida joylashgan. Qoraqalpog‘iston hududining shimoliy qismini egallaydi. Mazkur hududda qipchoq shevasi tipidagi o‘zbek shevalari mavjudligi tadqiq etilgan.

e) Uchquduq-Zarafshon azonal zonasi. Buxoro shevasi zonasining shimolida joylashgan. Bu yerda Buxoro, Navoiy va boshqa viloyatlardan ko‘chib kelgan qarluq, qipchoq, ikki tilli sheva vakillarini qayd etish mumkin.

f) Leninobod-Ko‘lob-Qo‘rg‘ontyubensk azonal zonasi. U Tojikistonning uchta viloyati: Leninobod, Ko‘lob va Qo‘rg‘ontyubensk hududida joylashgan. Bu hududda qarluq va qipchoq shevalari tipidagi o‘zbek shevalari, o‘zbek va tojik tillarining o‘zaro ta’sir jarayoni mavjud.

g) Alabuqa-AktamTu-ktagul azonal zonasi. Qirg‘izistonning janubi-g‘arbiy qismida joylashgan. Ushbu hududda qarluq shevasi tipidagi shevalar va ularning qirg‘iz shevalari bilan o‘zaro ta’siri jarayonlari uchraydi.

h) Jambul azonal zonasi. Qozog‘istonning Jambul viloyati hududida joylashgan. Bu yerda qipchoq va qarluq shevalari vakillari qayd etilgan. Shuni aytish kerakki, dialektal zona bilan azonal zona o‘rtasidagi farq shundaki, dialektlar mavjud bo‘lgan zonada markaz-fokus nuqtasi shaklida ajralib turadi. Sheva zonalarining markazlashgan

nuqtalarida shevalarning qadimiy shakllari, boshqa tillarning ta’siri mavjudligi aniq sezilib turadi.

Dialektal zona bilan azonal zona o‘rtasida umumiy o‘xshash xususiyatlar bo‘lsa-da, azonal zonada yuqorida ta’kidlangan markaz – fokus nuqta yo‘q.

Tahlil va natijalar. Ma’lumki, dialekt zonalardagi til hodisalari yaxlit holda 100 yildan ortiq vaqt jarayonida dialektologiyaning tahliliy usullari asosida o‘rganilgan. Shunday muhim faktlar til hodisalarini areal lingvistikaning tahliliy usullari asosida o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib hisoblanadi. Shuning uchun ham o‘zbek shevalarining ko‘plab tasniflari o‘zbek tilida so‘zlashuvchi massiv dialekt zonalarining tarixan shakllangan zanjirlarini ajratib ko‘rsatish imkonini bergan. Bunday dialekt zonalari zanjirlaridan: Markaziy-Janubi zanjiri va Sharqiy (Farg‘ona) zanjiri bo‘yicha juda katta ilmiy tadqiqotlar yuzaga kelgan. Bu zanjirlarni quyidagicha izohlash mumkin.

1. Markaziy-Janubi zanjiri besh dialekt zonasini birlashtiradi: Buxoro, Samarqand, Yuqori Qashqadaryo, Quyi Qashqadaryo va Surxondaryo (birinchi ikkitasi Markaziy dialekt zonalariga, oxirgi uchtasi esa shu zanjir doirasidagi Janubiy dialekt zonalariga kiradi).

2. Sharqiy (Farg‘ona) dialekt zonalari zanjiri uchta sheva zonasini birlashtiradi. Janubi-Sharqiy Farg‘ona, Shimoliy Farg‘ona va Janubi-G‘arbiy Farg‘ona.

Markaziy sheva zonalari (Buxoro va Samarqand shaharlari) markazlashgan joylarda tarixan shakllangan o‘zbek-tojik ikki tilliligi keng tarqalgan. Buxoro sheva zonasi uchun mazkur hudud shevalarini o‘rgangan M.Mirzayev bunday ikki tillilik shahardan tashqarida ham mavjud ekanligini o‘z tadqiqotlarida ko‘rsatib quyidagi hududlarni qayd etganlar: Shahar atrofidagi – Shergiron, Chorbakir, Shirbudun aholi punktlarida; Vobkent tumanida – Peshku, Qal’ai Mirishkor, Zandani qishloq fuqarolar yig‘ini hududida; Shofirkon tumanida – Chandir, Denov, Quli Hovli qishloqlarida; G‘ijduvon tumanida – Sarmijon, Firishkent, Fayzullo Yusupov, Zangar hududlarida, shuningdek, Kogon, Romitan, Sverdlov tumanlarining bir qator qishloqlarida uchraydi.

Samarqand sheva zonalari Samarqand shahri, Urgut, Nurota tumanlarida ikki tillilik keng tarqalgan. Janubiy dialekt zonalari markazlarida (Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Termiz shaharlari) bunday ikki tillilik mavjud emas. Quyi Qashqadaryo va Surxondaryo dialekt zonalarida o‘zbek-tojik ikki tillilik markazdan tashqarida kuzatiladi. Quyi Qashqadaryo sheva zonasiga A.Shermatovning tadqiqotida ko‘rsatilishicha, o‘zbek-tojik ikki tillilik hududlariga Fazli, Qamashi, Parg‘uz, Narti Baland, Mig‘jagul, Koson (Koson tumani), Gulshan, Qo‘shkul, Mobika, Yashilko‘l, G‘uzor (G‘uzor tumani), Xo‘jaibrohim, Beshqutan, To‘dacharbog‘, Boshcharbog‘ (Dehqonobod tumani) qishloqlari kiritilgan. Bu haqdagi ma’lumotlar Quyi Qashqadaryo shevalarini o‘rgangan olim A.Shermatovning tadqiqotida keng tahlil qilingan. Yuqori Qashqadaryo dialekt zonalarida o‘zbek va tojik tilida so‘zlashuvchilar bo‘lsa-da, yuqoridagi tarzda ikki tillilik kuzatilmaydi.

S.Raximovning ta’kidlashicha, Surxondaryo sheva zonasi uchun o‘zbek-tojik ikki tilliligi asosan Sariosiyo, Toqchiyon, Burapush, Poshxurt, Zarabog‘, Arikusti, Poyg‘aboshi qishloqlari va Boysun markazida kuzatiladi.

Markaziy-Janub dialekt zonalari zanjirida o‘zbek-tojik ikki tilliligi kuzatilishi tabiiy. Chunki bu zanjirning dialekt zonalari o‘rtasida tarixiy, madaniy, iqtisodiy aloqalar bo‘lgan.

A.Shermatov sheva sinonimlari haqida gapirar ekan, sharqiy-janubi – Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari shevalarini qamrab olgan hududni ajratib ko‘rsatdi. Samarqand-Buxoro shevalari atamasini bunday tushunish A.Jo‘rayevning Markaziy-Janubi sheva zonalari zanjiri haqidagi talqiniga yaqindir. Sababi bu zanjir Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalaridagi o‘ziga xos umumiy xususiyatlarga ega bo‘lgan dialekt zonalarini birlashtiradi.

O‘zbek tilida so‘zlashuvchi massiv dialekt zonalarida markazlashgan nuqtalarning har birini o‘ziga xos xususiyatlari borligi, fonetik, grammatik, leksik jihatdan yaqinligi, sheva zonalarining qo‘shniligi bilan birlashtirilgan. Buni quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

- Buxoro va Samarqand shevalarida / f / fonemasining mavjudligi va Qarshi, Shahrisabz, Kitob shevalarida / p / fonemasi bilan almashtirilgani kabi;

- Toshkent, Navoiy v.sh., Buxoro, Samarqand va Qarshi shevalaridagi /h/ va /x/ fonemalarining farqlanishi;

- Buxoro, Samarqand, Shahrisabz va Kitob shevalarida kim-nime elementi bilan olmoshlar ishtirokida yaqinlashish: kimnime – bir narsa, kim qanneq – bir narsa kabi;

- fe’l shakllarining yaqinlashishi: kelepti// keloptu – kelayapti; boropti –borayapti kabi;

- (i)sh tovush affiksining ustun qo‘llanilishi: kerishtile – salomlashishdi kabi.

Bu kabi shevalarning hududlararo o‘xshash va farqli tomonlari leksika sohasida ham kuzatiladi:

Navoiy v.sh. nɔzbo‘y, Bux. nɔzbo‘y, Sam. nɔzvɵy, Qashq. nɔzvɔy, Xor. nazvay – ad. orf. rayxon gul.

Sam., Bux., Nav. v.sh., Yu. Qashq. tɔvun, Toshk. tɔvɔn – ad. orf. taalluqli.

Nav. v.sh, Qashq. ɔptɔva, Bux, Surx. ɔftɔba – ad. orf. obdasta.

Nav.v.sh, Qashq, Bux, Sam. g‘elək, g‘eləkchə - ad. orf. Qiymə (do‘maloq yong‘oqday qilib ovqatga solinadigan qiyma go‘sht).

Sam., Bux., Nav. v.sh., Qashq. zz-chv – ad.orf. shovqin-suron.

Nav.v.sh., Qashq., Bux., Sam. kɣltəpɔshək – o‘rta va keksa yoshdagi xotin-qizlar kiyadigan bosh kiyim.

Bunday tahlillarni ko‘plab keltirish mumkin. Bularning barchasi Markaziy-Janubiy dialekt zonalari zanjirining turli dialektlar bilan bog‘liqligi natijasida sodir bo‘ladi.

Mavjud tavsif va shaxsiy kuzatishlarni umumlashtirib, shuni qayd etamizki, umuman olganda Surxondaryo sheva zonasi Quyi Qashqadaryo va Yuqori Qashqadaryo sheva zonalariga yaqin; Quyi Qashqadaryo sheva zonasi Buxoro sheva zonasiga; Yuqori Qashqadaryo zonasi Samarqandga yaqinroq, o‘z navbatida Samarqand va Buxoro sheva zonalari o‘zaro chambarchas bog‘langan.

Sharqiy (Farg‘ona) dialekt zonalari zanjiri uchta: Janubi-Sharqiy Farg‘ona, Shimoliy Farg‘ona va Janubi-G‘arbiy Farg‘ona sheva zonasini birlashtiradi. Ushbu hududlar bo‘yicha maxsus tadqiqotlar mavjud.

Sharqiy (Farg‘ona) dialekt zonalari zanjirini Radlov Qo‘qon shevalari bilan birlashtirgan. Ser Ali Lapin Farg‘ona shevasini bir butun sifatida ajratib ko‘rsatadi. A.K.Borovkov o‘zining o‘zbek shevalarining ikkinchi tasnifida Farg‘ona shevalarini o‘rta o‘zbek shevasiga kiritgan. Farg‘onaning qipchoq-qoraqalpoq shevalarini shayboniy-o‘zbek shevasi tarkibiga, Namangan shevasining "umlaut" shevalarini alohida tarkibga kiritgan. V.V.Reshetov o‘zbek shevalarini qarluq-chigil-uyg‘ur shevasi tarkibiga kirgizishda Farg‘ona shevalari guruhini ajratib ko‘rsatib, uni to‘rt dialektga ajratgan: 1) Namangan; 2) Andijon-Shahrixon; 3) O‘sh-O‘zgan; 4) Marg‘ilon-Qo‘qon. V.V.Reshetov shu tasnifida o‘zbek tilining qipchoq lahjasida so‘zlashuvchilarning Farg‘ona vodiysida yashashini qayd etgan. A.Aliyev Namangan shevalari ostida "umlaut", Toshkent tipi, Farg‘ona tipi va qipchoq-qoraqalpoq shevalarini ajratadi. Bu talqin A.Jo‘rayevning Shimoliy Farg‘ona sheva zonasi haqidagi qarashlariga yaqin turadi. Shuningdek, E.D.Polivanov o‘z tasnifida Farg‘ona vodiysi uchun chig‘atoy shevalari guruhi tarkibida shevalarning uch turini: Marg‘ilon-Qo‘qon, Andijon-Shaxrixon va Namangan viloyatining "umlaut" shevalarini, qipchoq guruhida esa Farg‘onaning qoraqalpoq shevalarini ajratib ko‘rsatadi. A.Jo‘rayev Ye.D.Polivanov tasnifiga tayangan holda mahalliy shevalarning uch guruhini markazlashgan nuqtalar atrofida birlashtirgan. 1) Andijon-O‘sh; 2) Namangan; 3) Qo‘qon-Marg‘ilon-Farg‘ona.

Sharqiy (Farg‘ona) sheva zonalari zanjirida Markaziy-Janubi sheva zonalaridagi asosiy markazlashgan nuqtani topib bo‘lmaydi. Ushbu zonaning markazlashgan nuqtalari Andijon, Namangan, Qo‘qon shevalari eng kuchli bo‘lsa-da, markazlashgan nuqtalar (Andijon-O‘sh) - (Namangan) - (Qo‘qon-Marg‘ilon-Farg‘ona) kabi katta zonalararo ekvivalentdir. Mazkur zanjir dialekt zonalariga tegishli markazlashtirilgan nuqtalarining munosabati o‘rganilmagan. Ammo, ularning ba'zi va o‘ziga xos belgilari dialektologlarning tadqiqotlarida kuzatiladi.

V.V.Reshetov uyg‘ur tilining o‘ziga xos belgilari, umlaut unsurlari to‘g‘risida shunday fikrlarni bildiradi: Andijon, O‘sh va boshqa dialektlarning genezisi, Namangan viloyati shevalar negizida joylashgan o‘sha nutqni til osti sifatida tan olmasak tushuntirib bo‘lmaydi (Reshetov, 1963; 39-b.) Sh.Nosirovning fikricha, Qo‘qon shevasi uchun umlaut hodisasi xos emas. Uning fikricha, Qo‘qon shevasini Andijon va Marg‘ilon shevalariga yaqinlashtiruvchi uni Toshkent tipidagi shevalardan ajratib turuvchi hodisa chuqur tillilar (q, g‘, h)dan oldin (a) etimologik unlining qo‘llanishidir. O‘sh shevasida esa a//o unlilarining parallel ishlatilishi (Nosirov, 1960; 171-b.).

Mazkur hudud shevalarining morfologik xususiyatlaridan Farg‘ona vodiysi shahar shevalarining yaqinlashishi va divergensiyasi jihatidan eng muhimi sifatida hozirgi zamon ko‘rsatkichi -yep (Andijon, O‘sh, Qo‘qon, Marg‘ilon, Farg‘ona) va masalan, Namangan, Shimoliy Farg‘ona (Namangan) dialekt zonasining markazlashgan nuqtasi

hozirda bərətti// bərutti // boryapti// kelyapti shakllarining yonma-yon mavjudligi bilan tavsiflanadi. Bu zanjirning dialekt zonalari nuqtalari bilan ta’siri ekanligidadir.

S.Ibrohimov Andijon shevasiga atrofdagi qipchoq shevalarining ta’sirini qayd etgan. Andijon shahri atrofida joylashgan qipchoq-qoraqalpoq shevalarida -digan fe’l shakli bərədəg‘ən, Andijon shevasining o‘zida bərədgen va bərədəg‘ən ikki xil shaklda talaffuz qilinadi. S.Ibrohimov va A.Mamatovlarning ko‘rsatishlaricha, Andijon shevalarida qipchoq shevalariga xos xususiyatlarning yonma-yon yashashida namoyon bo‘lgan “j”lanish holatlari ham uchraydi: yur//jur, yomon//jomon; p>v o‘tishi teve-tepalik, tap//tovip-toping va b. Janubi-Sharqiy va Janubi-G‘arbiy Farg‘onaning markazlashgan nuqtalarida anov-u, manov-mana bu ko‘rsatish olmoshlarining qo‘llanilishi, tushum kelishigi qo‘shimchasi -ni -di, -ti tarzida qo‘llanilishi kuzatiladi: uydi ichi – uyning ichki qismi kabi.

Sharqiy (Farg‘ona) dialekt zonalari zanjiri qipchoq shevalari Markaziy-Janubi zanjirning janubi dialekt zonalaridagi qipchoq shevalari bilan qiyoslaganda ancha kuchsizlangan. Barcha sheva zonalarida qipchoq va qarluq shevalari tipidagi dialektlarning o‘zaro ta’siri, shuningdek, o‘zbek va uyg‘ur shevalari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir, asosan, Janubi-Sharqiy va Shimoliy Farg‘ona zonalarida mavjud, shuningdek, o‘zbek va tojik shevalari zanjirning barcha dialekt zonalarida, ayniqsa, ushbu hududlarda turli darajalarda bo‘ladi. Bu zanjir dialekt zonalarining markazlashgan nuqtalari qarluq tipidagi shevalar bo‘lib, ularda Buxoro va Samarqand kabi o‘zbek-tojik ikki tillilik keng tarqalmagan.

Xulosa va takliflar. A.Jo‘rayevning o‘zbekzabon massivni dialekt zonalashtirish konsepsiyasida dialekt zonalari, alohida dialekt zonalari va azonal hududlari zanjirlarini taksonomiya uchun ajratib ko‘rsatish, qarama-qarshi vazifasi qo‘yilgan, shuningdek, empirik ma’lumotlarning hududiy talqini, evolyutsion hodisalarning qaysi doirasini tushunishga imkon berishi to‘g‘risidagi ma’lumotlar keltirilgan. Masalan, dialekt zonalari zanjirli rivojlanishining mohiyati shundan iboratki, u yoki bu zanjirga kirgan sheva zonalari yagona o‘zgarish va rivojlanish bosqichlarini ifodalaydi. O‘zbek tili massivini zonalashtirish O‘zbek tili dialektologik atlasini manbalar bilan boyitish uchun asos vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Гаджиева Н. З. Проблемы ареалной лингвистики // Вопросы языкознания. 1984. № 2. – С. 47–60.

2. Десницкая А.В. К вопросу о предмете и методах ареалной лингвистики // Ареалные исследования в языкознании и этнографии. – Ленинград, 1977. – С. 22–29.

3.Джураев А.Б. Теоритеческие вопросы ареалной лингвистики // Актуалные вопросы развития науки и техники в Узбекстане: тезисы докладов научной конференции молодых ученых и специалистов АН Уз. – Ташкент, 1987. – С. 99.

4. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. Ташкент Издателство “Фан” 1991.

5. Jo‘rayev B. Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari. – Toshkent, 1969. – 168 b

6. Мирзаев М. Бухарская группа говоров узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1965. – 68 с.

7. Muhamadjonov K. Janubiy Qozog‘istondagi o‘zbek shevalari (qorluq va qipchoq tip sheva materiallari asosida). – Toshkent, 1981. – 179 b.

8. Мухамеджанов К. Ареалное исследование узбекских говоров Южного Казахстана: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1988. – 44 с.

9.Солнцев В.М. Ареалние языковые отношения и их место в системе межъязыковых отношений и методы их изучения // Типы языкових общностей и методы их изучения: Тезисы. – Москва, 1984. – С. 132-134.

10. Шаабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. – Ташкент, 1983. – 191 с.

11.Шерматов А. Узбекские народные говоры Кашкадаринской области. – Ташкент, 1978. – 144 с.

SO‘ZNING NOMINATIV TABIATI: BIRLAMCHI VA IKKILAMCHI NOMINATSIYA FENOMENI

Yusubova Ra’no Norboyevna,
Renessans universiteti
professori

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy tilshunoslikda olam manzarasini olamning lisoniy manzarasida verballashtiruvchi nominativ birlik bo‘lgan so‘zning semantik imkoniyatlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *olam manzarasi, olamning lisoniy manzarasi, nominatsiya, birlamchi nominatsiya, sinonim, ikkilamchi nominatsiya.*

Abstract. *The article analyzes the semantic potential of the word as a nominative unit that verbalizes the picture of the world within the linguistic picture of the world in modern linguistics.*

Keywords: *picture of the world, linguistic picture of the world, nomination, primary nomination, synonym, secondary nomination.*

Аннотация. *В статье анализируются семантические возможности слова как номинативной единицы, вербализующей картину мира в рамках языковой картины мира в современном языкознании.*

Ключевые слова: *картина мира, языковая картина мира, номинация, первичная номинация, синоним, вторичная номинация.*

Kirish. XIX asrning so‘nggi choragidan boshlab jahon tilshunosligida “olam manzarasi” va “olamning lisoniy manzarasi” masalalari til, tafakkur va madaniyat munosabatlarini izohlashda muhim nazariy asos sifatida talqin qilina boshlandi. Olam dastlab inson tafakkurida konseptual manzara tarzida shakllanadi, keyingi bosqichda esa til vositalari orqali lisoniy manzarada verballashadi. Shu jihatdan olamning lisoniy manzarasi muayyan millatning borliq, inson, tabiat, jamiyat, qadriyat va ma’naviyat haqidagi tasavvurlarining til tizimidagi ifodasi sifatida qaraladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. B.A.Serebrennikovning qaydicha, “olam manzarasi” atamasini ilk marta fizik olim G.Gers qo‘llagan va olam manzarasini “tashqi narsalarning ichki tasvirlari to‘plami” deb ta’riflagan [1,12]. Olam qismlarining o‘zaro bir-birini taqozo etuvchi shartlangan munosabatdan tashkil topgan butunlik sifatida sistemaviy tabiatga egadir, uning uzvlari inson ongida turlicha aks etadi va aynan ushbu aks etish jarayoni uning manzarasi sanaladi. Til olamning verbal manzarasini aks ettiradi va shunga ko‘ra F.de Sossyur tilning sof shakl ekanligi masalasini asoslab bergan, so‘z esa asosiy nominativ birlik sifatida olamning lisoniy manzarasini akslantirishi V.N.Teliya tomonidan chuqur o‘rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzuni yoritishda semantik, kontekstual, komponent tahlil usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Til ongda aks etgan obyektiv olamning ifodalovchisi sifatida sistemaviylik xususiyatiga ega, tilning ana shunday sistemaviy tabiati F.de Sossyur diqqatini jalb etgan va u jahon tilshunosligida birinchi bo‘lib substansiya bilan shaklni ajratgan holda, til substansiya emas, balki sof shakldir, degan g‘oyani olg‘a surgan [2,53]. Olamning lisoniy manzarasi milliy-madaniylikni tarkib toptiradi, so‘z esa ushbu milliy-madaniy qiyofani aks ettiradi, til birliklaridagi milliy konnotatsiyani so‘zdagi milliy semalar akslantiradi. Konseptual olam manzarasi insonning lisoniy ongida so‘z ko‘rinishida reallashar ekan, obyektiv olamdagi voqea, hodisa va predmet haqidagi ma’lumotlarni qabul qilish va uni qayta aks ettirish darajasi til egasining olam haqidagi bilimlari bilan uzviy bog‘lanib, umummilliy qarashlar bilan qorishadi. Til sohibining o‘z fikrini to‘liq va to‘g‘ri ifodalashi uchun uning olam haqidagi bilimlari va, albatta, tilda voqelantira olishi – leksik zahirasi mukammal bo‘lishi lozim, zotan, namoyon qilingan nutq, ma’no va shunga mos tarzda so‘z tanlay bilish so‘zlovchi konseptual olami haqida to‘liq ma’lumot beradi. “Borliqni konseptualizatsiyalash usullari o‘rab turgan borliq predmetlarni turlicha nominatsiyalashga olib keladi. Masalan, turkiy tillarida *ona* va *ota* tushunchasi uchun umumiy so‘z yo‘q (qiyoslang: ruscha *roditeli*), rus tilida *brat* va *sestra* degan umumiy tushuncha mavjud. Turkiy tillarda, jumladan o‘zbek tilida, bu so‘zlarning ma’nosiga *“mladshiy” – “starshiy”, “mladshaya” – “starshaya”* degan so‘zlar qo‘shiladi: *aka-uka; opa-singil* kabilar. Rus tilida bu so‘zlar so‘z birikmalari orqali ifoda qilinadi: *mladshiy – starshiy brat, mladshaya – starshaya sestra*.” [3, 124].

Leksika xususida gap ketganda, nominatsiyaga tushunchasiga to‘xtalmasdan bo‘lmaydi. Nominatsiya (lot. nominatio – nomlash, nom qo‘yish, atash) (tilshunoslikda) – nomlash xususiyatiga ega bo‘lgan, ya’ni nolisoniy borliq unsurlariga nom berish, ular haqida tegishli tushunchalarni shakllantirish uchun xizmat qiladigan til birliklari – so‘zlar, so‘z birikmalari, frazeologizmlar va gaplarni hosil qilish [4]. Nomlash usullari va vositalari har bir tilda o‘ziga xos jihatlarga ega [5,37]. Nomlash muayyan qonuniyatlarga amal qiladi, bularning eng muhimi biror narsa yoki hodisaga berilayotgan nomning o‘sha obyektning xususiyatiga mos tushishi, ya’ni narsa va hodisa haqidagi tushunchaning til belgisida mustahkamlanishidir. Mana shu holat nominatsiya deb yuritiladi. Alohida tushuncha, predmet, belgi nomlari, ya’ni leksik birliklar (“go‘zallik”, “kitob”, “aytmoq”, “yashil”), muayyan belgilari bo‘lgan predmetlar, ya’ni so‘z birikmasi (“yashil daraxt”) yoki butun bir voqea-hodisa haqidagi hukm, ya’ni gap (“Bahor!”, “Qushlar uchdi”) kabilar nominatsiyaning obyekti bo‘lishi mumkin. Shu jihatdan nominatsiya lug‘aviy va propozitiv (so‘z birikmasi va gap shaklidagi) nominatsiyaga bo‘linadi. Nominatsiya jarayonida nomlash uchun asos sifatida tanlab olinadigan belgi(lar) nomning ichki shaklini tashkil etadi. Nomlash, ya’ni nominatsiya haqida gap ketganda ko‘p hollarda faqat so‘zlar esga olinadi: “Biroq nominatsiyaning umumiy kategoriyasida uchta usulning ko‘rinishi mavjud: leksika va so‘z birikmasi orqali nomlash (leksik nominatsiya), gap orqali nomlash (propozitiv nominatsiya) va matn orqali ifodalash (diskursiv nominatsiya)” [5,121]. Bu o‘rinda so‘z birikmasi atamasining aynan sintaktik yondashuvlardagi maqomi munozarali ekanligini yodga olsak, leksik nominatsiya sifatida

qaralishi ham izohtalabdir. V.G.Gak esa nutqda avtonom (birlamchi nominatsiya), noavtonom (takroriy nominatsiya) va sintagmatik bog‘liq nominatsiyani farqlab ko‘rsatadi [6,273]. Nominatsiya sohasi quyidagi xususiyatni farqlaydi: birlamchi nomlar tildagi o‘tmish davrlar davomida til egalari tomonidan narsa, hodisalar, xilma-xil, real va noreal obyektlarga berilgan dastlabki ilk nomlardir. Bunday so‘zlarning aksariyati o‘zbek tilidagi bir asosli so‘zlardir: yer, suv, soy, tog‘, qir, bo‘ron, bosh, qosh, qir, kul va b.

O‘zbek tilidagi birlamchi nominatsiyalar tarkibiga o‘zbek tiliga o‘zga tillardan o‘zlashtirilgan, nomlanish motivi o‘sha tillar ehtiyoji tufayli yuzaga kelgan so‘zlar ham kiradi. Bunday so‘zlar o‘zbek tiliga muayyan yangi tushunchalarning nomi sifatida qabul qilingan leksemalardir. B.A.Serebrennikov, nolisoniy borliqning turli xilda qismlarga bo‘linishi birlamchi nominatsiya davrida sodir bo‘ladi. Bu dastlabki davrlardan saqlanib qolgan lisoniy materialning xilma-xilligi va assotsiatsiyalarning bir xilda emasligi bilan izohlanadi, deb ta’kidlaydi. Yangi leksik birliklar va mustaqil atamalarni shakllantirish uchun allaqachon o‘rnatilgan ildizlardan va ularning asosida har xil so‘z shakllarining variantlaridan foydalaniladi, bu esa ikkinchi darajali nominatsiya usulidan foydalanishdagi ustunlikka olib keladi. Ilgari biror bir tilda ko‘rsatilmagan yangi konsepsiyaning paydo bo‘lishi, nomlash usuli sifatida yangi so‘z shaklini shakllantirish deb tushuniladigan asosiy nominatsiyadan foydalanishga olib kelishi mumkin. V.N.Teliya birlamchi nominatsiyaning ta’rifini shunday keltiradi, unga ko‘ra, bu jarayon uch o‘lchovli munosabatlar asosida amalga oshiriladi, bu esa “moddiy” dunyo elementlaridan ularning ideal ko‘rishining o‘ziga xos lingvistik shakliga o‘tishni ta’minlaydi. Bir tomondan ma’noga, ikkinchidan, tovushli materiyadan tortib uning lingvistik shakliga qadar, so‘z (morfema, so‘z birikmasi) shaklida harakat qiladigan ismga qadar davom etadi. Birlamchi nominatsiyani “... chet tilidan olish yo‘li bilan yoki til tizimidagi so‘z shakllantiruvchi vositalarni to‘ldirish yoki birlashgan lingvistik shakl (ibora, frazeologik birlik) yaratish orqali” amalga oshirilishini qayd qiladi [7,337]. Agar atamashunoslikning ma’lum bir sohasi nisbatan yangi bo‘lsa va ilgari mavjud bo‘lmagan murakkab texnik tushunchalarni o‘z ichiga olgan bo‘lsa, unda bunday yo‘nalishlarda asosiy nominatsiya samarali bo‘ladi. Asosiysi, birlamchi nominatsiyalar axborot uzatish mavqeyiga ko‘ra mustaqilligi bilan ajralib turadi va gap tarkibidagi boshqa nominatsiyalarga bog‘liq bo‘lmaydi. Ushbu nominatsiyalarning muhim farqlovchilik xususiyati ularning tinglovchi uchun tushunarli ekanligidadir.

Ma’lumki, sinonimlarning paydo bo‘lishi va tilimizda ishlatilish tarixi xalqimizning ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-madaniy hayoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Sinonimlar tilda o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Shu bois birinchi galda ularni nima sababdan, nima maqsadda va qanday shaklda paydo bo‘lishini aniqlash maqsadga muvofiqdir. Sinonimik qatorda tayanch bir nuqta bo‘ladi, bu nuqtada mazkur qatordagi barcha til birliklarida takrorlanuvchi asos – umumiy ma’no yotadi. Bu ma’no subyektning subyektga yoki subyektning obyektga nisbatan yuzaga chiqayotgan munosabat shakliga qarab kuchayib yoxud ozayib boradi. Aynan mana shu holat ma’nodosh so‘zlardan foydalanishdagi bosh maqsad sanaladi.

«O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»da "ifloslikdan, gard-g‘ubordan xoli" ma'nosini anglatuvchi *toza, ozoda, pok, pokiza, sof, musaffo, beg‘ubor, g‘uborsiz* sinonimik qatori berilgan. "**Toza** juda keng qo‘llanadi. **Ozoda** so‘zida belgi darajasi kuchliroq. **Pok** nisbatan kam qo‘llanadi. **Pokiza** ma'noni biroz kuchliroq ottenkada ifodalaydi. **Sof, musaffo** shu ma'noda kitobiy hisoblanadi va ikkalasi ham ko‘pincha havoga nisbatan qo‘llanadi. **Musaffo** ma'noni kuchli ottenkada ifodalaydi." [8,194-195].

Ushbu qatorga *shaffof* sinonimi kiritilmagan, vaholanki, so‘z sinonimik qatordagi ayrim so‘zlar bilan almashinib qo‘llanishi mumkin: *toza havo // shaffof havo, sof vijdon // shaffof vijdon, musaffo suv // shaffof suv, pokiza qalbli // shaffof qalbli* kabi. *Shaffof* so‘zining yuqoridagi so‘zlar qatoridan o‘rin olishi obrazli yangi ma'noni hosil qilishda so‘z ma'nosining kengayishi muhim o‘rin tutishiga dalil bo‘la oladi. Agar leksik jihatdan so‘zning ma'no semalariga e'tibor bersak, faqat ijobiy baho ifodalay oladi, shuning uchun o‘zi bog‘langan so‘zlarning semalarini o‘z semasiga moslab, ijobiy bahoni namoyon qiladi.

V.V.Vinogradov ta'kidicha, so‘z grammatik, leksik ma'noni bildiribgina qolmasdan, balki subyektning obyektga bahosini ham ko‘rsatadi [9,310], shu ma'noda, sinonimlar mazmuniy mundarijasida birlashtiruvchi semadan tashqari, baho semasi ham mavjud. Voqelikni aks ettirishning muhim aspekti ongning emotsional sohasida, birinchi navbatda, nutqiy faoliyatning asosini tashkil etuvchi baho ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Aynan ushbu sinonimik qarorda *shaffof* so‘zi baho semasining yuqoriligi bilan ajralib turadi. Masalan, *toza* so‘zi bilan *shaffof* so‘zi o‘rtasidagi farqlovchi belgi gradatsiyalashgan bo‘lib, birinchisida belgining kuchsizligi, ikkinchisida esa kuchliligini bildiradi. Belgining kuchli-kuchsizligi semasi shunday belgiga ega bo‘lgan sinonimlarni bir paradigmaga birlashtirish uchun asos bo‘lishi mumkin.

Baho semasi ham birlashtiruvchi semaga ta'sir etmagan holda, o‘zi bir-biridan semik farqlanuvchi sinonimlar uchun birlashtiruvchi sema bo‘lishi mumkin. Masalan, *toza, ozoda, pok, pokiza, sof, musaffo, beg‘ubor, g‘uborsiz, shaffof* singari sinonimlar denotativ semasiga ko‘ra "holat"ni bildirishi bilan bir umumiy guruhga mansubdir. Demak, baho semasi mazkur sinonimlar uchun integral (birlashtiruvchi) sema vazifasini bajaradi.

"O‘zbek tilining izohli lug‘ati"da *shaffof* so‘zi quyidagicha izohlangan: **ShAFFOF** [a. – tiniq; harir; yupqa, nozik] **1** Yorug‘lik yoki nurni yaxshi o‘tkazadigan; tiniq. Shaffof suv. Shaffof shisha. Shaffof may. Shaffof qog‘oz. Shishaning eng ajoyib xususiyati – bu uning shaffofligidir. «Fan va turmush». Qalin o‘rmon ichidan yorib o‘tgan bir tutam nur oq qayinni, go‘yo ichidan yoritganday, shaffof qilib ko‘rsatar edi. A.Muxtor, Davr mening taqdirimda.

2 Nihoyatda musaffo, toza, tiniq. Osmon gumbazi artilgan shishadek shaffof. Saratonning saxiy quyoshi gulshan diyor uzra oltin sepini yoygan. H. Tojiboyev, Jasur qiz qishlog‘ida . Unutib bo‘larmi, aytingiz-chi o‘zi, Sut bilan emganing shaffof havoni? J. Jabborov.

3 *ko'chma* Gard-g'ubor, ifloslikdan xoli; pok, toza. Mehri opaning ko'zidan tirqirab yosh, ko'ksidan sut keldi.Uni..tongday shaffof, pok onaning qalbi boshlab keldi. R.Fayziy, Shohi darparda [10, 556].

Yuqorida keltirilganidek, sinonimik qatordagi har bir so'z nutqiy va mantiqiy faoliyat mahsuli sifatida ma'no ko'lami va darajasiga, uslubiy xoslanganlikka ega, shuningdek, ayrim so'zlar e'tiborni o'ziga to'la jalb qiladigan hamda bir marta o'qilishi yoki eshitilishi bilan esda qoladigan darajadagi ifodaga ega bo'ladi. Sinonimik qatordan mosini tanlay bilish yoki hosila ma'noni voqelantirish orqali matniy sinonimni hosil qilish faoliyati ichki va tashqi tomondan mukammal bo'lgan lingvistik hamda tafakkur harakatlari asosida yuzaga kelib, uning natijasida nutqiy faoliyat ijodkori tashqi olamdagi holat, xususiyatlarni idrok etadi, ularning umumiyligi, ma'noviy yaqinligini aniqlaydi, boshqalari bilan qiyoslaydi, keyin esa ulardagi ma'nodoshlikni ko'rsatib beradi. Har qanday so'zning atash faoliyati til tizimida mavjud bo'lgan birliklar jarayonining asosiy mazmunini batamom ochib bera olish qudratiga ega emas.

Shaffof so'zi "yorug'lik yoki nurni yaxshi o'tkazadigan; tiniq" ma'nosi bilan ilmiy uslubda, asosan, kimyo va fizika sohasida faol qo'llanuvchi atama sanalib kelingan: Ye*rning issiq yuzasi va atmosfera ko'rinmas infraqizil nurlarni qaytarib yuboradi. Bu vaqtda atmosfera quyosh nurlarini o'tkazishga nisbatan* ***shaffof*** *va o'tkazuvchan bo'ladi* (Sovitish texnikasi va sovitish tizimiga xizmat ko'rsatish asoslari // Sovitish tizimlarining texnik xodimlari uchun qo'llanma. / Tuzuvchilar: D.Azizov, F.Saydiev. - Toshkent: Baktria press, 2017. – B.18.). Terminologiyada ushbu so'z baho semasiga ega emas va konnotatsiya ifodalamaydi. Ushbu leksema badiiy uslubda ham qo'llangan, masalan, Ariq va anhorlardagi suvlar shaffofligini yo'qotib, mallarang tusga kirdi. (S.Zunnunova, Yangi direktor), yangi asrda ham faol qo'llanib kelinmoqda: *Men keldim shul* ***shaffof*** *so'zimni topib, Men bildim, yurakdan Vatanni sevmoq – Belanchak osilgan tollarni o'pib, Chaqaloq ko'ziga halol termulmoq.* (M.Yusuf). Ta'kidlash joiz, badiiy uslubda ijobiy yoki salbiy baho emotivlikka asoslanadi, Y.Y.Ushakova ta'kidicha, emotiv baho so'zlovchining obyektiv voqelikda mavjud faktlarga obyektiv-subyektiv munosabatini ifodalaydi [11,53].

Bahoning qay darajada kuchli yoki kuchsizligi baho ifodalashda ishtirok etayotgan so'zning ma'no semasi hamda sintaktik maydondagi unga aloqador bo'lgan so'zlarning ma'no kuchiga qarab belgilanadi. Agar pragmatik jihatdan qaralsa, so'z kommunikantlarning o'zaro shartnomaviy munosabati orqali tanlanadi va muayyan baho ifodalash uchun ishlatiladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, aynan baho semasi yuqoriligiga ko'ra o'tgan asr 90-yillarining o'rtasidan boshlab *shaffof* so'zining ta'sir qiymati yurtimiz mustaqillikka erishgandan so'ng ko'zga tashlandi, natijada badiiy uslubga xos so'zning ma'no qiymati yuqorilashdi, hukumatimizning demokratik jamiyatni qurish, odilona siyosat yuritish, xalq manfaatlarini yuqori qo'yishga qaratilgan siyosati mazmuni o'laroq, ma'no ko'lamining kengayishi natijasida "oshkoralik" semasi bilan publisistik va rasmiy uslubga kirib keldi va faol qo'llanilib kelinmoqda. Masalan, qabul qilinayotgan hukumat qarorlarida keng qo'llanilmoqda: *O'zbekiston Respublikasi*

Prezidentining 2019-yil 9-apreldagi “Davlat boshqaruvining ochiqligi va ***shaffof****ligini ta’minlash hamda mamlakatning statistika salohiyatini oshirish yuzasidan qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4273-sonli qarori* yoki *O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 2-iyuldagi “Davlat xaridlari* ***shaffof****ligini ta’minlash va samaradorligini oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-5171-sonli qarori* kabi. Rasmiy uslubda qo‘llanilayotgan *shaffof* so‘zi aslida *ochiq* leksemasining sinonimi sifatida kelganligi ayon bo‘ladi, Aslida ushbu so‘z rasmiy uslubga xos bo‘lgan lakoniklik va ixchamlikni ta’minlash tamoyillariga mos keladi.

So‘nggi yillarda publisistik uslubda, xususan, OAV materiallarida ham *shaffof* leksemasining qo‘llanishi faollashganligini kuzatish mumkin. Masalan: *O‘zbekistonda o‘tgan muddatidan ilgari prezidentlik saylovi bo‘yicha MDH kuzatuvchilari o‘z missiyasini yakunladi. Missiya «saylov muqobillik asosida,* ***shaffof****, ochiq, adolatli va demokratik tamoyillarga mos ravishda o‘tganini» qayd etdi*. (Internet materialidan).

Xulosa va takliflar. Ko‘rinadiki, til olamni verbal modellashtiruvchi vosita bo‘lib, tafakkur, milliy mentalitet olamni modellashtirishning asosini tashkil kiladi, so‘z birlamchi nominativ birlik sifatida modellashtirishning asosiy unsuri sanaladi, til egalari so‘zning jamiyat bilan bog‘liq ko‘plab ma’nolari haqida tasavvurga ega bo‘ladilar. Demak, tasavvur, dunyoqarashning shakllanishida milliy-madaniy mansublikning ta’siri yuqori desak, to‘g‘riroq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988.
2. Соссюр Ф.де.уды по языкознанию. – Москва: Наука, 1977.
3. Маматов А. Э. Замонавий лингвистика. – Т.: Ношир, 2019.
4. https://qomus.info › nominat... Nominatsiya haqida.
5. Языковая номинация (общие вопросы). – М.: Наука, 1977.
6. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация. Общие вопросы. – М.,1977.
7. Телия В.Н. Номинация // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – Москва : Большая Российская Энциклопедия, 1988.
8. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Т., 1974.
9. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных слова в русском языке. – М., 1961.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
11. Ушакова Ю.Ю. Лицо как субъект сравнения в субстантивной генитивной двучленной метафоре // Филологические науки. – М., 2005. – № 3.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОТСУБСТАНТИВНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А.Н.ОСТРОВСКОГО)

Жумаева Феруза Рузикуловна
*профессор кафедры русского языка и литературы***,**

Бегжонова Маржона Максуд кизи
магистрант
Навоийский государственный университет
Республика Узбекистан, г. Навои

Аннотация: *в статье рассматриваются структурно-семантические особенности отсубстантивных прилагательных, функционирующих в художественном тексте А.Н.Островского. Анализируются основные словообразовательные модели, суффиксальные морфемы, а также семантические трансформации, происходящие при переходе существительного в класс прилагательных. Особое внимание уделяется стилистической и характерологической функции данных единиц в тексте драматурга.*

Ключевые слова: *отсубстантивные прилагательные, структурно-семантические особенности, словообразовательные модели, функция.*

Annotatsiya: *maqolada A.N.Ostrovskiyning badiiy diskursida qo'llaniladigan otdan yasalgan sifatlarning tarkibiy-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda so'z yasashning asosiy modellari va suffiksal morfemalar, shuningdek, otning sifatlar sinfiga o'tishi jarayonida yuz beradigan semantik o'zgarishlar tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *otdan yasalgan sifatlar, tarkibiy-semantik xususiyatlar, so'z yasash modellari, vazifa.*

Annotation: *The article examines the structural-semantic features of de-substantival adjectives functioning in the literary discourse of A.N.Ostrovsky. It analyzes the primary word-formation models and suffixal morphemes, as well as the semantic transformations that occur during the transition of a noun into the class of adjectives. Particular attention is paid to the stylistic and characterological function of these units within the playwright's idiostyle.*

Key words: *de-substantival adjectives, structural-semantic features, word-formation models, function.*

Введение (Introduction). Изучением производных прилагательных, образованных от существительных (в лингвистике они называются отсубстантивными или отымёнными прилагательными), занимались многие ведущие отечественные языковеды, рассматривавшие этот вопрос в рамках теории словообразования (дериватологии) и морфологии.

Анализ литературы по теме (Literature review).

Если говорить об изучении деривации прилагательных на историческом материале (язык XI-XVII веков), то весомый вклад внесли такие учёные, как Ф.И.Буслаев, А.А.Потебня, Н.П.Зверковская (автор монографии «Суффиксальное словообразование русских прилагательных XI-XVII вв.») и Э.А.Балалыкина.

В.В.Виноградов – в своем фундаментальном труде «Русский язык (Грамматическое учение о слове)» подробно классифицировал семантические группы и суффиксы относительных и притяжательных прилагательных, образующихся от основ существительных. Он детально описал, как предметное значение существительного переходит в качественное или относительное признаковое значение.[1]

Е.А.Земская – один из главных теоретиков советского и российского словообразования. В своих работах (например, «Современный русский язык. Словообразование») она глубоко исследовала деривационные модели, продуктивность суффиксов, а также понятие синтаксической деривации, при которой прилагательные образуются от существительных без изменения лексического значения базового корня (например, лес → лесной).[2]

В.В.Лопатин и И.С.Улуханов – авторы разделов по словообразованию в академической «Русской грамматике» (1980). Они систематизировали все словообразовательные типы отсубстантивных прилагательных, описав регулярные форманты (-н-, -ск-, -ов-/-ев-, -нн- и др.) и выражаемые ими типы отношений (пространственные, временные, причинные, по материалу).[3]

Н.М.Шанский в работе «Очерки по русскому словообразованию» детально рассматривал исторические процессы формирования отымённых прилагательных, их морфемную структуру и изменения в продуктивности конкретных суффиксов со временем.[4]

А.Н.Тихонов – создатель монументального «Словообразовательного словаря русского языка», где наглядно зафиксированы все словообразовательные гнезда, в которых от исходных существительных выстраиваются цепочки производных прилагательных.[5]

Ф.Р.Жумаева рассмотрела семантико-деривационный, функционально-стилистический и лексикографический аспекты транспозиции частей речи в русском и узбекском языках, в частности, отсубстантивную транспозицию, также и отсубстантивную адъективацию.[6]

---

[1] Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов/Отв. ред. Г.А.Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш, шк., 1986. – 640 с.

[2] Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Флинта, 2011. – 328 с.

[3] Русская грамматика. Редколлегия: Н.Ю.Шведова и др. – Москва: НАУКА, 1980. – 717 с.

[4] Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию [Электронный ресурс] : монография / Н.М. Шанский. – М. : ФЛИНТА, 2019. – 335 с.

[5] Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: в 2-х томах. – М.: Русский язык, 1985. – 856 с.

[6] Жумаева Ф.Р., Мискинова Г.М. Транспозиция на уровне лексико-грамматических разрядов внутри частей речи. – Журнал: «Образование и инновационные исследования», №3. – Бухара, 2021. – С. 15-20.

Анализ и результаты (Analysis and results).

Изучение словообразовательной системы русского языка в её связи с лексической семантикой остается одним из приоритетных направлений лингвистических исследований. Особый интерес представляют производные прилагательные, мотивированные существительными (отсубстантивные прилагательные). Являясь результатом транспозиции, они не просто называют признак, но и переносят в класс адъективов предметное значение производящей основы, обогащая язык новыми смысловыми оттенками.

Язык драматургии А.Н.Островского представляет собой уникальный материал для такого исследования. Будучи «отцом русской бытовой комедии», Островский детально воссоздавал речь купечества, мещанства, чиновничества и дворянства XIX века. Отсубстантивные прилагательные в его произведениях (таких как «Гроза», «Бесприданница», «Свои люди – сочтемся!» и др.) выполняют не только номинативную, но и экспрессивно-характерологическую функцию, служа важным средством создания социально-речевого портрета персонажей.

В художественном пространстве А.Н.Островского отсубстантивные прилагательные представлены разнообразными морфологическими типами. Основным способом их формирования является суффиксация. Среди наиболее продуктивных словообразовательных моделей можно выделить следующие:

1. **Модели с суффиксами *-н- / -енн- / -онн-***. Это самая частотная группа, выражающая отношение к предмету, месту или абстрактному понятию.

Примеры из текстов: «купеческий» (через *-ск-*), «карманный», «душевный», «жизненный». В комедии «Свои люди – сочтемся!» Подхалюзин говорит о «*купеческом* деле» – здесь структурный тип на *-ск-* указывает на социальную принадлежность. Суффикс *-н-* часто оформляет бытовую лексику: *«чайный стакан»*, *«трактирный расчет»*.

2. **Модели с суффиксами *-ов- / -ев-***. Данные суффиксы служат для образования относительных прилагательных со значением материала или отношения к лицу/животному.

Примеры из текстов: «бархатный» (модификация с *-н-*), *«грошовый»* («грошовый интерес»), *«рублевый»*. У А.Н.Островского маркеры денег и быта материализуются через суффикс *-ов-*: *«копеечный расчет»*, *«парчовый кафтан»*.

3. **Модели с суффиксами *-ск- / -ическ-***. Обозначают свойство, присущее лицу, сословию или направлению.

---

https://interscience.uz/index.php/home/article/view/126/83; Жумаева Ф.Р. История изучения перехода частей речи в трудах узбекских учёных. – Журнал: «Образование и инновационные исследования», №6. – Бухара, 2022. – С. 61-67. file:///C:/Users/Laser/Downloads/Extracted+pages+from+Beshimov+innovatsiya.pdf; Жумаева Ф.Р. Типы транспозиции частей речи в современном русском языке / Ф.Р.Жумаева. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2021. - №47 (389). - С. 468-472. - URL: https://moluch.ru/archive/389/85522/ ; Jumaeva F.R., Mamurova F.N. Transposition of parts of speech as a non-morphological method of word formation //ISJ Theoretical & Applied Science, 10 (102). – 2021. – С. 566-572.

Примеры из текстов: «мещанский», «чиновничий» (с чередованием ц/ч), *«судейский»*. Эти формы обладают мощным социально-оценочным потенциалом в контексте пьес.

4. **Субстантивно-суффиксальные модели качественного значения (*-ист-, -чат-, -лив-*)**. Позволяют передать избыточность признака или внешнее сходство с предметом.

Примеры из текстов: «прихотливый», «дождливый», «ухабистый».

Особый пласт в идиостиле А.Н.Островского составляют **притяжательные прилагательные** с суффиксами *-ин-, -ов-/-ев-, -ий-*, которые подчеркивают патриархальный уклад купеческого быта: *«батюшкин указ»*, *«матушкины слезы»*, *«лисья шуба»*.

Семантика отсубстантивных прилагательных в текстах А.Н.Островского распределяется по двум магистральным категориям: относительные (сохраняющие прямую логическую связь с производящим существительным) и качественные (приобретающие образное, оценочное значение).

Большинство производных прилагательных репрезентируют конкретные реалии предметного мира пьес А.Н.Островского. Выделяются следующие семантические подгруппы:

материал и вещество: *«ситцевое платье»*, *«полотняный фабрикант»;*

пространство и время: *«московские нравы»*, *«волжский простор»*, *«вчерашний разговор»*;

социальный статус: *«дворянское собрание»*, *«купеческая гильдия»*.

В языке А.Н.Островского ярко прослеживается процесс **метафоризации** относительных прилагательных. Переходя в разряд качественных, они начинают выражать внутренние свойства человека, его характер или экспрессивную оценку ситуации:

«Каменный»: от прямого значения материала (*«каменный дом»*) к качественному значению жесткости и непреклонности (*«каменное сердце»* Дикого в «Грозе»).

«Золотой»: из обозначения металла дериват превращается в маркер высшей ценности или иронии (*«золотой ты мой»* – частое обращение в купеческой среде, выражающее одновременно и ласку, и материализованную оценку собеседника).

«Грошовый»: семантика малой стоимости трансформируется в значение ничтожности, духовной бедности (*«грошовая душа»*).

Выводы и рекомендации (Conclusion/Recommendations).

В драматургическом тексте словообразовательный потенциал отсубстантивных прилагательных подчинен законам речевой характеристики персонажей и созданию общего эмоционального фона.

Использование специфических отсубстантивных дериватов помогает автору мгновенно обозначить среду. В репликах персонажей «Грозы» или «Леса» обилие слов вроде *«Отеческие каноны»*, *«греховные мысли»*, *«богоугодное дело»*

указывает на религиозно-патриархальный, архаичный мир. Напротив, в речи Паратова («Бесприданница») или Глумова («На всякого мудреца довольно простоты») доминируют дериваты книжного или европеизированного характера: *«коммерческий расчет»*, *«артистический жест»*, *«романтический бред»*.

А.Н.Островский виртуозно использует контекстуальное столкновение значений. Прилагательные, образованные от существительных-наименований лиц, часто приобретают негативную, сатирическую коннотацию. Так, слово *«чиновничий»* в устах разорившихся дворян звучит презрительно, ассоциируясь с крючкотворством и бездушием, а *«самодурный»* (производное от субстантивированного словосочетания *«сам дурак» / «самодур»*) становится ключевым семантическим стержнем для описания темного царства.

Таким образом, анализ производных прилагательных, мотивированных существительными, в произведениях А.Н.Островского демонстрирует тесную взаимосвязь структуры слова и его семантико-стилистических возможностей. Драматург активно использует как регулярные продуктивные суффиксальные модели (*-н-, -ск-, -ов-*), так и семантическую транспозицию для создания тонких смысловых и экспрессивных градаций. Отсубстантивные прилагательные в его идиостиле служат важнейшим строительным материалом для воссоздания живой разговорной речи XIX века, выступают в роли ярких социальных маркеров и транслируют авторскую оценку изображаемой действительности.

Использованная литература

1. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов/Отв. ред. Г.А.Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш, шк., 1986. – 640 с.

2. Жумаева Ф.Р., Мискинова Г.М. Транспозиция на уровне лексико-грамматических разрядов внутри частей речи. – Журнал: «Образование и инновационные исследования», №3. – Бухара, 2021. – С. 15-20. https://interscience.uz/index.php/home/article/view/126/83

https://interscience.uz/index.php/home/issue/view/13

3. Жумаева Ф.Р. История изучения перехода частей речи в трудах узбекских учёных. – Журнал: «Образование и инновационные исследования», №6. – Бухара, 2022. – С. 61-67. file:///C:/Users/Laser/Downloads/Extracted+pages+from+Beshimov+innovatsiya.pdf

4. Жумаева Ф.Р. Типы транспозиции частей речи в современном русском языке / Ф. Р. Жумаева. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2021. - №47 (389). - С. 468-472. - URL: https://moluch.ru/archive/389/85522/

5. Jumaeva F.R., Mamurova F.N. Transposition of parts of speech as a non-morphological method of word formation //ISJ Theoretical & Applied Science, 10 (102). – 2021. – С. 566-572.

6. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Флинта, 2011. – 328 с.

7. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: в 2-х томах. – М.: Русский язык, 1985. – 856 с.

8. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию [Электронный ресурс] : монография / Н.М. Шанский. – М. : ФЛИНТА, 2019. – 335 с.

ТЕНДЕНЦИИ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ГРАММАТИЧЕСКОГО РОДА ЗАИМСТВОВАННЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Хакимова Нигина Хусановна,
преподаватель
Навоийский государственный университет
Республика Узбекистан, город Навои,

Аннотация: *в статье рассматриваются динамические процессы в системе морфологической адаптации заимствованных существительных в современном русском языке. На материале лексем, вошедших в обиход в течение последних лет, анализируются основные факторы, детерминирующие категорию грамматического рода: морфологический (тип финального форманта), семантический (влияние родового понятия) и аналоговый. Особое внимание уделяется случаям родовой вариативности и тенденции к маскулинизации неодушевленных заимствований. Автор делает вывод о превалировании формально-грамматического фактора над семантическим в процессе интеграции иноязычного слова в русскую языковую систему.*

Ключевые слова: *лингвистика, заимствования, грамматический род, морфологическая адаптация, необинарная родовая принадлежность, вариативность.*

Abstract: *the article examines the dynamic processes in the system of morphological adaptation of borrowed nouns in the modern Russian language. Based on lexemes that have come into use in recent years, the main factors determining the category of grammatical gender are analyzed: morphological (type of final formant), semantic (influence of the generic concept), and analogical. Special attention is paid to cases of gender variability and the trend towards the masculinization of inanimate borrowings. The author concludes that the formal-grammatical factor prevails over the semantic one in the process of integrating a foreign word into the Russian language system.*

Key words: *linguistics, borrowings, grammatical gender, morphological adaptation, non-binary gender identity, variability.*

Annotatsiya: *ushbu maqolada zamonaviy rus tilidagi o'zlashma otlarning morfologik moslashuv tizimidagi dinamik jarayonlari ko'rib chiqiladi. Oxirgi yillarda kundalik turmush tarziga kirgan leksemalar misolida grammatik rod kategoriyasini belgilovchi asosiy omillar: morfologik, semantik va analogik omillar tahlil qilinadi. Muallif ingliz tilidagi so'zlarni rus tili tizimiga integratsiyalashuv jarayonida shakliy-grammatik omil semantik omildan ustun ekanligi haqida xulosaga keladi.*

Kalit so'zlar: *tilshunoslik, o'zlashmalar, grammatik rod, morfologik moslashuv, rod variantliligi, neologizmlar.*

Введение (Introduction). Динамические процессы в лексической системе современного русского языка на рубеже первой четверти XXI века характеризуются беспрецедентным притоком иноязычных заимствований. Основным источником лексики выступает английский язык, в котором категория грамматического рода (в её морфологическом понимании) отсутствует. При переходе в русский язык – язык флективного строя – каждое существительное неизбежно вовлекается в систему родовых оппозиций.

Анализ литературы по теме (Literature review)

Теоретический фундамент исследования категории рода заимствований был заложен в классических трудах В.В. Виноградова, который указывал на морфологическую устойчивость системы русского языка и её способность «подчинять» иноязычные лексемы своим грамматическим правилам.

Ключевую роль в изучении механизмов лексического заимствования играют работы Л.П. Крысина. В своих исследованиях он выделяет этапы освоения иноязычного слова: от фиксации в исходной форме до полной морфологической и семантической интеграции. Л.П. Крысин подчеркивает, что определение рода – это первый шаг включения слова в парадигму склонения[7].

Значительный вклад в изучение динамических процессов в современном русском языке внес М.А. Кронгауз. В его работах рассматривается феномен «лингвистической тревоги», вызванной высокой скоростью заимствования, при которой язык не успевает выработать единую норму для новых слов, что порождает родовую вариативность (например, колебания в роде слов типа «виски» или «евро»).

Вопросы морфологической адаптации англицизмов подробно освещены в трудах Е.В. Мариновой[8] и Э.Ф. Володарской[9].

Анализ и результаты (Analysis and results)

Для целей нашего исследования под заимствованным именем существительным понимается лексема, перешедшая из языка-источника (в данном случае – английского) в принимающий язык (русский) и адаптировавшаяся к его морфологической системе.

Процесс освоения иноязычного слова включает два ключевых этапа:

Фонетико-графическая адаптация: перенос иноязычной лексемы в кириллическую графику и её подчинение законам русской фонетики (например, произношение и написание слова «промпт»).

---

[7] Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. // Вопросы языкознания. 2002. -№ 6. - С. 27–36.

[8] Маринова Е. В. Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI вв.: проблемы освоения и функционирования: дисс. … д. филол. н. - М., 2008. - 309 с.

[9] Володарская, Э.Ф. Заимствование как отражение русско-английских контактов Текст. /Э.Ф. Володарская // Вопросы языкознания. - 2002.-№4. с. 96-118.

Грамматическая (морфологическая) адаптация: закрепление слова в определенном родовом классе, что является обязательным условием для его включения в систему склонения русского языка.

Ключевой особенностью современных заимствований (2024-2026 гг.) является их несклоняемость на начальном этапе. Многие новые слова, такие как «айди», «промо», «сторис», в первое время функционируют как несклоняемые существительные. Однако, согласно лингвистической закономерности, выявленной В.В. Виноградовым, русский язык стремится к «активному подчинению» заимствований правилам склонения. Как только слово начинает склоняться (появляются падежные окончания), оно окончательно признается частью «своей» лексики.

Таким образом, определение грамматического рода заимствования – это не только классификация слова по мужскому, женскому или среднему роду, но и определение вектора его будущей грамматической жизни: будет ли оно оставаться неизменяемым или перейдет в разряд склоняемых существительных.

Процесс освоения иноязычного слова в системе русского языка начинается с его «подгонки» под существующие морфологические классы. Анализ эмпирического материала позволяет выделить три доминирующих фактора, определяющих грамматический род современных заимствований.

1. Морфологический фактор: Приоритет финального форманта

Этот фактор является ведущим для слов, заимствованных из английского языка. Если слово оканчивается на твердый согласный, оно в 95% случаев попадает в парадигму мужского рода (2-е склонение), независимо от рода соответствующего русского понятия. Например:

Маркетплейс (он): несмотря на то что родовое понятие – «торговая площадка» (она), конечное сочетание согласных -йс диктует мужской род.

Промпт (он): (текстовый запрос для нейросети). Слово «запрос» – мужского рода, что совпадает с морфологическим обликом слова, оканчивающегося на -т.

Стейблкоин, мемкоин (он): Окончание на -н однозначно определяет слово в класс мужского рода, по аналогии с уже освоенным словом «биткоин».

В современном языке наблюдается экспансия мужского рода. Языковая система «экономит» усилия: слово на согласный проще всего склонять по типу *стол / компьютера.*

2. Семантический фактор: Влияние родового понятия (Гиперонима)

В тех случаях, когда морфологический облик слова не дает четкой подсказки (например, слово оканчивается на гласный или мягкий знак), в силу вступает значение слова.

Нейросеть (она): Слово оканчивается на мягкий знак (нулевое окончание, 3-е склонение). Здесь решающую роль играет ассоциация с исконно русским словом «сеть» (она). Даже новые термины, такие как «генеративка» (жарг. от

«генеративная модель»), принимают женский род по аналогии с «моделью» или «программой».

Крипта (она): хотя в английском crypto – это сокращение, в русском языке оно оформилось окончанием -а, что мгновенно перевело его в разряд женского рода по типу «валюта».

3. Родовая вариативность: Зона неопределенности

Самый интересный аспект для научной статьи – это слова, которые «колеблются» между двумя родами. Это происходит, когда форма и смысл вступают в конфликт.

Пример 1: *Айди (ID)*

Мужской род: По родовому понятию – «номер», «идентификатор». («Ваш айди принят»).

Средний род: По морфологическому облику (несклоняемое слово на -и, как такси, жюри). («Неверное айди»).

Вывод: наблюдается переход от мужского к среднему роду по мере того, как слово становится более привычным.

Пример 2: *Рилс (Reels)*

Здесь возникает уникальная ситуация смешения числа и рода.

Изначально это форма множественного числа («посмотреть рилсы»).

Однако в единственном числе часто говорят: «Крутой рилс» (м.р.), воспринимая конечный -с как часть корня, а не окончание множественного числа.

Таблица 1.

Примеры адъективации причастий в подкаст-дискурсе (2024-2026 гг.)

Слово	**Предлагаемый род**	**Основной фактор**	**Тип адъективации/новое значение**
Стрим	Мужской	Морфологический	Окончание на согласный
Нейронка	Женский	Морфологический	Наличие суффикса -к- и окончания -а-
Апи (API)	Средний/мужской	Аналогический	Борьба между «интерфейс» (он) и формой на -и-
Дипфейк	Мужской	Семантический	Понятие «розыгрыш», «подделка»

4. Графико-фонетическая адаптация и её роль в определении рода

В современной лингвистической ситуации (2025–2026 гг.) важную роль начинает играть то, как иноязычное слово записывается кириллицей. Графический облик слова часто вступает в противоречие с его исконной фонетикой.

Кейс «Виар» (VR – Virtual Reality): хотя в основе лежит слово «реальность» (она), аббревиатура VR при транслитерации в «Виар» получила финальный согласный -р. Это автоматически перевело термин в мужской род («новый виар», «шлем виара»). Здесь мы видим победу графического облика над семантикой исходного словосочетания.

Кейс «Сторис» (Stories): в английском языке это форма множественного числа. Однако в русском языке слово закрепилось как несклоняемое существительное среднего рода («красивое сторис») по аналогии с «видео» или «фото». При этом в разговорной речи наблюдается переход в женский род («одна сторис»), так как финальный звук -с воспринимается как часть основы, а родовое понятие «история» (она) оказывает мощное давление.

5. Субстантивация и суффиксальный способ адаптации

Интересной тенденцией является «осистематизирование» заимствований через русские словообразовательные морфемы. Это самый надежный способ закрепления рода.

Суффикс -к- и женский род: Многие англицизмы, изначально не имеющие рода, в русском языке проходят через этап «одомашнивания».

Пример: «Нейронка», «крипта», «удаленка», «запрещенка». Добавление типично русского суффикса -к- и окончания -а мгновенно снимает проблему родовой неопределенности, жестко фиксируя слово в женском роде. Это свидетельствует о живой словообразовательной энергии языка, который «переваривает» чужеродные элементы, превращая их в стандартные формы 1-го склонения.

6. Влияние цифрового этикета и профессионального жаргона

Анализ показал, что в профессиональных сообществах (IT, финтех) наблюдается тенденция к унификации. Специалисты стремятся к краткости, что ведет к маскулинизации.

Апи (API): в документации чаще встречается мужской род («открытый АПИ» – по гипероним «интерфейс»), в то время как в общей лексике чаще встречается средний род («удобное АПИ» – по фонетическому облику).

Промпт-инжиниринг: Слово «промпт» окончательно закрепилось в мужском роде именно благодаря профессиональному дискурсу, где оно склоняется по всем правилам 2-го склонения («составить промпт», «нет промпта»).

Таблица 2.

Факторы определения рода иноязычных слов

Лексема	**Род в русском языке**	**Доминирующий фактор**	**Конфликтующий фактор**	**Итог адаптации**
Маркетплейс	Мужской	Морфологический (на согласный)	Семантический («площадка» - ж.р.)	Стабильный мужской род
Нейросеть	Женский	Семантический (аналогия с «сеть»)	Морфологический (нулевое окончание)	Устойчивый женский род
Айди (ID)	Ср./Муж.	Фонетический (на -и)	Семантический («номер» - м.р.)	Родовая вариативность
Рилс (Reels)	мужской	Морфологический (на -с)	Число (ед.ч. и мн.ч.)	Переход в категорию ед.ч.
Стори(с)	Средний/ Жен.	Фонетический/Аналогический	Семантический («история»- ж.р.)	Несклоняемость/вариативность
Промт	Мужской	Морфологический/Семантический	-	Стабильный мужской род

Выводы и рекомендации (Conclusion/Recommendations).

Проведенное исследование позволяет сформулировать следующие выводы:

В современном русском языке при заимствовании англицизмов морфологический фактор управляет над семантическим.

Семантический фактор (ориентация на род русского синонима) сохраняет свою силу в тех случаях, когда заимствование имеет абстрактный характер или оканчивается на гласный или мягкий знак (*нейросеть, крипта*).

Период родовой неустойчивости (как в случае с *айди* или *сторис*) сокращается. Под влиянием профессионального дискурса и сетевой коммуникации слова быстрее обретают фиксированную родовую принадлежность, чаще всего в пользу мужского или среднего рода.

Тенденция к упрощению грамматических характеристик заимствований сохранится. Мы ожидаем дальнейшего размывания границ между именами существительными разных родов у несклоняемых лексем, что требует постоянного мониторинга и лексикографической фиксации.

Использованная литература

1. Володарская, Э.Ф. Заимствование как отражение русско-английских контактов Текст. /Э.Ф. Володарская // Вопросы языкознания. - 2002.-№4. с. 96-118.

2. Жумаева Ф.Р. Интеръективация как один из типов транспозиции частей речи // Universum: филология и искусствоведение: электрон. научн. журн. 2021.12(90). – С.15-20.URL: https://7universum.com/ru/philology/archive/item/12760

3. Жумаева Ф.Р. История изучения перехода частей речи в трудах узбекских учёных. - Международный научно-методический журнал «Образование и инновационные исследования». – 2022. - №6. – С. 61-67. - https://interscience.uz/index.php/home/issue/view/35

4. Жумаева, Ф. Р. Типы транспозиции частей речи в современном русском языке / Ф. Р. Жумаева. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2021. – № 47 (389). – С. 468-472. – URL: https://moluch.ru/archive/389/85522/ (дата обращения: 12.07.2022).

5. Жумаева Ф.Р., Хакимова Н.Х. Использование разных видов текстов в качестве дидактического материала на уроках русского языка- European Science, 2020 - elibrary.ru

https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-raznyh-vidov-tekstov-v-kachestve-didakticheskogo-materiala-na-urokah-russkogo-yazyka

6. Кронгауз, М. А. Русский язык на грани нервного срыва / М. А. Кронгауз. – Москва : АСТ, 2017. – 480 с.

7. Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. // Вопросы языкознания. 2002. -№ 6. - С. 27–36.

8. Маринова, Е. В. Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI вв.: проблемы освоения и функционирования : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Е. В. Маринова. – Нижний Новгород, 2008. – 42 с.

TIL, TAFAKKUR VA ONG: KOGNITIV TAHLIL

MADANIY KONSEPTLARNING DIAXRON RIVOJLANISH TRAYEKTORIYALARI (TRANSFORMATSIYA JARAYONLARI)

Sa'dullayeva Mohira Sobirovna
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Navoiy davlat universiteti o'qituvchisi, DSc mustaqil izlanuvchisi.

Annotatsiya. *Mazkur maqolada madaniy konseptlarning diaxron transformatsiyasi nazariy-metodologik yondashuv va o'zbek tili materiallari asosida tahlil qilinadi. Madaniy konseptlarning tarixiy taraqqiyot jarayonida qayta kodlanishi, semantik siljishi va diskurslararo ko'chish mexanizmlari aniqlanib, ularning diaxron rivojlanish qonuniyatlari tavsiflanadi. Tadqiqotda konseptual tahlil, diaxron korpus kuzatuvi, semasiologik-motivatsion yondashuv va tarixiy-pragmatik rekonstruksiya metodlaridan foydalanildi. O'zbek yozma merosining turli davrlariga mansub matnlar, zamonaviy ommaviy axborot vositalari hamda milliy korpus birliklari manba sifatida xizmat qildi. Ish doirasida madaniy konseptlar transformatsiyasining to'rt bosqichli diaxron modeli ishlab chiqildi, transformatsiya indikatorlari tizimi taklif etildi va semantik o'zgarish dinamikasi nisbiy ko'rsatkichlar asosida baholandi. Konseptlar barqaror yadro va o'zgaruvchan periferiyadan tashkil topishi va ularning transformatsiyasi asosan metonimiya, metaforizatsiya va institutsional diskurs ta'sirida faollashishi ko'rsatildi.*

Kalit so'zlar: *madaniy konsept, diaxron transformatsiya, semantik siljish, transformatsiya indikatorlari, yadro-periferiya modeli, metaforizatsiya, metonimiya.*

Аннотация. *В настоящей статье диахроническая трансформация культурных концептов анализируется на основе теоретико-методологического подхода и материалов узбекского языка. Выявляются механизмы перекодирования, семантического сдвига и междискурсивного перехода культурных концептов в процессе исторического развития, а также описываются закономерности их диахронической эволюции. В исследовании использованы методы концептуального анализа, диахронического корпусного наблюдения, семасиолого-мотивационного подхода и историко-прагматической реконструкции. Материалом исследования послужили тексты различных периодов узбекского письменного наследия, современные средства массовой информации, а также единицы национального корпуса. В рамках работы разработана четырёхэтапная диахроническая модель трансформации культурных концептов, предложена система индикаторов трансформации, а динамика семантических изменений оценена на основе относительных показателей. Показано, что культурные концепты состоят из устойчивого ядра и изменчивой периферии, а их трансформация активизируется преимущественно под воздействием метонимии, метафоризации и институционального дискурса.*

Ключевые слова: *культурный концепт, диахроническая трансформация, семантический сдвиг, индикаторы трансформации, модель «ядро-периферия», метафоризация, метонимия.*

Abstract. *This article analyses the diachronic transformation of cultural concepts on the basis of a theoretical-methodological approach and data from the Uzbek language. It identifies the mechanisms of recoding, semantic shift and cross-discursive transfer of cultural concepts in the course of historical development and describes the regularities of their diachronic evolution. The study employs conceptual analysis, diachronic corpus observation, the semasiological-motivational approach and historical-pragmatic reconstruction. The source material comprises texts from various periods of the Uzbek written heritage, contemporary mass media and units of the national corpus. Within the study, a four-stage diachronic model of cultural-concept transformation is developed, a system of transformation indicators is proposed, and the dynamics of semantic change are assessed on the basis of relative measures. It is shown that cultural concepts consist of a stable core and a variable periphery, and that their transformation is activated primarily under the influence of metonymy, metaphorization and institutional discourse.*

Keywords: *cultural concept, diachronic transformation, semantic shift, transformation indicators, core–periphery model, metaphorization, metonymy.*

Kirish. Madaniy konsept – muayyan xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, qadriyatlari va dunyoqarashini til vositasida namoyon etuvchi kognitiv-madaniy birlik [10; 11]. Uning diaxron transformatsiyasi deganda konsept mazmuni, vazifasi va qo‘llanish doirasining tarixiy taraqqiyot davomida yuz beradigan semantik hamda pragmatik o‘zgarishlari tushuniladi. Bunday o‘zgarishlar ma’noning kengayishi yoxud torayishi, baholoviy komponentning siljishi va bir diskursdan ikkinchisiga ko‘chish tarzida ro‘y beradi. Konseptning barqaror va o‘zgaruvchan qatlamlarini ajratishda yadro-periferiya modeli qulay nazariy tayanch vazifasini bajaradi. U madaniy birlikning o‘zagini o‘zgaruvchan chekka qatlamdan farqlab, diaxron rivojlanish qonuniyatlarini lisoniy asosda izohlaydi [1; 8; 13].

Madaniy konseptlarning diaxron transformatsiyasi tarixiy semantika, kognitiv lingvistika va lingvomadaniyatshunoslik kesishgan nuqtada shakllanadigan murakkab tadqiqot obyektlaridan biridir. Konseptlar jamiyatning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti, qadriyatlar tizimi va kommunikativ ehtiyojlaridagi o‘zgarishlar ta’sirida muntazam yangi mazmun kasb etadi. Biroq ularning tarixiy rivojlanish dinamikasi ko‘pincha sinxron tavsif doirasidagina talqin etilmoqda. Diaxron yondashuv esa konseptlarning turli davrlardagi mazmuniy evolyutsiyasini, diskursiy vazifasi va pragmatik xususiyatlaridagi o‘zgarishlarni izchil kuzatishga sharoit yaratadi. Aynan shu yondashuv konseptning “ma’no hayoti”ni tarixiy-lisoniy jarayonlar bilan bog‘liq holda tavsiflash uchun zarur metodologik zamin hisoblanadi [2].

Zamonaviy tilshunoslikda madaniy konsept kognitiv sxema, madaniy kod yoki semantik maydon sifatida talqin qilinadi. Kognitiv yo‘nalish konseptning shakllanishi va

o‘zgarishini konseptual metafora hamda prototip nazariyasi asosida tushuntirsa [12], lingvomadaniy yo‘nalish uning qadriyatlar tizimi va milliy-madaniy mazmuniga urg‘u beradi. Shunga qaramay, aksariyat tadqiqotlarda konsept transformatsiyasi ko‘proq “bor yoki yo‘q” tamoyilida tasvirlanadi. Uning diaxron bosqichlari, dinamikasi va baholash mezonlari esa tizimlashtirilmagan. Xususan, yadro-periferiya modeli diaxron tahlil uchun muhim asos bo‘lsa-da, uni korpus ma’lumotlari va diskursiy ko‘rsatkichlar bilan uyg‘un qo‘llash masalasi hanuz izchil ishlab chiqilmagan. Demak, konsept transformatsiyasini leksik-semantik, diskursiy-pragmatik va aksiologik omillar birligida o‘rganish uning tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini kompleks yoritishga yo‘l ochadi [3; 4].

Madaniy konseptlar diaxron transformatsiyasini uning bosqichlari va indikatorlari asosida tizimlashtirilib, o‘zbek tili materiallari misolida konsept transformatsiyasining operatsion modeli ishlab chiqildi. Shu nuqtayi nazardan quyidagi vazifalar belgilandi:

- konsept yadrosi va periferiyasini ajratish mezonlarini aniqlash;
- semantik siljish mexanizmlarini metaforizatsiya va metonimiya asosida tavsiflash;
- diskurslararo ko‘chishni pragmatik mezonlar orqali tahlil qilish;
- transformatsiya dinamikasini nisbiy ko‘rsatkichlar yordamida baholash.

Ushbu vazifalar doirasida konsept transformatsiyasining stabilizatsiya, variativ kengayish, qayta markazlashuv va normativlashuv bosqichlarini qamrab olgan to‘rt bosqichli model taklif etiladi. Model konsept transformatsiyasini yaxlit semantik jarayon sifatida talqin qilish, nazariy yondashuvni empirik kuzatuvlar bilan bog‘lash va diaxron tadqiqotlarda tayanch bo‘la oladigan metodologik asosni shakllantirishga qaratilgan [5; 13].

Materiallar va metodlar. Tadqiqot ikki xil manba bazasiga tayandi. Birinchisi – muallif tomonidan maxsus shakllantirilgan diaxron korpus bo‘lib, unga o‘zbek yozma merosining turli tarixiy bosqichlariga oid adabiy, publitsistik va institutsional diskurs matnlari kiritildi. Ikkinchisi – O‘zbek tili milliy korpusining zamonaviy qatlami bo‘lib, u davriy qiyoslash uchun referens baza vazifasini o‘tadi. Ikki bazaning birgalikda qo‘llanilishi konseptlarning tarixiy hamda zamonaviy holatini yagona metodologik doirada solishtirish uchun asos berdi. Korpus har bir davriy kesimda konseptlarning tipik qo‘llanishini qamrab oladigan darajada vakillikni ta’minlashga qaratildi. Matnlar janr jihatidan muvozanatlashtirilib, tahlil birligi sifatida mutlaq hajm emas, davrlar ichidagi nisbiy taqsimot olindi.

Til materiallari olti davriy kesim bo‘yicha tabaqalashtirildi. Ular quyidagilar: XIX asr oxiri (an’anaviy yozma meros), XX asr boshi (jadid matbuoti va ma’rifatchilik matnlari), XX asr o‘rtasi (o‘sha davr publitsistikasi), XX asr oxiri (mustaqillik arafasi matnlari), XXI asr boshi (mustaqillik davri darsliklari va ommaviy axborot vositalari) hamda 2020-yillar (raqamli media diskursi). Bunday davriylashtirish konseptlar mazmuni, vazifasi va qo‘llanish doirasidagi o‘zgarishlarni izchil xronologik qatlamlarda kuzatishga imkon berdi.

Kuzatuv obyekti sifatida o‘zbek lingvomadaniy makonida yuqori chastotali va madaniy jihatdan yuklamali beshta konsept tanlandi: mehmondo‘stlik, uy, ma’naviyat, fuqarolik va sahna. Ushbu birliklar barqaror yadro bilan harakatchan periferiya munosabatini turli tiplarda namoyish etgani bois diaxron tahlil uchun vakillik qiladi.

Tahlilda konseptual tahlil, semasiologik rekonstruksiya, diaxron korpus kuzatuvi va kognitiv-diskurs yondashuvi uyg‘un qo‘llanildi. Konseptual tahlil yadro va periferiya komponentlarini ajratishga, semasiologik rekonstruksiya tarixiy semantik siljishlarni tavsiflashga, diaxron korpus kuzatuvi kollokatsion xususiyatlar va qo‘llanish dinamikasini qiyoslashga, kognitiv-diskurs yondashuvi esa pragmatik vazifa hamda diskurslararo ko‘chishni izohlashga yo‘naltirildi. Har bir konseptning transformatsiyasi to‘rt indikator blokida – leksik (nominativ tarkib o‘zgarishi), kollokatsion (tipik birikmalar yangilanishi), baholoviy (ijobiy, salbiy va neytral markerlar nisbati) hamda diskursiy (janrlar bo‘yicha tarqalish) – baholandi.

Kollokatsion yangilanish har bir davrda yangi paydo bo‘lgan kollokatlar ulushi orqali hisoblandi. Davrlararo barqarorlik esa qo‘shni davrlarning kollokatsion profillari kesishmasini ularning birlashmasiga nisbatlash yo‘li bilan olingan o‘xshashlik koeffitsienti (Jaccard indeksi tipidagi mezon) yordamida baholandi. Koeffitsientning birga yaqinlashuvi kollokatsion profil barqarorligini, nolga intilishi esa jadal yangilanishni bildiradi. Raqamli natijalar mutlaq sonlarda emas, nisbiy ulush va yangilanish diapazonlarida ifodalandi, chunki korpuslarning davrlar bo‘yicha hajmi bir xil emasligi mutlaq chastotalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri qiyoslashni cheklaydi. Turli hajmdagi korpuslarni obyektiv solishtirish aynan nisbiy o‘lchovlarga tayanishni taqozo etadi [9]. Nisbiy ko‘rsatkichlarga asoslanish tahlil natijalarining metodologik izchilligini ta’minladi [6].

Natijalar. Tahlil madaniy konsept transformatsiyasining to‘rt bosqichli modeli empirik belgilar bilan izchil mos kelishini ko‘rsatdi. Har bir bosqich o‘ziga xos leksik, kollokatsion, baholoviy va diskursiy ko‘rsatkichlar majmuasi bilan ajralib turadi.

Birinchi bosqich – stabilizatsiya. Bunda konseptning yadro semalari uzoq tarixiy davrlar mobaynida o‘zgarishsiz qoladi, periferik kollokatsiyalar esa tor doirada harakatlanadi. Masalan, mehmondo‘stlik konseptining yadrosidagi “mehmonni izzat qilish” semasi barcha davr manbalarida deyarli o‘zgarmagan. Servis, turizm, imidj singari birliklar unga ancha keyin, periferik qatlam sifatida qo‘shilgan. Yadro birliklarning chastotasi barqaror bo‘lsa-da, periferik birikmalar ulushi ayrim davrlar oralig‘ida 10–20 foizga ko‘tarilgan.

Ikkinchi bosqich – variativ kengayish. U konsept qo‘llanish doirasining kengayishi va semantik spektrning yoyilishida namoyon bo‘ladi. Bu bosqichda metaforizatsiya hamda metonimiya faollashadi. Konsept yangi sohalarga ko‘chirilganda analogiya va qism-butun munosabatlari orqali qayta izohlanadi. Chunonchi, an’anaviy matnlarda makon va oila ramzi bo‘lgan uy konsepti zamonaviy diskursda “onlayn uy”, “axborot uyi” kabi metaforik kengayishlar hisobiga raqamli makon modeliga ko‘chadi.

Kollokatsion yangilanish bu bosqichda 25-40 foizni tashkil etib, yangi birikmalarning tez ko‘payishidan dalolat beradi.

Uchinchi bosqich – qayta markazlashuv. Bunda konseptning ichki ierarxiyasi qayta quriladi, ya’ni periferik semalardan biri yoki bir nechtasi yadroga yaqinlashadi. Jarayonni ijtimoiy institutlar va hukmron diskurslar boshqaradi – ular muayyan talqinni normativlashtirib, konseptning “asosiy” ma’nosini kuchaytiradi. Masalan, turli davrlarda umumiy axloqiy-ruhiy sifatlarni bildirgan ma’naviyat konsepti keyingi davr institutsional matnlarida ta’lim, tarbiya va jamoaviy mas’uliyat bilan bog‘langan markaziy ramzga aylanadi. Bunda ijobiy baholoviy markerlar ulushi 70 foizdan oshib, konseptning normativ maqomini mustahkamlaydi.

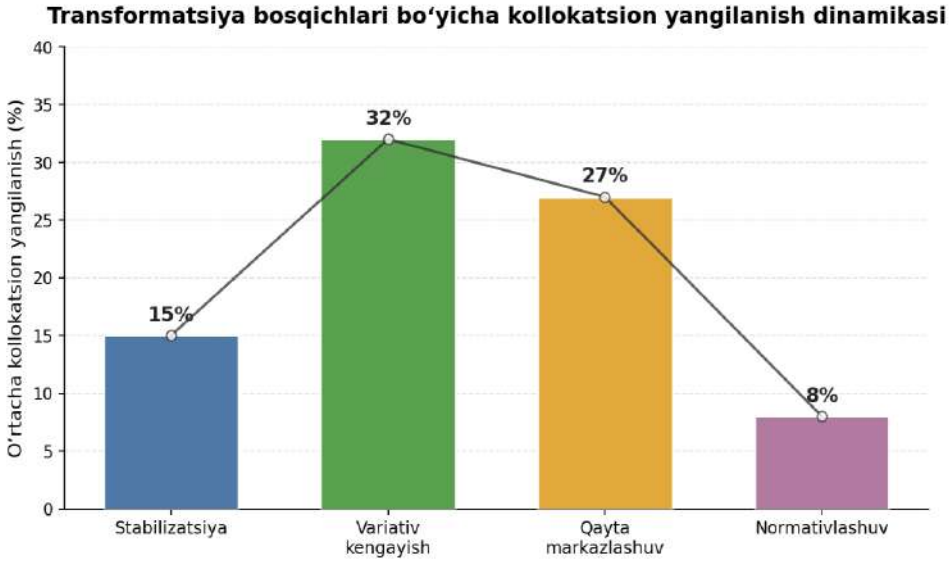
To‘rtinchi bosqich – normativlashuv. Unda konseptning qo‘llanish qoidalari, tipik birikmalari va baholoviy ramkasi barqaror standartlarga yaqinlashadi. Bu jarayon ko‘proq darslik, me’yoriy hujjat, rasmiy nutq va ommaviy kommunikatsiya orqali kuchayadi, zero bu janrlar takroriy formulalar va standart ta’riflarni shakllantiradi. Masalan, fuqarolik konsepti rasmiy diskursda huquq va burch juftligiga qat’iy bog‘lanib, uning kollokatsion profili huquq, burch, mas’uliyat birliklari atrofida barqarorlashadi. Bunday holatda davrlararo kollokatsion o‘xshashlik koeffitsienti 0,7 dan yuqori bo‘lib, yangilanishning susayganini ko‘rsatadi. Normativlashuv konseptni institutsional belgiga aylantiradi va uning diaxron o‘zgarishini sekinlashtiradi.

Quyidagi jadval to‘rt bosqichning operatsion tavsifini jamlaydi va transformatsiya indikatorlarini yagona ko‘rinishda taqqoslashga xizmat qiladi. Ko‘rsatkichlar nisbiy diapazon shaklida keltirilgan, zero turli hajmdagi korpuslar sharoitida nisbiy mezonlar mutlaq sonlarga qaraganda qiyoslashga qulayroqdir.

1-jadval. Madaniy konsept transformatsiyasi bosqichlari va indikatorlari

Bosqich	**Leksik-semantik siljish**	**Kollokatsion yangilanish (%)**	**Baholoviy komponent**	**Diskursiy ko‘lam**
Stabilizatsiya	Past; yadro semalari barqaror saqlanadi	10-20	Barqaror, neytralga moyil	An’anaviy janrlar ustunligi
Variativ kengayish	O‘rta; semantik spektr yoyiladi	25-40	O‘zgaruvchan, ko‘p qutbli	Janrlararo faol tarqalish
Qayta markazlashuv	O‘rta-yuqori; ichki ierarxiya qayta quriladi	20-35	Bir qutbga keskinlashuv	Institutsional markazlashuv
Normativlashuv	Past; ma’no standartlashadi	0-15	Yuqori barqarorlik	Rasmiy va ta’lim diskursi ustunligi

1-jadvaldagi kollokatsion yangilanish ko‘rsatkichlari bosqichlar kesimida do‘ngsimon egri chiziq hosil qiladi (1-rasm). Dinamika stabilizatsiyada past bo‘lib, variativ kengayishda eng yuqori cho‘qqiga chiqadi. Qayta markazlashuvda bir oz pasayadi, normativlashuvda esa minimal darajaga tushadi. Bu egri chiziq konsept transformatsiyasining sur’ati bir tekis emas, balki avval jadallashib, keyin me’yorlashuv bilan susayishini ko‘rgazmali aks ettiradi.

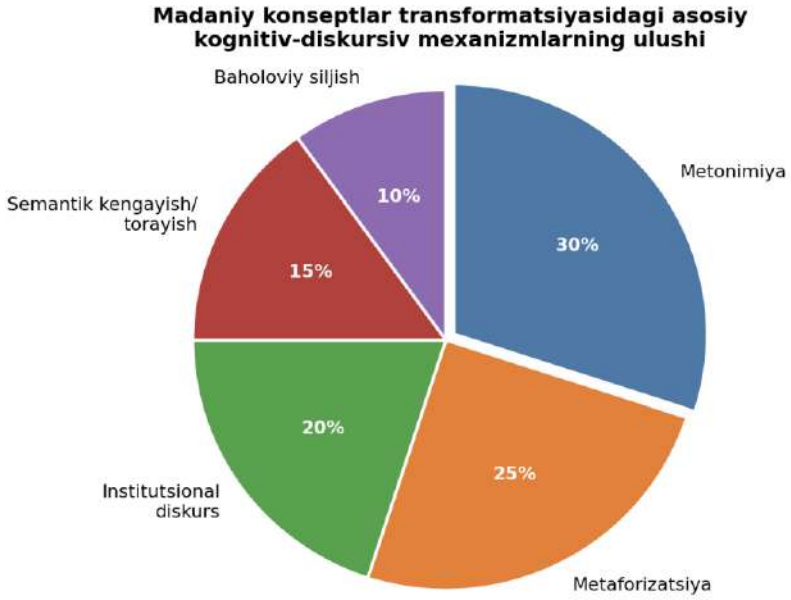

1-rasm. Transformatsiya bosqichlari bo‘yicha kollokatsion yangilanish dinamikasi

Muhokama. Olingan natijalar konseptlarning diaxron transformatsiyasi haqidagi mavjud nazariy qarashlar bilan solishtirilganda, yadro-periferiya modeli amaliy diagnostika uchun yaroqli, biroq indikatorlar bilan mustahkamlanmasa, talqinlarda subyektivlik kuchayishi ma’lum bo‘ldi. Taklif etilgan to‘rt bosqichli trayektoriya konseptning “doimo o‘zgaradi” degan umumiy tezisini aniq jarayonlar ketma-ketligiga ajratadi va shu orqali tavsif aniqligini oshiradi. Konseptologiyada prototip siljishi ko‘pincha umumiy ijtimoiy tajriba bilan izohlanadi. Mazkur ishda esa u kollokatsion yangilanish va diskursiy ko‘chish ko‘rsatkichlari bilan birga tahlil qilinib, o‘zgarishning “qayerda” va “qachon” jadallashgani aniqroq belgilandi [3; 4].

Natijalar o‘zbek tilidagi madaniy konseptlar transformatsiyasida metonimiya va metaforizatsiya asosiy kognitiv mexanizm bo‘lib qolayotganini, ammo ularning “yo‘nalishi” tarixiy sharoitga qarab almashinishini ko‘rsatdi. Kuzatilgan mexanizmlarning nisbiy ulushi 2-rasmda aks etgan. Metonimiya (30%) va metaforizatsiya (25%) yetakchilik qiladi, ularga institutsional diskurs (20%), semantik kengayish yoki torayish (15%) hamda baholoviy siljish (10%) qo‘shiladi. Metonimiya ko‘pincha institutlar va ijtimoiy rollar kengaygan davrlarda faollashadi. Qism-butun va vosita-maqsad munosabatlari yangi ijtimoiy amaliyotlarni tez nomlashga xizmat qiladi. Diaxron semantikada aynan assotsiativ metonimik siljish ma’no o‘zgarishining bosh harakatlantiruvchisi sifatida qayd etiladi [7]. Masalan, madaniyat konsepti bilan bog‘langan sahna so‘zi ba’zan teatrni, ba’zan ommaviylikni anglatib, konsept

periferiyasida yangi pragmatik ma’no qirralarini hosil qiladi. Umuman olganda, metafora ko‘proq abstraktlashuvni, metonimiya esa institutsional tafsilotlashuvni kuchaytiradi [2].

2-rasm. Transformatsiya mexanizmlarining nisbiy ulushi

Indikatorlar jadvali lug‘at tuzuvchilar, darslik mualliflari va media tahririyati uchun konseptning qaysi komponenti yadro, qaysilari periferik ekanini ko‘rsatib, ta’rif va izohlarda aniqlikni oshiradi. Xususan, izohli lug‘atda yadro semani barqaror ta’rif sifatida berib, periferik semalarni “davriy qo‘llanish” yoki “diskursiy ko‘chish” belgisi bilan ajratish foydalanuvchini semantik chalkashlikdan asraydi. Konseptning yadro komponenti ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalent topishga imkon bersa, periferik komponentlar izohli tarjimani talab etadi [5].

Diaxron korpuslarning davrlar bo‘yicha hajmi va janr tarkibi bir xil emas, bu esa chastota hamda kollokatsiya ko‘rsatkichlariga ta’sir etishi mumkin. Ayrim davrlarda rasmiy matnlar, ayrimlarida badiiy matnlar ustunlik qilishi konseptning diskursiy ko‘lamini sun’iy ravishda keng yoki tor ko‘rsatish ehtimolini tug‘diradi. Mutlaq chastotadan ko‘ra nisbiy ulush va yangilanish diapazonlariga ustunlik berildi. Biroq bu ham barcha noaniqliklarni to‘liq bartaraf etmaydi. 10-15 foizli farqlar ba’zan korpus tarkibidagi janr siljishi bilan izohlanishi mumkin [1].

Xulosa. Mazkur maqolada madaniy konseptlarning diaxron rivojlanish trayektoriyalari transformatsiya jarayonlari sifatida tizimli tavsiflandi va to‘rt bosqichli model orqali umumlashtirildi. Tadqiqot konseptning barqaror yadro hamda o‘zgaruvchan periferiyadan iborat tuzilmasi diaxron tahlilning markaziy metodik tayanchi ekanini, periferiyadagi kollokatsion va pragmatik yangilanish esa transformatsiyaning asosiy empirik belgisi bo‘lishini ko‘rsatdi. Variativ kengayish bosqichida metaforizatsiya va metonimiya kuchayib, konsept ko‘p sohaga tarqaladi. Qayta markazlashuvda institutsional diskurslar muayyan talqinni ustunlashtiradi. Normativlashuvda esa baholoviy ramka va tipik birikmalar barqarorlashib, diskursiy ko‘lam rasmiy hamda ta’lim janrlarida zichlashadi. Taklif etilgan indikatorlar tizimi konsept transformatsiyasini

leksik, kollokatsion, baholoviy va diskursiy parametrlar birligida o‘lchashga yo‘l ochib, diaxron konseptologiyada metodik shaffoflikni kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Шмелёв А. Д. Русская языковая модель мира: материалы к словарю. – Москва: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. – 256 p.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
4. Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 500 p.
5. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va lingvopoetika. – Toshkent: Fan, 2007. – 256 b.
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: leksikologiya va semantika. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006. – 320 b.
7. Traugott E. C., Dasher R. B. Regularity in Semantic Change. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 341 p.
8. Geeraerts D. Diachronic Prototype Semantics: A Contribution to Historical Lexicology. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – 207 p.
9. Kilgarriff A. Comparing corpora // International Journal of Corpus Linguistics. – 2001. – Vol. 6, № 1. – P. 97–133.
10. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. – Москва: Академический проект, 2004. – 992 с.
11. Маслова В. А. Лингвокультурология. – Москва: Academia, 2001. – 208 с.
12. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
13. Sa’dullayeva M.S. O‘g‘uz shevalarida madaniy konseptlarning til birliklari orqali ifodalanishining semantik-pragmatik modeli // Til va adabiyot. — 2026. — № 11 (79). – B. 23–25.

PRETSEDENT BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Mallayeva Zeboxon Saibnazarovna
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'zbek va ingliz badiiy diskursida pretsedentlik fenomenining leksik-semantik hamda pretsedentlik xususiyatlari lingvistik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda pretsedent birliklarning badiiy matn mazmunini boyitish, dalillash va kognitiv funksiyasi va milliy-madaniy mansublik bilan bog'liqligi o'rganiladi. Semantik tahlil orqali pretsedent birliklarning konnotativ, ekspressiv ma'no qatlamlari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari pretsedentlikning o'zbek va ingliz badiiy diskursida milliy-madaniy tafovutlar hamda umumiy tipologik xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar*: pretsedent birliklar, matn, muallif, verbal ifoda, badiiy diskurs, kognitiv sxema, kontekst, intertekstuallik, madaniy mansublik.*

Аннотация. *В художественной речи процесс общения между персонажами не ограничивается простым обменом информацией; в ходе диалога собеседники осмысливают идеи друг друга, оценивают отношения, выражают эмоции, принимают определенные решения и организуют взаимное сотрудничество. Поэтому коммуникацию можно оценивать как комплексный процесс, интегрирующий передачу информации, обмен мыслями, проявление эмоционального отношения и взаимное прагматическое воздействие. Речь выступает одним из основных инструментов общения, позволяющим передавать мысли, выражать отношение, задавать вопросы, отвечать, просить, предупреждать, объяснять и реализовывать другие коммуникативные задачи. В данной статье эти аспекты подвергнуты детальному анализу на примере рассказов Ш. Холмирзаева.*

Ключевые слова: *коммуникация, прагматика, речевой акт, персонаж, речь, текст, коммуникативная компетенция, вербальные и невербальные средства.*

Abstract. *This article analyzes the lexical-semantic and precedent characteristics of the precedent phenomenon in Uzbek and English literary discourse based on a linguistic approach. The study explores the cognitive function of precedent units, their connection to national-cultural identity, and their capacity to enrich and substantiate the content of a literary text. Through semantic analysis, the connotative and expressive meaning layers of precedent units are identified. The findings of the research serve to determine the national-cultural differences and common typological features of precedence in Uzbek and English literary discourse.*

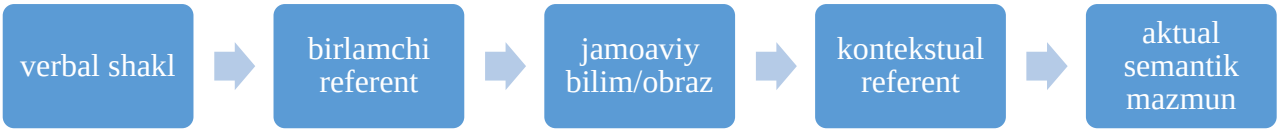
Keywords: *precedent units, text, author, verbal expression, literary discourse, cognitive schema, context, intertextuality, cultural identity.*

Kirish. Pretsedent birliklarning badiiy diskursdagi tadqiqi ikki yoki undan ortiq millatning o‘zaro tafakkuri, mentaliteti, diniy e’tiqodi, qadriyat va an’analarini kengroq anglash, muallif g‘oyasini tushunishda pragmatik xatoga yo‘l qo‘ymaslik, turli madaniyatlar haqidagi bilimlarni oshirish imkoniyatini kengaytiradi. Bu esa, o‘z navbatida, millat, millat tili, til egasi, mavqe, etnik kelib chiqish, ijtimoiy mansublik, iqtisodiy hayot, din kabi omillarning nutqqa ta’siri masalasini yanada oydinlashtiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Pretsedentlik fenomeni zamonaviy tilshunoslikda til, madaniyat va millat idrokini bog‘lovchi muhim mexanizm sifatida keng o‘rganilgan. Ushbu tushunchaning asoslari lingvomadaniy doirada shakllangan bo‘lib, unda til umumiy madaniy tajriba xazinasi sifatida ko‘riladi. Pretsedent fenomenlarini o‘rganishning asosiy nazariy tamoyillaridan biri Y. Lotman [1] tomonidan ilgari surilgan, u har qanday matn ikkinchi bir matnga xos madaniy ishoralar bilan o‘zaro ta’sirda mavjudligini ta’kidlagan. Pretsedent birliklarni madaniy belgi sifatida tushunishni ta’kidlagan U.Eco [2] intertekstualik tushunchasi pretsedentlikni o‘rganish uchun asos bo‘lishini ham dalillagan. L.Vygotsky [3] har qanday matnni iqtiboslar mozaikasi sifatida ko‘rib, bu pretsedent birliklarning oldingi matnlar, voqealar yoki madaniy ramzlarni eslatuvchi elementlar tabiati bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq ekanligini ta’kidlagan. Pretsedentlikka tizimli lingvistik izoh M.Baxtin [4] asarlarida ishlab chiqilgan bo‘lib, pretsedent matnlar, nomlar, vaziyatlar va ifodalarni jamoaviy ongda saqlanadigan va nutqda muntazam ravishda qayta yaratiladigan madaniy ahamiyatga ega birliklar sifatida kiritgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan maqsadning ishonchliligi va konkretligini asoslash orqali namoyon bo‘ladi. Maqolada komponent, qiyosiy, kognitiv tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Pretsedent birliklar matnda muayyan shaxs, obraz, voqea yoki asarni nomlash bilan bir qatorda, mazkur referent bilan bog‘liq bo‘lgan oldindan shakllangan bilimlar, obrazli tasavvurlar, baholash va madaniy assotsiatsiyalarni ham faollashtiradi. Shu sababli pretsedent birlikning referensial xususiyatini aniqlashda uning formal referenti bilan kontekstda faollashadigan semantik-referensial kompleksi o‘rtasidagi munosabatni farqlash muhim. Mazkur jihatdan pretsedent birlikni ko‘p bosqichli kognitiv sxema sifatida tavsiflash mumkin:

Keltirilgan diagrammada pretsedent birliklar va ular orqali maqsad etilgan ma’nolarning matnda namoyon bo‘lishini ko‘rsatuvchi kognitiv jarayon aks etgan. Unga ko‘ra, pretsedent birliklar badiiy diskursda keltirilganda, u oshkora semantikadan yuqori kontekstual va madaniy mazmungacha bo‘lgan mana shu besh bosqichni bosib o‘tadi:

1. Verbal shakl (Lisoniy shakl – pretsedent birlik).

2. Birlamchi referent (Birlamchi denotat/ pretsedent birlikning, masalan, ma'lum badiiy diskursda bosh qahramon ekanligi, ya'ni birinchi bor keltirilishi).
3. Jamoaviy bilim/obraz (pretsedent birlik haqida jamiyat ongida shakllangan umumiy tasavvur, madaniy stereotip).
4. Kontekstual referent (biror asarda qo'llangan birlikning boshqa badiiy diskurslarda pretsedent birlik bo'lib badiiy g'oyaga yuklangan yashirin mazmun, pragmatik vaziyat sifatida keltirilishi).
5. Aktual semantik mazmun (badiiy diskursda pretsedent birlikning matn osti ma'nosi, perlokutiv effekt ifodalashi).

Ushbu kognitiv sxema asosida Sharq va G'arb uyg'onish davrining ikki buyuk namoyandasi – Alisher Navoiy va Uilyam Shekspir asarlaridagi pretsedent birliklarni (tarixiy/mifologik ismlar, obrazlar, voqealar) qiyosiy-pragmatik tahlil qilish mumkin. Pretsedent birliklar nutqda aynan mana shu diagrammadagi bosqichlar orqali yangi ma'no kasb etadi.

Badiiy diskursda har qanday pretsedent birlikni so'zlashdan ma'lum kommunikativ niyat ko'zda tutiladi. So'zlovchi o'z niyatini pretsedent birliklar orqali yashirin tarzda ifoda qiladi, natijada perlokutiv akt yuzaga chiqadi. Pretsedent birlik perlokutiv aktining yuzaga chiqishiga subyektiv va obyektiv omillar ta'sir ko'rsatadi, subyektiv omillar sifatida tinglovchining madaniyatlar haqidagi bilimlarga egaligi, saviyasi, dunyoqarashi belgilansa, prosodik vositalar obyektiv omillar etib belgilanadi, perlokutiv akt nutqiy ta'sirning natijasi deb qaraladi. "Perlokutiv akt tushunchasi tinglovchining his-tuyg'ulariga ta'sir etuvchi kommunikativ akt sifatida pragmatika masalalari qatoriga kiritiladi." [5].

Binobarin, muallifning pretsedent birlik orqali o'quvchiga ma'lum bir axborotni kuchliroq tarzda yetkazishi perlokutiv akt yordamida amalga oshiriladi. Pretsedent birlik orqali yuzaga chiquvchi nutqiy ta'sir darajasini avvaldan aytish qiyin, badiiy diskursda o'quvchi o'qigan asari g'oyasiga nisbatan javobi turlicha bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra, muallifning maqsadi badiiy axborotda o'z pragmatik maqsadini to'liq yetkazishdir. Bunday harakat va maqsad undov mazmunli bo'lishi mumkin. Masalan:

Osmonlarga uchgim kelur,
Shoh Mashrabni *quchgim kelur.*
Go'ro'g'lining G'irotini
Menga bering, menga bering (M.Yusuf, Menga bering) [6].

Ushbu misralarda *shoh Mashrab, Go'ro'g'li, G'irot* pretsedent birliklari orqali tarixiy va mifologik obrazlar – faktlarni keltirib, Go'ro'g'lining mardligi, tinchlik uchun kurashganligi, Mashrabning o'z she'rlarida Ollohni vasf etishi kabi g'oyaviy-badiiy mukammallikka ishora qilinganligini kuzatish mumkin. Keltirilgan nomlar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lmagan boshqa millat vakili Mashrab degan shoh o'tgan ekan deb o'ylashi, Go'ro'g'lining kimligi-yu, uning G'irot degan oti borligi, G'irotning xususiyatlarini bilmasligi tabiiy. Natijada shoirning "Menga bering" jumlasini takroran

qo‘llash sababini tushunmaydi. Bunday jumladagi yashirin talabni o‘qigan o‘quvchi muallif pragmatikasini anglab yetmaydi va pragmatik to‘siq yuzaga keladi.

Alisher Navoiy g‘azallarida keltiriluvchi Qorun nomi pretsedent birlik sifatida ko‘p bora keltiriladi. Masalan, “Tavakkul sifati va betavakkullar mazammati” nomli qit’asida Qorun pretsedent birligi keltiriladi: *Tavakkulni ulkim qo‘yub, xotirig‘a Tushar shoh ollinda qulluq havosi Nasibi aning bir ayoq osh erur bas, Agar ganji* ***Qorun*** *erur muddaosi. Biravkim, bo‘lur bir ayoq osh uchun qul, Yuziga keraktur qazonning qarosi* [7].

Qorun pretsedent birligini diagramma asosida quyidagicha modellashtirish mumkin:

Verbal shakl: *«Qorun»* leksemasi.

Birlamchi referent: *Qorun* – dunyodagi eng katta boylik, cheksiz xazina (*ganj*) egasi, ammo shu bilan birga o‘ta baxil, ochko‘z va oqibatda o‘z boyligi bilan birga yer yutib, halok bo‘lgan afsonaviy shaxsdir.

Jamoaviy bilim/obraz: Qur’oni Karimning «Qasas» (Qissa) surasining 76-81-oyatlarida Qorunning nomi zikr qilingan, shuningdek, uning xasisligi va olloh tomonidan jazolanishidan insoniyat ibrat olishi buyurilgan. Natijada Sharq xalqlari, umuman olganda, musulmon jamiyati ongida inson o‘z xasisligi qurboniga aylanishini asoslovchi obraz sifatida muhrlangan. Sharq va islom madaniyatida (shuningdek, millat tafakkurida) «ganji Qorun» erishish mumkin bo‘lgan eng yuksak moddiy boylikning ramziy o‘lchovi (hisoblanadi.

Kontekstual referent (Navoiy qit’asida): Alisher Navoiy «Qorun» (*ganji Qorun*) pretsedent nomini qo‘llash orqali jamiyatdagi eng og‘ir ma’naviy illat – ochko‘zlik, nafs qulligi, laganbardorlik va o‘z insoniy sha’nini moddiyatga qurbon qilish fojiasini kuchli lingvopragmatik tagma’no va tazod (kontrast) san’ati vositasida ochib bergan. Shoir Qorun nomini pretsedent birlik sifatida keltirish orqali shunchaki boylikni ta’riflashni maqsad etmagan, boylik insonni sinash uchun baholash mezoni ekanligini nazarda tutgan.

Navoiy nazdida, inson agar Yaratganga bo‘lgan imonini yo‘qotsa, unda *«shoh ollinda qulluq havosi»* (mansabdorlarga xushomad qilish, tilyog‘lamachilik) boshlanadi. Navoiy she’rda mutlaqo bir-biriga teskari ikki o‘lchovni tazod orqali bo‘rttiradi: *Ganji Qorun* (tuganmas boylik)} va *Bir ayoq osh* (bir kunlik ehtiyoj). Inson shohlarga past ketib, o‘zligini yerga urganda, ong ostida go‘yoki *«ganji Qorunga»* erishishni maqsad qilgan bo‘ladi. Ammo Navoiy unga achchiq haqiqatni eslatadi: inson qanchalik xushomad qilmasin, u baribir o‘z qorni to‘yadigan bir ayoq (bir kosa) oshdan ortig‘ini yeya olmaydi. Bunday kimalarga qarata qat’iy hukm keltiradi, «bir kosa osh» uchun o‘zligidan ayrilgan, birovga qul bo‘lgan kimsaning *«Yuziga keraktur qazonning qarosi»* deydi.

Aktual semantik mazmun: Navoiy «ganji Qorun» nomini shunchaki yodga olmagan, bu o‘rinda aktual mazmun inson nafsining naqadar aldamchi va ahmoqona ekanligi ko‘rsatilgan (Inson xayolida ulkan boyliklarni (Qorun ganjini) orzu qilib, o‘zligini qurbon qiladi, biroq tiriklik boylik bilan go‘zal emas); xushomadgo‘ylik qoralangan (moddiy dunyoning o‘tkinchi boyligi (hatto u Qorunnikidek cheksiz bo‘lsa ham) insonning o‘z

erkinligi va g‘ururini boy berishiga, birovning ostonasida qul bo‘lishiga arzimasligi); qanoatli bo‘lishlik, tavakkulni unutmaslik va nafs ilinjida tubanlikka tushmaslik.

Uilyam Shekspirning «Hamlet» asaridagi pretsedent birlik vositasida ko‘p bosqichli kognitiv sxemani tahlil qilamiz.

Verbal shakl: *«Hiperion»* va *«Satir»* nomlari.

Birlamchi referent: Qadimgi yunon mifologiyasidagi quyosh xudosi, go‘zallik timsoli Hiperion (Hyperion va yarim odam, yarim echki shaklidagi shahvatparast, xunuk maxluq Satir (Satyr). Yunon mifologiyasida Hiperion – birinchi avlod xudolaridan biri, oliy titan hisoblanadi. U – Osmon (Uran) va Yer (Geya) xudolarining farzandi, shuningdek, Quyosh (Gelios), Oy (Selena) va Tong (Eos) xudolarining otasidir. Satirlar – yunon afsonalarida o‘rmon va tabiat xudolari hisoblangan, ammo ular oliy xudolar emas, balki pastki tabaqadagi iblissifat mavjudotlar bo‘lgan.

Jamoaviy bilim/obraz: Yevropa, xususan ingliz madaniyati va uyg‘onish davri adabiyotida bu ikki obrazning birinchisi o‘ta go‘zallik (ijobiy) hamda o‘ta xunuklik/tubanlik (salbiy) timsoli sifatida jamoaviy ongda saqlangan. Hiperion go‘zallik, nurafshonlik, ulug‘vorlik va kuch-qudrat timsoli bo‘lgan. Ko‘pincha u eng oliy va mukammal go‘zallikka ega bo‘lgan erkak sifatida tasvirlangan. Satirlarning tashqi ko‘rinishi xunuk bo‘lib, yarim odam, yarim echki shaklida (oyoqlari va quloqlari echkinikidek) tasvirlangan. Satirlar afsonalarda doimiy ravishda sharobxo‘rlikka berilgan, faqat hayvoniy nafs, shahvat, surbetlik va yalqovlik bilan mashg‘ul bo‘lgan razil mahluqlar sifatida tanilgan.

Kontekstual referent (Shekspirning «Hamlet» tragediyasida): Shekspirning keltirishicha, shahzoda Hamlet o‘zining vafot etgan otasini (sobiq qirolni) va uning o‘limidan so‘ng taxtni hamda onasini egallagan amakisi Klavdiyni o‘zaro qiyoslash uchun ushbu pretsedent birliklarni nutqiga faollashtiradi: *«So excellent a king; that was, to this, Hyperion to a satyr...»* [8]. *(Shunday ajoyib qirol ediki, buning oldida – misoli Satir qarshisidagi Hiperion edi (tarjima bizniki M.Z.).* Hamlet o‘z otasini Hiperionga o‘xshatish orqali uning naqadar ulug‘vor, adolatli, nurli, mard va xudolardek mukammal podshoh bo‘lganini ta’kidlasa, amakisi Klavdiyni Satirga o‘xshatar ekan, uning naqadar xunuk (ma’nan tuban), nafs quli bo‘lgan, akasining xotiniga ko‘z olaytirgan hayvoniy tabiatli, pastkash kimsa ekanligini fosh qiladi.

Aktual semantik mazmun: Shekspir bu o‘rinda qadimgi yunon afsonasidagi ikki nomni shunchaki pretsedent birlik sifatida keltirmagan. Aktual semantik mazmun – Hamletning amakisi – yangi qirol Klavdiydan nafratlanishi, uni hayvoniy nafs egasi Satirga qiyoslashi va o‘z otasini oliy ilohiy kuch – quyosh hudosi Hiperionga qiyoslashi qarshilantirish vositasida o‘z ifodasini topgan. Bu orqali amakisi Klavdiy obraziga nisbatan salbiy konnotatsiyani kuchliroq ifodalashga qaratilgan lingvopragmatik taktikadir. Shekspir ushbu personajlar nomini ataylab Hamlet nutqida keltirganki, ular orqali shahzoda o‘z otasini (marhum qirolni) va amakisi Klavdiyni (yangi qirolni) bir-biriga qarama-qarshi qo‘yadi. Hamlet ushbu ikki pretsedent nomdan foydalanib, o‘quvchi ongida eng ta’sirchan qarshilantirishni yaratadi: *Otasi (Marhum Qirol) = Hiperion*

(Mukammallik / Ilohiy Kuch), amakisi (yangi qirol Klavdiy) = Satir (Hayvoniy Nafs / Ma'naviy Tubanlik). Shekspir bu taqqoslash orqali Hamletning o'z otasiga bo'lgan cheksiz hurmati va amakisiga bo'lgan kuchli nafratini oddiy usulda emas, balki tasdiqlovchi faktlar, madaniy yondashuv, Yevropa madaniyatida tushunarli bo'lgan pretsedent birlik (madaniy kodlar) yordamida emotsional tarzda ochib bergan.

Yoki har ikkala diagramma asosidagi tahlilni quyidagicha umumlashtirish mumkin.

1.Navoiyning nafs va qanoat haqidagi qit'asida keltirilgan **«Qorun»** (*ganji Qorun*) pretsedent nomi.

1. Verbal shakl —> «Qorun» leksemasi.

2. Birlamchi referent —> Ilohiy manbalarda Muso payg'ambar davrida yashagan, haddan ziyod boy bo'lgan shaxs sifatida keltiriladi.

3. Jamoaviy bilim —> sharq xalqlari va musulmonlar ongida mutlaq boylik («ganj») ramzi, ammo ayni paytda ochko'zlik, hasad va nafs qulligining salbiy etaloni.

4. Kontekstual referent —> Navoiy she'rida «bir ayoq osh» (bir kosa ovqat) uchun shohlarga xushomad qilayotgan surbet kimsa obrazi.

5. Aktual semantik mazmun —> Nafs quli bo'lgan insonning ahmoqligini fosh etish. Ochko'zlik odamni surbet qiladi, vaholanki unga tirik qolish uchun bir kosa osh kifoya, Qorunning xazinasi emas.

Navoiy katta boylikka ega obraz va 4 bir kosa osh uchun tilyog'lamachilik qiluvchi obrazlarni kuchli pragmatik kontrastda to'qnashtirish orqali o'quvchi ongida xushomadgo'ylikka nisbatan chuqur nafrat va la'nat (*«yuziga qazonning qarosi»*) tuyg'usini uyg'otgan.

2. Uilyam Shekspirning «Hamlet» tragediyasidagi «Hiperion» (*Hyperion*) pretsedent nomi.

1. Verbal shakl —> «Hyperion» leksemasi.

2. Birlamchi referent —> Qadimgi yunon mifologiyasidagi oliy titan, Quyosh xudosining otasi.

3. Jamoaviy bilim —> Yevropa madaniyatida ilohiy va mukammal erkaklik go'zalligi, nurafshonlik, podshohlik va ulug'vorlik sinonimi.

4. Kontekstual referent —> Shahzoda Hamletning rahmatli otasi (sobiq qirol) obrazi, u amakisi Klavdiyga («Satir»ga) qiyoslanmoqda.

5. Aktual semantik mazmun —> Sobiq qirolni ideallashtirish, unga nisbatan farzandlik muhabbati va yangi qirol Klavdiyni qabul qilmay, undan nafratlanish.

Shekspir Yevropa Uyg'onish davrining antik davrga oid kognitiv bazasiga tayangan, ilohiy belgilarni marhum qirolga xususiyat sifatida ko'chirish orqali u ortiqcha izohlarsiz, atigi bitta so'z bilan kitobxon ongida marhum qirolning mutlaq adolatli va buyuk bo'lgani haqidagi aktual mazmunni vujudga keltirgan.

Xulosa va takliflar. Alisher Navoiy va Uilyam Shekspir asarlari tahlili shuni ko'rsatadiki, har ikki daho ham o'z milliy madaniyati va adabiy an'analaridan kelib chiqib madaniy kod sanaluvchi, pretsedent birliklardan kognitiv mexanizm sifatida foydalanishgan, Navoiy pretsedent birliklarni asosan islom tarixi, tasavvuf falsafasi va

Sharq folkloridan olgan bo‘lsa, Shekspir o‘z asarlarida antik davr (rim va yunon) mifologiyasi hamda nasroniylik pretsedent fenomenlariga murojaat qilgan. Har ikki ijodkor ham ushbu birliklarni badiiy diskursda shunchaki voqelikni bayon qilish maqsadida ishlatmaydi. Ular pretsedent nomlar orqali matnning badiiy-g‘oyaviy ta’sirini kuchaytirgan, jamoaviy ongda mavjud tushunchalar ssifatida mavjud birlamchi referentlarning madaniy yukini kontekstual referentga ko‘chirgan va tinglovchi ongida kuchli aktual semantik mazmun hosil qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Lotman Y. M. Analiz khudozhestvennogo teksta. Tartu: University of Tartu Press, 1970. – P.28.

2.Eco U. The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1979. – P.17.

3.Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA:Harvard University Press, 1978. – P.34.

4.Bakhtin M. (The Dialogic Imagination: Four Essays. Austin, TX: University of Texas Press, 1990. – P.26.

5.Hakimov M. O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol fan. d-ri ...diss. – T., 2001. – B.33.

6.https://api.ziyonet.uz/ /uploads/books/4067/5c08af8cb4361.pdf

7.Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 3-jild. – T.: Fan, 1988. – B.156.

8.https://s3.amazonaws.com/cdn.sheas.org/wp-content/uploads/2024/11/06161758/Hamlet from Hamlet

TIL, MADANIYAT VA MILLIY QADRIYATLAR

ЖОМИЙ ВА НАВОИЙ ИЖОДИДА “ДИЛ” ЛЕКСЕМАСИ ИШТИРОКИДАГИ БИРЛИКЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Чориев Таваккал,
Бухоро давлат университети
Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси профессори,
филология фанлари номзоди

АННОТАЦИЯ: *Мазкур мақолада Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ижодида қўлланган “дил” лексемаси иштирокидаги бирликларнинг лингвопоэтик хусусиятлари тадқиқ этилади. Шарқ муттоз адабиётида инсоннинг ички олами, руҳий кечинмалари, муҳаббат, ишқ, маънавий камолот каби тушунчаларни ифодалашда “дил” лексемаси муҳим бадиий восита сифатида намоён бўлади.*

Мақолда Жомий ва Навоий асарларида мазкур лексема асосида шаклланган сўз бирикмалари ҳамда поэтик ифодаларнинг семантик, услубий ва образли хусусиятлари таҳлил қилинади. “Дил” компонентли бирликларнинг шоирлар ижодида инсон ҳис-туйғуларини таъсирчан ифодалаш, бадиий тасвир имкониятларини кенгайтириш ва маънавий-ахлоқий ғояларни ёритишдаги ўрни очиб берилади. Шунингдек, мазкур лексеманинг контекстуал маънолари, метафорик қўлланиши ва лингвопоэтик юкламаси қиёсий жиҳатдан ўрганилади. Тадқиқот натижалари Жомий ва Навоий шеъриятининг тил бойлиги ҳамда бадиий тафаккур хусусиятларини янада чуқурроқ англашга хизмат қилади.

КАЛИТ СЎЗЛАР: *дил, лексема, лексик бирликлар, лингвопоэтика, линвостилистика, концепт, модул, Жомий ижоди, Навоий ижоди, поэтик образ, семантика, бадий-тасвирий ифода, матн, контекст, байт, ғазал, мисра, поэтик нутқ.*

АННОТАЦИЯ: *В данной статье исследуются лингвопоэтические особенности единиц с лексемой “дил” (“сердце”), используемых в творчестве Абдурахмана Джами и Алишера Навои. В восточной классической литературе лексема “дил” выступает важным художественным средством выражения внутреннего мира человека, его душевных переживаний, любви, духовного чувства и нравственного совершенствования.*

В статье анализируются словосочетания и поэтические выражения, сформированные на основе данной лексемы в произведениях Джами и Навои, рассматриваются их семантические, стилистические и образные особенности. Раскрывается роль единиц с компонентом «дил» в творчестве поэтов как средства выразительной передачи человеческих чувств, расширения художественно-изобразительных возможностей языка и воплощения духовно-

нравственных идей. Кроме того, в сравнительном аспекте исследуются контекстуальные значения данной лексемы, особенности её метафорического употребления и лингвопоэтическая нагрузка. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию языкового богатства поэзии Джами и Навои, а также особенностей их художественного мышления.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *сердце, лексема, лексические единицы, лингвопоэтика, лингвостилистика, концепт, модуль, творчество Джами, творчество Навои, поэтический образ, семантика, художественно-изобразительные средства, текст, контекст, бейт, газель, стихотворная строка, поэтическая речь.*

ANNOTATION: *This article examines the linguopoetic features of lexical units containing the lexeme “dil” (“heart”) in the literary works of Abdurahman Jami and Alisher Navoi. In the classical literature of the East, the lexeme “dil” serves as an important artistic device for expressing the inner world of human beings, their emotional experiences, love, spiritual feelings, and moral perfection.*

The study analyzes word combinations and poetic expressions formed on the basis of this lexeme in the works of Jami and Navoi, focusing on their semantic, stylistic, and figurative characteristics. It highlights the role of lexical units containing the component “dil” as an expressive means of conveying human emotions, enriching the figurative and aesthetic potential of language, and embodying spiritual and ethical ideals in the poets' works.

Furthermore, the article comparatively investigates the contextual meanings of the lexeme, the distinctive features of its metaphorical usage, and its linguopoetic functions. The findings contribute to a deeper understanding of the linguistic richness of the poetry of Jami and Navoi, as well as the distinctive characteristics of their artistic vision and poetic thought.

KEYWORDS: *heart, lexeme, lexical units, linguopoetics, linguostylistics, concept, Jami's poetry, Navoi's poetry, poetic image, semantics, figurative and expressive devices, text, context, bayt (couplet), ghazal, poetic line, poetic discourse.*

“Дил” форс-тожикча сўз бўлиб, ўзбек тилидаги “юрак”, “қалб”, “кўнгил” сўзлари билан маънодош саналади. Бадиий ифода ва нутқда “кишининг ички руҳий дунёси”, “ички ҳис-туйғулари”ни [1, 612] ифодалайди. “Фарҳанги осори Жомий”да [2, 215] “дил” сўзи “инсон ва ҳайвон аъзоси бўлиб, кўкрак қафасининг чап томонида жойлашган ва қон айланиши вазифасини бажарадиган орган; қалб. Кўчма маънода эса: ич, ички қисм, бирор нарсанинг ораси ёки маркази, шунингдек, ботин, кўнгил, виждон, фикр, хаёл, мақсад; ошиқнинг севгилиси, дилдори” маъноларида лексикографик (луғатшуносликка оид) шарҳ ва изоҳлар билан баён этилган. “Қалб/дил” сўзининг икки хил маъноси қайд этилган. Асл (тўғри) маъноси – инсон ва ҳайвон организмидаги қон ҳайдовчи аъзо. Мажозий маъноси – кўнгил, ички дунё, ҳис-туйғу, фикр, орзу, севган инсон маъноларидир.

Шу билан бир қаторда Жомий ижодида учрайдиган ва ўз ўрнига эга бўлган, “дил” сўзининг лексик бирликларини ташкил этувчи “аз дил ба дил роҳ будан (дилдан дилга йўл бўлиш), аз самими дил (чин дилдан), аҳли дил (дил аҳли, кўнгил эгалари), ба дил хун фурӯ хӯрдан (дилга қон ютиш), ба сад дил асири касе шудан (юз дил билан бировнинг асири бўлиш), дар дили касе хор шикастан (бировнинг дилида тикон синиши), дар дил (дилда, кўнгилда), дар дил гузоштан (дилга қўйиш), дил андар каф доштан (дилни кафтда ушлаш), дил ба даст бурдан (дилни қўлга киритиш), дил ба даст овардан (дилни қўлга олиш, қозониш), дил ба меҳри касе банд шудан (дилни бировнинг меҳрига боғлаш), дил ба танг омадан (дил тор келиши), дил бастан (дил боғлаш), дил ба касе доштан (бировга кунгул қўйиш), дил бурдан (мафтун қилиш), дили касе (бировнинг кўнгли), дил додан (кўнгил бериш), дил кандан аз чизе (бирор нарсадан дил узиш), дил кашидан ба касе (бировга дил тортиш, кўнгил қўйиш), дил хун шудан (дил қон бўлиш), дили касе хун кардан (бировнинг дилини қон қилиш), дили пурганҷи ирфон (ирфон ганжига тўла дил), дили пуроташ (оташга тўла дил), дили афгор (яраланган дил), дили реш (жароҳатланган юрак), дили санг (тошюрак), дили танг (торкунгил, сиқилган юрак), дили чун санг (тош каби дил), дили шикаста (синган юрак), дили қирӣ (қирқилган/майдаланган юрак), доғи дил (кўнгил доғи), зи дилҳо сӯйи дилҳо роҳ аст (диллардан дилларга йўл бор), мақсуди дил (кўнгил истаги), оташи дил (қалб оташи), хуни дил (юрак қони)” каби 34 та лексик бирлик ҳамда 60 га яқин тузилиш жиҳатидан содда ва қўшма сўзлар сирасига кирувчи лексемалар ўз ифодасини топган [2, 215–223]. Картетака жараёнида ушбу ҳамда бошқа лексик бирликлари ўзга хос луғавий маъно, лингвопоэтик ва лингвостилист хусусиятларга эга эканлиги кузатилди. Ушбу фикрмизни лингвопоэтик ва лингвостилист жиҳатдан таҳлил этилган лексема ва лексик бирликлар ишонлилигини мустаҳкамлайди.

“Навоий асарлари луғати”да “дил” сўзи алоҳида кўриниш ва шаклда қайд этилмаган. Бироқ луғатда “дил” сўзи иштирок этган ўзакдош сўзлар ўрин олган бўлиб, уларнинг сони 62 тани ташкил этади. Улардан айримлари: “дилсўхта (юраги куйган, ўртанган), дилтанг (сиқилган, ғамли, қайғули; юраги тор), дилфигор (дилхаста, дили яраланган, мажруҳ), дилхаста (кўнгли эзилган, дили вайрон), дилхуш (кўнгли шод, хурсанд), дилосой (ёқимли, хуш келувчи)” [3, 190–183].

Картатекалаш жараёнида Алишер Навоийнинг “Девони Фоний” шеърий тўпламида “дил” энг фаол ва марказий бадиий-лексик тушунчалардан бири эканлиги кузатилди.

Форсий-тожик тилида ёзилган ушбу девонда “дил” сўзи ишқ, руҳий кечинма, маънавий камолот ва инсоннинг ички оламини ифодаловчи асосий поэтик образ сифатида қўлланади. “Девони Фоний”да қуйидаги “дил” сўзига алоқадор лексик бирликлар кенг қўлланган: дилбар (кўнгилни ўзига ром этувчи маҳбуб), дилдор (дил эгаси, севгили ёр), дилситон (дилситон/дилситон – дилни забт этувчи), дилсўз (дилни куйдирувчи, қалбга таъсир этувчи), дилхаста (ғамдан эзилган дил), дилтанг (кўнгли сиқилган, ғамгин), дилкушо (дилни очувчи, шод этувчи), дилором (дилга

ором берувчи), дилнишин (дилга яқин, ёқимли), дилбаста (муҳаббатга маҳлиё бўлган), дилхона (қалб, ботиний олам), дилу жон (қалб ва жон бирлиги, чексиз садоқатни ифодаловчи бирикма).

“Дил” билан боғлиқ лексик бирликлар қуйидаги маъно гуруҳларини ҳосил қилади:

1. Муҳаббат ва ишқ: дилбар, дилдор, дилбаста, дилором.
2. Руҳий ҳолат: дилтанг, дилхаста, дилсўз.
3. Ижобий таъсир ва гўзаллик: дилкушо, дилнишин.
4. Маънавий-мажозий тушунчалар: дилхона, дилу жон.

“Девоний Фоний”да “дил” сўзи нафақат инсон аъзоси ёки кўнгил маъносида, балки тасаввуфий ва бадиий рамз сифатида ҳам хизмат қилади. Унинг атрофида шаклланган лексик бирликлар Навоийнинг форсий шеъриятида инсоннинг ички дунёси, ишқий кечинмалари ва маънавий камолотини ёритувчи муҳим семантик майдонни ташкил этади. Бу бирликларнинг аксарияти форсий тилининг сўз ясаш имкониятлари асосида ҳосил бўлган мураккаб сўзлар бўлиб, девоннинг поэтик услубини бойитади.

Навоийнинг ўзбек тилида ёзилган ғазалларида “дил” сўзи марказий поэтик тушунчалардан бири бўлиб, у инсоннинг ички олами, руҳий кечинмалари, ишқ, маънавият ва илоҳий ҳақиқатни англатишда кенг қўлланади. Навоий шеъриятида “дил” кўпинча рамзий маънода ишлатилиб, ошиқнинг руҳий ҳолатини ифодаловчи асосий образлардан бирига айланади. “Дил” сўзининг асосий маънолари: қалб, юрак (инсоннинг ҳис-туйғу ва кечинмалари маркази), руҳий олам (инсоннинг маънавий-ахлоқий дунёси), ишқ маскани (илоҳий ва дунёвий муҳаббатнинг макони), маърифат манбаи (комиллик ва ҳақиқатни англаш воситаси). Шоирнинг ғазалларида “дил” билан семантик жиҳатдан боғлиқ бўлган кўплаб сўзлар учрайди: кўнгил (“дил”нинг энг яқин синоними бўлиб, кўпинча бир-бирини алмаштириб қўлланади), қалб (ички кечинмалар ва руҳиятни ифодаловчи бирлик), жон (дил билан узвий боғланган руҳий моҳият), руҳ (илоҳийлик ва маънавий поклик тимсоли), хотир (кўнгил ҳолати, руҳий осойишталик), сина (қалб жойлашган макон сифатида рамзий маънода ишлатилади), бағир (меҳр, изтироб ва садоқат тимсоли). Шунингдек, шоир ғазалларида қуйидаги турғун ва бадиий бирикмалар кенг учрайди: дилбар, дилдор, дилрабо, дилафгор, дилхаста, дилсўхта, дилситон, дилкаш, дилтанг, дилозор. Бу бирликлар ошиқ-маъшуқа муносабатлари, ҳижрон, висол, изтироб ва муҳаббатнинг турли қирраларини ифодалашга хизмат қилади. Навоий “Дил” образи орқали ошиқнинг руҳий изтиробларини тасвирлайди, илоҳий ишқ ғоясини ифодалайди, инсоннинг ички кечинмаларини чуқур очиб беради, тасаввуфий қарашларни поэтик образлар орқали ёритади. “Дил” сўзи метафора, ташбеҳ, талмеҳ ва тазод каби бадиий санъатлар таркибида фаол қўлланиб, ғазалларнинг эмоционал ва эстетик таъсирчанлигини оширади. “Дил” концепти нафақат лексик бирлик, балки бутун поэтик тизимнинг марказий унсурларидан биридир. Унга алоқадор кўнгил, қалб, жон, руҳ, хотир, сина, бағир каби бирликлар

биргаликда шоирнинг бадиий оламини шакллантиради. “Дил” образи орқали Навоий инсон руҳияти, ишқ фалсафаси ва тасаввуфий комиллик ғояларини юксак бадиий маҳорат билан ифодалайди.Жомий ва Навоий ижодида “дил” сўзи марказий бадиий-эстетик тушунчалардан бири ҳисобланади. У нафақат инсоннинг ички ҳис-туйғулари, балки тасаввуф фалсафасидаги маънавий камолот, ишқ, ирфон ва ҳақиқат тимсоли сифатида ҳам қўлланади. Шу боис “дил” сўзи ҳар икки шоир шеъриятида катта лингвопоэтик аҳамият касб этади.

Жомий ижодида “дил” сўзи асосан тасаввуфий маънода қўлланади. Унда “дил” сўзи Ҳақ ишқи маскани, руҳий покланиш воситаси, иллоҳий нур жойлашган маънавий макон сифатида ифодаланади. Жомийнинг назарида инсон қалби покланса, у Ҳақ жамолини англаш даражасига етади. Шунинг учун “дил” сўзи кўпинча ишқ, нур, маърифат, васл, фироқ каби сўзлар билан бириккан ҳолда келади.

Навоий асарларида “дил” жуда кенг семантик майдонга эга. Унда **“**дил” сўзи ошиқнинг азоб чекаётган қалби, муҳаббат манбаи, сабр ва вафо рамзи, руҳий кечинмалар ифодаси сифатида намоён бўлади. Навоий “дил” сўзи орқали инсоннинг ички дунёси, муҳаббат изтироблари, ҳаёт ҳақиқати ва маънавий камолотини юксак бадиий маҳорат билан тасвирлайди.

Жомий ва Навоий ижодида лингвокогнитив нуқтаи назардан **“дил” концептини қуйидаги моделлар** орқали кўриш мумкин:

1. Дил – макон модели

Дил инсон ичидаги жой сифатида тасаввур қилинади:

– дилда сақламоқ;

– дилга жойламоқ.

2. Дил – тирик мавжудот модели

Дилга инсон хусусиятлари берилади:

– дил йиғлайди;

– дил қувонади;

– дил интилади.

3. Дил – нозик нарса модели

Дил оғриши, синиши, яраланиши мумкин:

– дилозор;

– дилшикаста.

4. Дил – нур ва поклик манбаи модели

Тасаввуфий мазмунда:

– пок дил;

– равшан дил;

– уйғоқ дил.

Жомий ва Навоий ижодининг қиёсий таҳлили шуни кўрсатадики, икки шоирнинг ижодида “дил” сўзи ва унга алоқадор лексик бирликлар кўзланган мақсад ва матлаъб баёни учун қўлланилган. Жомий ижодида асосий мазмун

тасаввуфий маъно устун, Навоий ижодида асосий мазмун ишқий ва тасаввуфий маъно уйғун, Жомий ижодида “дил” образи Ҳақ ишқи манзили, Навоий ижодида “дил” образи ошиқ қалби ва маънавий олам, Жомий ижодида бадиий вазифаси ирфонни ифодалаш, Навоий ижодида руҳий кечинмаларни очиш, Жомий ижодида лингвопоэтик хусусияти рамзийлик кучли, Навоий ижодида лингвопоэтик хусусияти образлилик ва эмоционаллик кучли. Иккала шоирнинг ижодида “дил” сўзи лингвопоэтик нуқтаи назардан метафора (гул, ойна, хазина, қаср, боғ сифатида тасвирланади), ташхис (дилга инсонга хос ҳаракатлар берилади: йиғлайди, куйинади, интилади), тазод (дил – ақл, дил – жон, васл – фироқ қарама-қаршилиги орқали бадиий таъсир кучайтирилади), такрор (“дил” сўзининг такрорий қўлланиши ҳиссийлик ва мусиқийликни оширади), рамзийлик (дил илоҳий муҳаббат, маънавий поклик ва ирфон тимсоли) вазифасини бажаради. Ушбу ва юқорида баён этилган фикрлармизни Жомий ва Навоий ижодидан танланган, линвопоэтик ва линвостилистик жиҳатдан таҳлил этилган айрим шеърий матнлар орқали ойдинлаштиришга ҳаракат қиламиз.

Жомий ижодида:

Чӣ гӯям, к-аз ғамат чун **метапад дил**,
Чу сайди ғарқа дар хун **метапад дил**.
Зи рӯйи лутф дасте бар дилам неҳ,
Бибин, к-аз дасти ту чун **метапад дил**.
Зи мурғе, к-афтад андар доми сайёд,
Маро дар зулфат афзун **метапад дил**.
Чу он моҳӣ, ки берун афтад аз об,
Зи базми васл берун **метапад дил**.
Гар аз ҷониб омад ишқ, чун аст,
Ки Лайлиро чу Маҷнун **метапад дил**?
Нахустин ҷунбиш омад ҷунбиши ишқ,
Ҳарифонро на акнун **метапад дил**.
Пайи таскини Ҷомӣ бӯсае бахш,
Ки имрӯзаш дигаргун **метапад дил [**4, 123]

(***Насрий баён:*** Нима дейин, сенинг ғамингдан юрагим қандай қалтираётганини? У худди қонга беланган, жароҳатланган ов каби типирчилайди. Раҳм қилиб, меҳрибонлик билан қўлингни юрагимга қўйгин ва кўргин: сенинг қўлингдан, сенинг ишқингдан у қандай безовта уриб турибди. Овчининг тузоғига тушган қуш қанчалик талпинса, менинг юрагим ҳам сенинг сочларингнинг домида ундан ҳам қаттиқроқ изтироб чекади. Сувдан ташқарига чиқиб қолган балиқ қандай жон талвасасига тушса, менинг юрагим ҳам висол базмидан айрилгач худди шундай ўртаниб, типирчилайди. Агар ишқ Аллоҳ томонидан келган бўлса, нега Лайлининг юраги ҳам Мажнунники каби шунчалик изтироб чекади? Демак, ишқ азоби фақат ошиққа эмас, маъшуққа ҳам тегишли. Оламдаги илк ҳаракат – бу ишқнинг ҳаракати эди. Шунинг учун ҳам ошиқларнинг юраги бугун эмас, азалдан

ишқ билан уриб, талпиниб келади. Эй Жомий, кўнглингни тинчлантириш учун маҳбубангдан бир бўса сўра. Чунки бугун сенинг юрагинг ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ҳаяжон ва ишқдан титраб турибди).

7 байтдан таркиб топган ғазал ишқий-ирфоний руҳда ёзилган бири бўлиб, унда ошиқ қалбининг изтироби, ҳижрон азоби ва висолга бўлган чанқоқлиги юксак бадиий воситалар орқали ифодаланган. Ғазалнинг марказий образи “**дил” (қалб)** бўлиб, у ҳар бир байтда такрорланиб, бутун асарнинг семантик ва эмоционал марказини ташкил этади. Ғазалда жарангдор ва юмшоқ товушлар уйғунлиги мусиқийликни таъминлайди. Айниқса, “**метапад дил”** радифидаги “**д”, “л”, “т”** товушларининг такрори қалб уришининг табиий ритмини эшиттиргандек таъсир қилади. Хусусан ушбу байтда:

Чӣ гӯям, к-аз ғамат чун **метапад дил**,

Чу сайди ғарқа дар хун **метапад дил**.

(***Мазмуни:*** Сенинг ғамингдан юрагим қандай изтироб чекканини қандай айтай? У худди қонга беланиб, жон талвасасида типирчилаётган овдек қаттиқ азоб билан уриб турибди).

Шоир маҳбубнинг ҳижрони ва ғами туфайли қалби қаттиқ азобда эканини таъсирли ташбеҳ орқали ифода этади. Юракнинг ҳолати қонга беланган, жон бериш арафасидаги овнинг типирчилашига қиёсланган. Байтда **“метапад дил”** иборасининг такрорланиши шеърга мусиқийлик ва ҳиссий куч бағишлайди. Ғазалда ишқий ва тасаввуфий маънога эга бўлган сўзлар кенг қўлланган: ғам – ҳижрон алами; дил – муҳаббат маркази, инсоннинг маънавий олами; зулф – маҳбуба жозибаси ва сир-асрори рамзи; васл – ёр билан бирлашиш, тасаввуфда Ҳаққа етишиш; ишқ – инсонни комилликка етакловчи куч; Лайли, Мажнун – идеал муҳаббат тимсоллари. Мазкур лексемалар шеърнинг ишқий-ирфоний мазмунини бойитган. Феъл шакллари ҳиссий ҳолатни жонли тасвирлайди. Энг кўп қўлланган феъл – “**метапад” (“урмоқ”, “типирчиламоқ”).** Ушбу феълнинг ҳар байтда такрорланиши ошиқ қалбининг тинмай изтироб чекувчи ҳолатини кўрсатади. Шу билан бир қаторда “метапад” сўзининг императив шакли неҳ (қўй), бибин (қара), бахш (ато эт) тарзида учрайди. Бу шакллар ошиқнинг маҳбубага илтижосини кучайтиради. Мурожаат ва савол гаплар устунлик қилади. Хусусан “ Чӣ гӯям, к-аз ғамат чун “**метапад дил”**, “Ки Лайлиро чу Мажнун “**метапад дил**?” риторик савол ошиқнинг ҳайрати ва руҳий изтиробини янада кучайтиради. Ошиқ қалби **қонга ботган ов** (Чу сайди ғарқа дар хун...), **сайёд тузоғига тушган қуш (**Зи мурғе, к-афтад андар доми сайёд...), **сувдан чиққан балиқ** (Чу он моҳӣ, ки берун афтад аз об...) тасвирий ифодалар ташбеҳ (ўхшатиш) санъати орқали баён этилган. Бу ташбеҳлар ошиқнинг оғир руҳий ҳолатини таъсирчан қилиб ифодалайди.

Ғазалда Лайли ва Мажнун образларига ишора қилинган. Бу талмеҳ ишқнинг абадийлиги ва фидойилигини англатади. Ғазалнинг энг муҳим поэтик хусусияти “метапад дил” радифининг ҳар байт охирида такрорланишидир. **“Метапад дил”** иборасининг такрорланиши композицион яхлитликни таъминлашга, эмоционал

таъсирни кучайтиришга, ошиқ қалбининг доимий безовталигини рамзий тарзда кўрсатишга хизмат қилган. Бадиий тасвирда “зулф” сўзи маҳбубанинг жозибаси ва сирли дунёси, “васл” сўзи маънавий камолот ва илоҳий яқинлик маъноларида истиора сифатида қўлланилган. Шоирнинг поэтик нутқида “дил” (муҳаббат ва руҳ маркази), “сайд” (ожиз ошиқ), “мурғ” (эркинликдан маҳрум инсон), “дом” (муҳаббат асорати), “моҳӣ” (висолсиз яшай олмайдиган ошиқ), “об” (ҳаёт ва висол рамзи), “Лайли ва Мажнун” (идеал муҳаббат тимсоли) асосий тимсоллар тизимини ташкил этган.

Жомийнинг “Чӣ гӯям, к-аз ғамат чун **метапад дил”** матлаъси билан бошландиган, “Ки имрӯзаш дигаргун **метапад дил”** мақтаъси билан ниҳоя топган ғазалнинг лингвопоэтик таҳлили шуни кўрсатадики, асарда фонетик уйғунлик, лексик бойлик, морфологик такрорлар, таъсирчан синтактик қурилмалар ҳамда ташбеҳ, истиора, талмеҳ ва радиф каби бадиий воситалар ўзаро уйғунлашган. Айниқса, “**метапад дил”** радифининг мунтазам такрорланиши ошиқ қалбининг узлуксиз изтиробини ифодаловчи асосий поэтик воситага айланган. Ғазалда ишқ нафақат инсоний туйғу, балки тасаввуфий-маънавий камолотга етакловчи куч сифатида ҳам талқин қилинган. Шу жиҳатдан асар форс-тожик мумтоз шеъриятининг юксак лингвопоэтик хусусиятларини ўзида мужассам этган.

Навий ижодида:

Не айб, агар майи софий **ғамидадур кўнглум**
Ки, чанги ҳалқайи зулфи **хамидадур кўнглум**.
Фалак ҳақиқати фикрида куйди эрса не тонг
Ки, аждаҳое дамонннг **дамидадур кўнглум**.
Муғанниё, келу тузгил харошлиқ унума
Ҳазин таронаки, рудунг **бамидадур кўнглум**.
Нишотдин дема сўз, навҳа бирла бошла суруд
Ки, дарду ғамзадалиғ **оламидадур кўнглум**.
Фироқ ўтиға тушуб дам-бадам тўкар қон ёш
Ки, охир ўлгуси ўз **мотамидадур кўнглум**.
Не айб васлидин ар марҳам ўлса кўнглумда,
Ҳамеша чунки анинг **марҳамидадур кўнглум**.
Май ич, Навоию, аҳли замондин айлама ёд
Ки, ушбу хайлдин асру **рамидадур кўнглум** [8, 261].

Навоийнинг мазкур ғазали ишқий-фалсафий руҳда яратилган бўлиб, унда ошиқ қалбининг изтироблари, ҳижрон аламлари ва руҳий кечинмалари чуқур бадиий тил воситалари орқали ифодаланган. Ғазалнинг асосий лингвопоэтик марказини “кўнглум” сўзи ташкил этади. Бу сўз ҳар бир байтнинг охирида такрорланиб, радиф вазифасини бажаради ҳамда асарнинг мазмуний ва ҳиссий яхлитлигини таъминлайди. Лексик қатламда форс-тожик тилига мансуб **майи софий, муғанний, ҳазин, тарона, нишот, навҳа, фироқ, васл, марҳам, мотам, рамидан** каби сўзлар фаол қўлланган. Бу бирликлар ғазалнинг услубий

кўтаринкилигини таъминлаб, классик шеъриятга хос бадиий муҳитни яратади. Шу билан бирга, **“дард”, “ғам”, “кўнгил”, “қон ёш”** каби туркий сўзлар шеърнинг таъсирчанлигини кучайтиради. Морфологик жиҳатдан биринчи шахсга тегишлиликни билдирувчи **-ум қўшимчаси** (“кўнглум”) такроран келиб, лирик қаҳрамоннинг шахсий кечинмаларини алоҳида таъкидлайди. Феъл шакллари **(“куйди”, “тўкар”, “ўлгуси”, “ич”**) ҳаракат ва ҳолатнинг давомийлиги ҳамда руҳий кечинмаларнинг узлуксизлигини ифодалайди. Синтаксик жиҳатдан ғазалда риторик мурожаатлар **(“Муғанниё”**), буйруқ-истак шакллари (“**келу тузгил”, “навҳа бирла бошла”, “май ич”**) ва шарт маъноли конструкциялар **(“не айб агар…”, “не айб… ар…”**) кенг қўлланган. Бу шакллар лирик қаҳрамоннинг ички изтироби ва ҳиссий ҳолатини янада таъсирчан ифодалашга хизмат қилади.

Ғазалда бадиий тасвир воситалари жуда бой. “**Майи софий”, “фироқ ўти”, “қон ёш”, “марҳамидадур кўнглум”** кўнгилнинг руҳий ҳолатини рамзий тарзда очиб беради (метафоралар). “аждаҳое дамоннинг дамидадур кўнглум”, “чанги ҳалқайи зулфи хамидадур кўнглум” ошиқ қалбининг оғир изтиробини кучли образларда ифода этади (ташбеҳ ва истиоралар). “Фироқ” ва “васл”, “нишот” ва “навҳа” каби тазодлар орқали муҳаббатнинг икки қарама-қарши ҳолати ёритилади. Фонетик жиҳатдан **“ғ”, “х”, “д”, “м”** каби жарангли ва чуқур талаффуз қилинувчи ундошлар ҳамда **“а”, “о”, “у”** унлиларининг такрори шеърнинг мусиқийлигини оширади. Айниқса, **“ғам”, “хазин”, “харошлиқ”, “фироқ”, “мотам”** каби сўзлардаги товушлар ҳижрон ва алам кайфиятини кучайтиради. Ғазалнинг поэтик қурилишида радиф **(“кўнглум”**) ва қофия (ғамидадур, **хамидадур, дамидадур, бамидадур, оламидадур, мотамидадур, марҳамидадур, рамидадур**) ўзаро уйғунлик ҳосил қилиб, шеърнинг мусиқийлиги ва бадиий таъсирчанлигини таъминлайди. Ғазалда тилнинг лексик, морфологик, синтаксик, фонетик ва услубий имкониятлари ўзаро уйғунлашган. Бадиий тасвир воситалари, рамзий образлар, такрорлар ва мусиқийлик воситасида ошиқнинг ҳижрондан азоб чеккан руҳий кечинмалари юксак поэтик маҳорат билан ифодаланган. Шу жиҳатдан ғазал Алишер Навоий лирикасининг юксак лингвопоэтик намунаси ҳисобланади.

Жомий ижодида:

Маро то кай ҷигархун дорӣ, **ай дил**,
Сиришкамро ҷигаргун дорӣ, **ай дил**!
Шудӣ ҳамдам даруни дида бо ашк,
Ҳамоно азми берун дорӣ, **ай дил**!
Маро саргашта дорӣ гирди олам,
Ту ҳам ойини гардун дорӣ, **ай дил**!
Ба Лайлизулф моҳе майл кардӣ,
Қадам дар роҳи Маҷнун дорӣ, **ай дил**!
Зи асрори муҳаббат шуд ҷаҳон пур,
Чӣ гавҳарҳои макнун дорӣ, **ай дил**!
Ба афсун ром кардӣ сад париро,

Ба зери лаб чӣ афсун дорӣ, **ай дил**?!
Зи чанду чун гузашт андӯҳи Ҷомӣ,
Зи ҳоли ӯ хабар чун дорӣ, **ай дил?!** [4, 296]

(Насрий баён: Эй дил! Сен мени қачонгача изтироб ва аламга соласан? Кўз ёшларимни қонли ёшларга айлантириб юбординг. Сен кўзимдаги ёшлар билан ҳамроҳ бўлиб қолдинг, аммо барибир мени тарк этиш ниятидан қайтмаяпсан. Мени бутун олам бўйлаб сарсон қилиб юрган ҳам ўзингсан. Сенинг табиатинг ҳам осмон гардиши каби доим айланиш ва беқарорликдан иборат. Сен Лайлининг сочларига мафтун бўлган гўзалга ошиқ бўлдинг ва шу билан Мажнун тутган ишқ йўлига қадам қўйдинг. Муҳаббатнинг сир-асрорлари бутун оламни тўлдириб юборди. Сенинг бағрингда эса ҳали қанча яширин маъно ва ноёб гавҳарлар борлигини ким билсин. Сен гўё афсун билан юзлаб париларни ҳам ўзига ром этдинг. Айт-чи, лабларинг остида қандай сеҳрли калом яширин? Энди Жомий ҳам ишқнинг “нега”си ва “қандай”идан ўтиб кетди, барча ғамларни ортда қолдирди. Эй дил, сен унинг ҳолидан қандай хабар топасан?)

Ғазал 7 байтдан таркиб бўлиб, унда шоир инсон қалби **(“дил”)**ни жонли мавжудот сифатида тасвирлаб, унга мурожаат қилади. Асарда ишқ, ҳижрон, руҳий изтироб ва муҳаббат сирларининг бадиий ифодаси юксак поэтик маҳорат билан очиб берилган. Ғазалда **“дил”** асосий таянч образ ҳисобланади. Ҳар бир байт охирида такрорланувчи **“ай дил!”** мурожаати шеърнинг эмоционал таъсирчанлигини кучайтиради. Бу такрор (радиф) ошиқнинг қалби билан ички мулоқотини ифодалайди. Матнда “**ҷигархун” (бағри қон бўлган), “ашк” (кўз ёши), “муҳаббат”, “Лайли”, “Маҷнун”, “парӣ”, “афсун”** каби ишқ мавзусига оид сўзлар кенг қўлланган. Бу лексемалар ғазалнинг ишқий-ирфоний мазмунини шакллантириб, тасаввуфий руҳни ҳам намоён этади. Ғазалда **“дорӣ”, “шудӣ”, “кардӣ”, “гузашт”** феъл шакллари фаол иштирок этади. Айниқса, иккинчи шахс бирликдаги **“дорӣ”** феълининг такрорланиши лирик қаҳрамоннинг “**дил”** билан бевосита суҳбатини кўрсатади. Шеърнинг деярли барча мисралари мурожаат ва савол интонациясига қурилган:

“Чӣ гавҳарҳои макнун дорӣ, **ай дил?”**
“Ба зери лаб чӣ афсун дорӣ, **ай дил?”**

Бундай риторик саволлар жавоб талаб қилиш учун эмас, балки қаҳрамоннинг ички кечинмаларини таъсирли ифода этиш учун хизмат қилади. Ғазалда бир қатор бадиий санъатлар қўлланган: ташхис (жонлантириш) – дил инсон каби ҳаракат қилади, ҳис этади, сир сақлайди. метафора – “ҷигархун”, “гавҳарҳои макнун” каби ифодалар руҳий азоб ва муҳаббат сирларини рамзий ифода этади. Талмеҳ – Лайли ва Маҷнун образларига ишора қилиниш орқали мумтоз ишқ тимсоллари ёдга олинади. Такрир (радиф) – ҳар байт охиридаги **“ай дил!”** шеърнинг мусиқийлиги ва таъсирчанлигини оширади. Муболаға – “Ба афсун ром кардӣ сад париро” мисрасида дилнинг сеҳрли қудрати бўрттириб тасвирланган. Бадиий-тасвирий ифодада марказий образ – дил. У оддий анатомик аъзо эмас, балки инсон тақдирини

белгилайдиган, ишқ сирларини сақловчи, ошиқни саргардон қилувчи руҳий куч сифатида гавдаланади. Лайли ва Мажнун образлари муҳаббатнинг абадий рамзи сифатида хизмат қилади. Парӣ ва афсун образлари эса дилнинг жозибаси ва муҳаббатнинг сеҳрли табиатини англатади. Ғазалдаги ғоявий мазмун инсон қалбининг муҳаббат олдидаги ожизлиги, ишқнинг инсон тақдирини ўзгартирувчи қудрати ва унинг чексиз сир-асрорлари бадиий тарзда ёритилган. Шоир ўз қалбига мурожаат қилиш орқали инсоннинг ички дунёси, муҳаббат азоби ва маънавий камолот йўлини тасвирлайди. Дарвоқеъ, ғазал тил ва поэтика жиҳатидан юксак бадиий қимматга эга. Унда такрор, мурожаат, ташхис, метафора, талмеҳ, муболаға ва риторик саволлар уйғун қўлланиб, ишқ ва қалб кечинмалари чуқур лиризм билан ифода этилган. Шу боис мазкур ғазал Жомий лирикасининг энг таъсирчан намуналаридан бири ҳисобланади.

Навоий ижодида:

Сарришта зи аҳли зуҳд бигсил, **эй дил**,
Дар дайри фано бисоз манзил, **эй дил**,
Ҷуз мутрибу ман маҷӯй ҳосил, **эй дил**,
Як-як гуфтам, гуш кун эй дил, **эй дил [**6, 51].

(Насрий баён: Эй дил, ўзингни фақат зоҳидлик даъвоси билан яшайдиган, ташқи тақвоси билан мақтанадиган кишиларга боғлама. Бу ўткинчи дунёда ҳаётни англаб, унинг ҳақиқий моҳиятини тушуниб яшашга ҳаракат қил. Қалбингга қувонч, муҳаббат ва руҳий завқ бағишлайдиган нарсаларни изла, қуруқ расмият ва манфаат кетидан югурма. Мен бу насиҳатларни сенга бирма-бир айтдим, энди уларни диққат билан эшит ва уларга амал қил, эй дил).

Рубоий форс-тожик мумтоз адабиётига хос тасаввуфий ва ирфоний руҳда ёзилган. Матнда арабча ва форсча келиб чиқишга эга бўлган сўзлар фаол қўлланган: **зуҳд** (тақводорлик, таркидунёчилик), **дайр** (хонақоҳ, майхона рамзи), **фано** (Аллоҳ висолида нафснинг йўқ бўлиши), **мутриб** (созанда, қўшиқчи), **манзил**, **ҳосил** каби лексемалар тасаввуфий маъноларни ифодалайди. Шеърий матнда феълларнинг буйруқ-истак майли кенг қўлланган: **бигсил** (узгин), **бисоз** (қургин), **маҷӯй** (қидирма), **гӯш кун** (қулоқ сол). Бу шакллар лирик қаҳрамоннинг қалбга мурожаатини кучайтириб, панд-насиҳат оҳангини юзага келтиради. Рубоийдаги ғоявий мазмун инсон қалбига мурожаат қилиб, ташқи риёкорлик ва сохта тақводорликдан узилишга, ҳаётнинг ўткинчилигини англашга ҳамда ҳақиқий маънавий камолотни излашга даъват этади. “Дайри фано” тимсоли орқали дунёга боғланмаслик, “мутриб” образи орқали эса ирфоний шавқ, маърифат ва илоҳий ишқ назарда тутилади. Сўнгги мисрадаги “Як-як гуфтам, гӯш кун” ифодаси шоирнинг айтилган ҳикматларни диққат билан англашга чақирувини ифодалайди.

Рубоийнинг асосий бадиий образи “**дил”** ҳисобланади. Муаллиф бутун мурожаатини қалбга қаратган. “**Эй дил”** мурожаати ҳар бир мисра охирида такрорланиб, шеърнинг композицион яхлитлигини таъминлайди ҳамда эмоционал таъсирчанликни оширади. Рубоийда бир қатор бадиий воситалар қўлланган: такрор

(анафора ва радиф): “эй дил” иборасининг ҳар мисрада такрорланиши руҳий таъсирни кучайтиради. Мурожаат (апострофа): шоир ўз қалби билан мулоқот қилади. Тазод: “аҳли зуҳд” ва “мутриб” образлари орқали расмий тақводорлик билан эркин ирфоний ҳаёт қарама-қарши қўйилади. Рамзийлик: “дайри фано” инсоннинг нафсдан воз кечиб, ҳақиқат сари интилишини англатувчи тасаввуфий рамздир. Амр оҳанги: кетма-кет келган буйруқ феъллари ғоянинг таъсирчанлигини оширади. Рубоийнинг лингвопоэтик хусусияти тасаввуфий терминлар, буйруқ майлидаги феъллар, такрор, мурожаат ва рамзий образларнинг ўзаро уйғунлигида намоён бўлади. Рубоийнинг поэтик қиммати унинг ихчам шаклда катта фалсафий ва ирфоний мазмунни мужассам этганлиги, мусиқийлиги ва бадиий таъсирчанлиги билан белгиланади.

Жомий ижодида:

Гаҳе **дар дил**, гаҳе **дар дида бошӣ**,

Диламро хун кунӣ в-аз **дида пошӣ [**4, 235].

(***Мазмуни:*** Сен баъзан қалбимда, баъзан кўз ўнгимда намоён бўласан. Ишқинг ва фироқинг билан юрагимни азобга соласан, кўзларимдан ёш оқизасан).

Байт икки параллел тузилган жумлада қурилган. Биринчи мисрада маҳбубнинг дил ва кўзда мавжудлиги айтилса, иккинчи мисрада ана шу ҳузурнинг ошиқ учун изтироб манбаи экани баён қилинади. Параллел синтактик қурилиш шеърнинг оҳангдорлигини оширади. Байтнинг асосий поэтик ғояси – маҳбуб ошиқнинг ҳам қалбида, ҳам кўз ўнгида яшайди. Бироқ унинг шу ҳузури ошиққа роҳат эмас, балки изтироб келтиради: **“қалби қон”** бўлади, кўзларидан эса ёш тинимсиз оқади. Шу тариқа муҳаббатнинг икки қирраси – висол орзуси ва ҳижрон алами бир вақтнинг ўзида ифодаланади. Байтда ошиқнинг чуқур руҳий кечинмалари ва маҳбубнинг қалб ҳамда хотирадаги ўрни бадиий ифода этилган. **“Гаҳе”** сўзи **“баъзан”, “гоҳида”** маъносини англатиб, такрорланиши орқали шеърга мусиқийлик ва ритм бағишланган.

“Дил” ва **“дида”** сўзлари тасаввуф ва классик шеъриятда кенг қўлланиладиган рамзий образлар ҳисобланади. **“Дил”** – муҳаббат, ҳис-туйғу маркази, **“дида”** эса кўз, кўз ёши ва мушоҳада рамзидир. **“Хун қилмоқ”** ибораси кўчма маънода қаттиқ изтиробга солмоқни англатади. **“Пошидан” (“сочмоқ”, “тўкмоқ”)** феъли кўз ёшининг тўкилиши образини яратади. **“Гаҳе ... гаҳе”** шакли ҳиссий таъсирчанликни кучайтиради ва маҳбубнинг доимий ҳузурини таъкидлайди. Байтда такрор (анафора) вазифасини бажарган. “Дилни қон қилмоқ” ошиқнинг қалби чексиз дард ва аламга тўлганини ифодалайди. Ушбу жиҳатдан метафора сифатида келган. “Дидадан сочмоқ” ибораси кўз ёшининг қонли ёш ёки алам кўз ёши сифатида тасвирланишини англатади. “Дил” (ички олам) ва “дида” (ташқи ифода) ўртасида маънавий қарама-қаршилик эмас, балки ўзаро боғлиқлик яратилган. Тазод унсури мавжудлигини ифодалайди. Байтда такрор, метафора, мажоз ва рамзий образлар уйғунлиги орқали ошиқнинг ички кечинмалари юксак бадиий маҳорат билан тасвирланган. Лингвопоэтик жиҳатдан “**дил”** ва **“дида”**

образлари марказий семантик таянч вазифасини бажаради, **“хун қилмоқ”** ва **“пошидан”** каби кўчма маънодаги бирикмалар эса шеърнинг эмоционал-экспрессив таъсирини кучайтирган.

Ай фохта, парвозкунон бар сари сарвӣ,
Дарди **дили мурғони гирифтор** чӣ донӣ!
Кори **дили риндони балодида** бувад ишқ,
Ай зоҳиди мағрур, ту ин кор чӣ донӣ! [4, 244].

(Насрий баён: Баланд дарахт – сарв тепасида эркин парвоз қилаётган қуш, сен қафасга тушиб азоб чеккан қушларнинг дардини қаердан ҳам билардинг? Ишқ дарди ва унинг машаққатлари фақат ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўрган, кўп синовлардан ўтган одамларга аён бўлади. Эй ўзини тақводор деб билган, кибрга берилган зоҳид, сен ишқнинг ҳақиқий моҳияти ва унинг сир-асрорини тушуна олмайсан).

Ушбу шеърий парча юксак бадиий услубда ёзилган бўлиб, унда ишқ, руҳий кечинма ва тасаввуфий қарашлар рамзий образлар орқали ифодаланган. Матнда фохта, сарв, мурғон, ринд, зоҳид, ишқ, бало каби мумтоз адабиётга хос сўзлар қўлланган. Бу бирликлар нафақат луғавий, балки рамзий маънога ҳам эга. Масалан, фохта – эркинлик тимсоли, сарв – юксаклик ва гўзаллик рамзи, мурғон гирифтор – ишқ ёки дунё ташвишларига маҳкум инсонларни англатади. Ринд тасаввуфда дунё манфаатидан воз кечган, ички ҳақиқатни изловчи инсонни билдирса, зоҳид фақат ташқи ибодат билан кифояланувчи шахс сифатида тасвирланади. Шеърда мурожаат (“Ай фохта”, “Ай зоҳиди мағрур”) усули қўлланиб, лирик қаҳрамоннинг ҳиссий муносабати кучайтирилган. Қарама-қаршилик (антитеза) асосий поэтик восита ҳисобланади: эркин қуш – тутқун қуш, ринд – зоҳид, ҳақиқий ишқ – зоҳирий тақво қарама-қарши қўйилади. Бу зидланиш орқали муаллифнинг фалсафий ғояси янада ёрқин очилади. “Мурғони гирифтор” (“Тутқун қушлар”) ибораси ошиқлар ёки ҳаёт синовларига дуч келган инсонларнинг рамзи сифатида ишлатилган. “Парвоз” маънавий эркинликни, “сарв” эса комиллик ва юксак мақомни ифодалайди. Ишқ эса оддий туйғу эмас, балки инсонни маънавий камолотга етакловчи куч сифатида талқин қилинади. Мисраларнинг иккаласи ҳам риторик хитоб оҳанги билан якунланган: “… чӣ донӣ! “... нима билурсан!”. Ушбу такрор шеърнинг оҳангдорлигини оширади ва фикрни таъкидлайди. Мурожаат шаклларининг такрорланиши эмоционал таъсирчанликни кучайтиради. Мисраларда ундош ва унли товушларнинг уйғун такрори шеърнинг мусиқийлигини таъминлайди. Айниқса, “д”, “р”, “м” товушлари такрори оҳангдорлик ва ички ритм ҳосил қилади. Такрорий синтактик қурилиш эса шеърнинг композицион яхлитлигини мустаҳкамлайди. Шеърнинг лингвопоэтик қиймати ундаги рамзий образлар, тасаввуфий лексика, антитеза, метафора, риторик

мурожаат ва саволлар уйғунлигида намоён бўлади. Шоир ташқи эркинлик билан ички кечинмаларни, зоҳирий тақво билан ҳақиқий ишқни қарама-қарши қўйиб, инсон қалбининг энг нозик ҳолатларини юксак бадиий маҳорат билан ифодалаган. Натижада шеър ўқувчини нафақат эстетик завққа, балки чуқур фалсафий мушоҳадага ҳам чорлайди.Куҳканро **мурғи дил** оҳанги авҷи ишқ кард,

Зӯри ин парвоз дар **мурғи дили Парвиз** нест [4, 259].

(***Мазмуни:*** Фарҳод (Куҳкан)нинг қалб қуши ишқ осмонининг энг юксак чўққисига қанот қоқди. Бундай парвозга Парвизнинг қалб қушининг мадори етмайди).

Байт икки мустақил, лекин мазмунан боғланган жумлада қурилган. Биринчи мисрада ижобий ҳолат (Фарҳоднинг маънавий юксалиши), иккинчи мисрада эса унинг акси (Парвизнинг ожизлиги) ифодаланади. Бу параллел қурилиш ғоянинг таъсирчанлигини оширади. Байтда Жомий юксак ишқ ва фидойилик ғоясини бадиий қиёс орқали ифодалайди. Асосий образлар – Куҳкан (Фарҳод) ва Парвиз (Хусрав)дир. Улар классик шарқ адабиётида ишққа муносабатнинг икки хил тимсоли сифатида намоён бўлади. Байтда “куҳкан” (тоғ қазувчи, яъни Фарҳод; меҳнат, садоқат ва ҳақиқий муҳаббат рамзи), **“мурғи дил”** (қалб қуши; инсоннинг орзу-интилишлари ва руҳий кечинмаларини англатувчи, метафора), “оҳанги авҷи ишқ” (ишқнинг энг юксак чўққисига интилиш), “парвоз” (юксалиш, маънавий камолот, ишқ йўлидаги ҳаракат), “Парвиз – Хусрав” (ташқи қудрат ва шоҳона ҳаёт рамзи) маънодор сўзлар муҳим ўрин тутади.

Байтда Фарҳоднинг қалби ишқнинг энг юксак мартабасига парвоз қилгани таъкидланади. Иккинчи мисрада эса Хусравнинг қалбида бундай маънавий куч ва юксалиш қобилияти йўқлиги айтилмоқда. Демак, шоир ҳақиқий ишқни мансаб ёки бойлик эмас, балки қалб қудрати белгилашини кўрсатади. **“Мурғи дил”** – қалб қушга қиёсланган (метафора), “парвоз” – маънавий юксалиш ва ишқий камолот маъносида қўлланган (истиора), Фарҳод ва Парвиз образлари ўзаро қарама-қарши қўйилган (тазод), Фарҳод ва Хусрав ҳақидаги машҳур қиссага ишора қилинган (талмеҳ), қалбга қуш хусусияти берилиб, унга парвоз қилиш ҳаракати нисбат берилган (ташхис). Байтдаги поэтик ғоя ҳақиқий ишқ инсонни маънавий юксалтириши, бу юксалишга ҳар ким ҳам қодир эмаслигини таъкидлайди. Фарҳод – чин муҳаббат ва фидойилик тимсоли, Парвиз эса ишқнинг юксак мақомига ета олмаган шахс сифатида тасвирланган.

Таҳлил этилган байтда метафора, истиора, тазод ва талмеҳ каби лингвопоэтик воситалар уйғун қўлланиб, Фарҳоднинг ишқдаги маънавий юксаклиги Парвиз билан қиёслаш орқали ёрқин ифодаланган. Байтнинг асосий ғояси – ҳақиқий ишқ қалбнинг буюклиги ва маънавий кучида намоён бўлиши ҳақидаги фалсафий хулосадир.

Навоий ижодида:

Ба ёди қадди ту **мурғи дили рамида**и мо

Ба пойи сарв бувад чун тазарви бе сару по [6, 79].

Таржимаси:

Қадди-қоматинг ёдида ҳуркак кўнглим қуши,

Сарвдай бўйинг олдида бошу оёқсиз тазарвдек ожиздир.

Байтда ошиқнинг маҳбуба ҳуснига бўлган чексиз муҳаббати ва унга интилиши юксак бадиий образлар орқали ифодаланган. Байтда **“қад”, “сарв”, “мурғи дил”, “тазарв”** каби поэтик лексемалар қўлланган. “Қад” ва “сарв” шарқ мумтоз адабиётида маҳбубанинг келишган, тик қоматини англатувчи анъанавий образ ҳисобланади. **“Мурғи дил”** (кўнгил қуши) инсон қалбининг беқарорлиги, орзу-ҳаваслари рамзи сифатида келган. “Тазарв” (каклик, қиртовуқ) эса нафислик ва ишқ йўлидаги нотинч ҳолатни ифодаловчи тимсолдир. Байтда эгалик ва нисбат муносабатлари изчил қўлланган: қадди ту (“сенинг қаддинг”), **дили рамидаи мо** (“бизнинг ҳуркиб кетган дилимиз”). Бу бирикмалар лирик қаҳрамон билан маҳбуба ўртасидаги муносабатни аниқ ифодалайди. **“Рамида”** сифати **“ҳуркkан”, “беқарор”** маъносини бериб, дилнинг руҳий ҳолатини белгилайди. Байт икки мисрадан ташкил топган бўлиб, иккинчи мисрадаги ўхшатиш биринчи мисрадаги фикрни тўлдиради. Жумла қурилиши содда бўлса-да, образлар ўртасидаги семантик боғланиш кучли. “Чун” боғловчиси ўхшатиш муносабатини юзага келтиради.

Байтда мумтоз шеъриятга хос рамзий образлар, метафора ва ташбеҳлар уйғунлашган. Лексик бойлик, рамзий маънолар ва поэтик тасвир воситалари орқали ошиқнинг ички кечинмалари таъсирчан ва нафис тарзда ифодаланган. **“Мурғи дил”** – дил қушга қиёсланиб, унинг беқарорлиги ва эркинликка интилиши ифодаланган (метафора), “Чун тазарви бе сару по” – дилнинг ҳолати бош-оёқсиз какликка ўхшатилган. Бу ошиқнинг маҳбуба ҳузурида ожиз ва ихтиёрсиз қолишини англатади (ташбеҳ), “сарв”– маҳбубанинг келишган қомати; “тазарв” – ишқдан маст, ҳайратда қолган ошиқнинг рамзи (рамз), маҳбубанинг мукаммал қомати билан ошиқнинг беқарор, ожиз ҳолати ўзаро қарама-қарши қўйилиб, эмоционал таъсир кучайтирилган (тазоднинг ички кўриниши). Шоир маҳбубанинг қаддини сарвга қиёслар экан, уни эслаган заҳоти ошиқнинг **“дил қуши”** ўзини бош-оёқсиз какликдек йўқотиб қўйишини тасвирлайди. Бу орқали ишқнинг инсон қалбини бутунлай забт этиши, ошиқнинг маҳбуба олдида мутлақ ожизлиги ва беихтиёрлиги бадиий жиҳатдан ёритилган.

Жомий ижодида:

Танаш вайронаи дард асту **мурғи дил** дар ӯ чуғзе,

Ки ҳар дам ҷустуҷӯйи ганҷи васлат аз сар оғозад [4, 276].

Таржимаси:

Таним – дард харобаси, дил қушим эса ундаги бойўғли,

У ҳар нафас висол хазинасини излашни яна бошидан бошлайди.

Байтда ошиқнинг руҳий ҳолати тасаввуфий-рамзий образлар орқали ифодаланган. Шоир инсоннинг дардли қалби ва маънавий камолотга интилишини бадиий тасвир воситасида очиб беради. Таъкидлаш жоизки, байтда маъно юкламаси кучли бўлган сўзлар қўлланган: “тан” (инсоннинг жисмоний вужуди), “вайрона” (хароба, бузилган жой), “дард” (руҳий изтироб, ишқ азоби), **“мурғи дил”** (қалбнинг рамзий ифодаси), “чуғз” (одатда вайроналарда яшайдиган қуш бўлиб, ғам-андуҳ ва ёлғизлик рамзи), “ганжи васлат” (маҳбуб ёки Ҳақ билан висол бахти, энг олий мақсад). Бу сўзлар ўзаро семантик боғланиб, умумий қайғу ва умид руҳини шакллантиради. Шеърий матнда от сўз туркумлари устунлик қилади: тан, вайрона, дард, мурғ, дил, чуғз, ганж, васлат. Бу ҳолат тасвирнинг барқарор ва тимсолий хусусиятини кучайтиради. **“аст”** мавжудликни билдирувчи боғловчи феъл, “оғозад” ҳаракат ва давомийликни англатиб, ошиқнинг интилиши тўхтамаслигини кўрсатади. Байт икки қисмдан ташкил топган: биринчи мисрада ҳолат тасвирланади, иккинчи мисрада эса шу ҳолатнинг мазмуни ва оқибати очиб берилади. **“ки” боғловчиси** икки фикрни мантиқан боғлаб, сабаб-натижа муносабатини юзага келтирган. “Танаш вайронаи дард” ибораси орқали тан харобага қиёсланиб, ошиқнинг азоблари кучли таъсирчанлик билан берилган. “**Мурғи дил”** қалб қуш образида ифодаланиб, унинг эркинлик ва висолга интилиши кўрсатилади (метафора), “чуғз” вайроналик, ғам ва ёлғизликнинг рамзи ҳисобланади, “ганжи васлат” Ҳаққа етишиш ёки маҳбуб билан висол саодатининг тимсоли (рамз), “вайрона” ва “ганж” образлари қарама-қарши маъноларни уйғунлаштиради. Хароба ичида ҳам хазина изланиши умид ва руҳий камолот ғоясини англатади (тазод). Тасаввуф нуқтаи назаридан инсон танаси фано ва изтироб манзили сифатида тасвирланади. Аммо қалб доимо Ҳақ висолига интилади. Ошиқ ҳар қанча азоб чекмасин, висол “хазинаси”ни излашдан тўхтамайди. Шу жиҳатдан байт сабр, маънавий покланиш ва илоҳий муҳаббат ғоясини ифодалайди. Поэтик нуткда “**вайрона”, “чуғз”, “ганж”, “васлат”** каби рамзий образлар орқали ошиқнинг ички кечинмалари чуқур поэтик шаклда ифодаланган. Лексик бойлик, метафора, рамз ва тазод каби лингвопоэтик воситалар байтнинг бадиий таъсирчанлигини ошириб, унинг тасаввуфий-фалсафий мазмунини тўлиқ очиб беради.

Навоий ижодида:

Дилам ба дасти мурғест дар кафи он тифл,

Ки накушад, нагузорад, насозадаш қафасе [6, 269]

Таржимаси:

Дилим гўё бир қушдир – бир боланинг кафтида.
У уни на ўлдиради, на қўйиб юборади, на унга қафас ясайди.

Шоирнинг асосий ғояси ошиқнинг қалби маҳбуб ихтиёрида экани, аммо маҳбуб уни на бутунлай озод қилади, на ҳалок этади, на аниқ бир қарорга келади. Бу муҳаббатдаги изтироб, ноаниқлик ва руҳий азобни чуқур бадиий образ орқали ифодалайди. Байт таркибидаги **"дил**" сўзи муҳаббат, ҳис-туйғу ва руҳий кечинмалар рамзи. **"Мурғ" (қуш**) сўзи эркинлик, ожизлик ва ҳаёт тимсоли. "Тифл" (бола) тажрибасизлик, беихтиёрлик ва бепарволикни англатади. "Қафас" эрксизлик, маҳдудлик ва асорат рамзи. Ушбу сўзлар ўзаро семантик боғланиб, ошиқнинг қалби нақадар ҳимоясиз эканини намоён этади. Байтда таркибидаги **"Дилам ... мурғест"** ибораси дил қушга қиёсланмай, айнан қуш сифатида тасвирланган. Бу истиора қалбнинг нозиклиги ва ҳар қандай таъсирдан озор чекишини кучлироқ ифодалайди (истиора, метафора). Қушнинг бола қўлида бўлиши маҳбубнинг ихтиёрида қолган ошиқ қалбининг тақдирини англатади (тамсил, рамзий тасвир). "На кушад, на гузорад, на созадаш қафасе" на ўлдиради, на қўйиб юборади, на қафасга солади. Бу уч ҳолатнинг кетма-кет инкор қилиниши қаҳрамоннинг ноаниқ ва изтиробли аҳволини кучайтиради (тазодга яқин маъно). Иккинчи мисрада **"на..., на..., на..."** шаклидаги такрорий инкор конструкцияси қўлланган. Бу нутққа мусиқийлик беради. Шунингдек, фикрнинг таъсирчанлигини оширади. Қаҳрамоннинг умидсиз ва муаллақ ҳолатини таъкидлайди. **"На", "н", "қ", "к"** товушларининг такрорланиши байтга ички оҳангдорлик ва драматик руҳ бағишлайди. Аллитерация ҳиссий таъсирни янада кучайтиради. Байтнинг лингвопоэтик қиммати истиора, рамз, такрорий инкор, мусиқийлик ва образлиликнинг уйғунлигида намоён бўлади. "Дил" – қуш, маҳбуб – бола, муҳаббат муносабати – қушнинг бола қўлидаги ҳолати каби образлар орқали шоир муҳаббатдаги қалбнинг ўта нозик, ожиз ва тақдири ўзга биров қўлида эканини юксак бадиий маҳорат билан тасвирлаган.

Жомий ижодида:

Чун дили Ҷомӣ набинам ҳеҷ **дил шайдои ту**,
Гарчи ҳоли як ба як **дилҳои шайдо** бингарам [4, 314].

Таржимаси:

Жомийнинг дилидек сенга шайдо бирор дилни кўрмайман,
Гарчи шайдо дилларнинг ҳолини бирма-бир кузатсам ҳам.

Жомий ушбу байт орқали ўзининг илоҳий ишқ ҳақидаги тасаввуфий қарашларини бадиий ифода этади. Байтда "дил", "шайдо", "ҳол" каби тасаввуфий мазмун юкланган сўзлар асосий семантик марказни ташкил этади. Дил – инсоннинг маънавий олами, илоҳий ҳақиқатни идрок этувчи қалб рамзи. Шайдо – ишқ йўлида ўзлигини унутган, мафтун ва ошуфта

ошиқ. Ҳол – тасаввуф истилоҳида соликнинг руҳий кечинмалари, маънавий мақоми. Бу бирликлар байтнинг фалсафий мазмунини чуқурлаштириб, тасаввуфий руҳни кучайтиради. Байтда набинам (кўрмайман), бингарам (қарайман, кузатаман) биринчи шахс феъллар бирликда қўлланган. Бу шоирнинг ички кечинмаларини бевосита ифодалашга хизмат қилади. “Ҳарчи” (гарчи) боғловчиси зидлов маъносини юзага келтириб, байтда мантиқий қарама-қаршиликни ҳосил қилади. Байт икки қисмдан ташкил топган. Биринчи мисрада асосий фикр: Жомий қалбидек ошиқ қалб топилмаслиги (Чун дили Ҷомӣ набинам ҳеҷ дил шайдои ту), иккинчи мисрада эса шартли зидлов орқали бу фикр далилланади: барча ошиқлар ҳолини кузатган бўлса ҳам (Гарчи ҳоли як ба як дилҳои шайдо бингарам). Натижада мазмун босқичма-босқич ривожланади. Байтда бир неча бадиий воситалар қўлланган: такрор (такрир) – “дил” ва “шайдо” сўзларининг такрорланиши байтнинг эмоционал таъсирини кучайтиради. Муболаға – Жомий қалбининг барча ошиқлар қалбидан устун қўйилиши бадиий бўрттириш орқали ифодаланган. Таносуб – дил, шайдо, ҳол сўзлари ўзаро мазмуний уйғунлик ҳосил қилади. Тасаввуфий рамзийлик – “дил” ва “шайдо” образлари илоҳий ишқ йўлидаги комил инсон тимсолини яратади. Шоир ҳақиқий ишқнинг энг олий даражасини улуғланади. Шунинг учун назарида чин ошиқлик оддий муҳаббат эмас, балки Ҳақ ишқида ўз “мен”идан кечишдир. Жомий қалби ана шундай комил ошиқнинг тимсоли сифатида тасвирланади. Шу боис бошқа барча ошиқларни кузатган тақдирда ҳам, улардан ҳеч бири Жомий даражасидаги ишқ ва садоқатга эга эмаслиги таъкидланади. Байтда тасаввуфий лексика, такрор, муболаға ва рамзий образлар уйғунлиги орқали Жомий қалбининг илоҳий ишққа мутлақ садоқати юксак поэтик маҳорат билан ифодаланган. Лингвопоэтик жиҳатдан асар лексик-семантик бойлиги, синтактик уйғунлиги ва бадиий санъатларнинг ўзаро муштараклиги билан ажралиб туради.Ҷомӣ, к-аз анфоси равон бахшад **ба ҳар дилмурда ҷон**,

Нузле бар ӯ з-ин сабзхон рӯҳи Масеҳо рехта [4, 337].

Таржимаси:

Жомийнинг жон бағишловчи нафаси ҳар бир ўлик кўнгилга ҳаёт берар.

Унга бу сабз дастурхондан Масиҳо руҳидек тирилтирувчи файз инъом этилган.

Байтда қўлланган “анфос” (нафаслар), “дилмурда” (қалби ўлик), “ҷон” (жон), “рӯҳи Масеҳо” (Масиҳ руҳи), “сабзхон” каби сўзлар тасаввуфий ва диний-эстетик маъноларни ифодалайди. Айниқса, “рӯҳи Масеҳо” бирикмаси Қуръон ва Инжилдаги Исо Масиҳнинг ўликларга жон бахш этиш мўъжизасига ишора қилади. Бу орқали Жомийнинг сўзлари

ҳам инсон қалбини маънавий жиҳатдан тирилтирувчи куч сифатида талқин этилади. Феълларнинг “бахшад” (бахш этади) ва “рехта” (тўкилган, ёғилган) шакллари ҳаракатнинг давомийлиги ва натижавийлигини ифодалайди. “Ҳар дилмурда” бирикмасидаги “ҳар” олмоши умумлаштириш маъносини бериб, Жомий таъсирининг барча инсонларга тегишли эканини англатади. Байт мураккаб синтактик қурилишга эга. Биринчи мисрада эргаш гап орқали Жомийнинг фазилати очиб берилади, иккинчи мисрада эса бу фазилатнинг сабаби образли тарзда изоҳланади. Мисралар ўзаро мазмуний боғлиқлик ҳосил қилиб, поэтик яхлитликни таъминлайди. Байтда бир неча муҳим поэтик воситалар қўлланган: Ташбеҳ (ўхшатиш) – Жомийнинг нафаси Исо Масиҳнинг жон бахш этувчи руҳига қиёсланади. Истиора (метафора) – “дилмурда” ибораси маънавий жиҳатдан суст ёки ғафлатдаги инсонни англатади. Талмеҳ – “рӯҳи Масеҳо” орқали Исо Масиҳ ҳақидаги диний ривоятларга ишора қилинади. Муболаға – Жомийнинг нафаслари ҳар бир “ўлик қалб”га жон бағишлаши бадиий бўрттириш воситасида тасвирланган. Рамз – “сабзхон” ҳаёт, барака, маънавий озиқа ва илоҳий неъмат рамзи сифатида қўлланган. Байтнинг асосий поэтик ғояси – ҳақиқий шоир ва орифнинг сўзи инсон қалбини уйғотувчи, унга маънавий ҳаёт бахш этувчи илоҳий неъмат эканлигидир. Жомий оддий шоир эмас, балки илоҳий илҳом соҳиби сифатида тасвирланади. Унинг нафаслари Масиҳнинг мўъжизавий нафаси сингари руҳий тирилиш манбаи деб улуғланади. Мазкур байт лексик бойлиги, диний-тасаввуфий рамзлари, талмеҳ, истиора ва муболаға каби бадиий воситаларнинг уйғунлиги билан ажралиб туради. Лингвопоэтик жиҳатдан у Жомийнинг маънавий қудратини, сўз санъатининг инсон руҳиятига таъсирини ҳамда тасаввуф фалсафасидаги “руҳий тирилиш” ғоясини юксак бадиий шаклда ифодалаган.

Рӯзу шаб ҳамдами ӯ бош, ки аз **мурдадилӣ**
Чун Масеҳо зи дами дӯст тавон ёфт халос [4, 423].

Таржимаси:

Кеча-кундуз дўст билан ҳамнафас бўл, чунки руҳнинг ўликлигидан
Исо Масиҳ сингари дўстнинг жонбахш нафаси ила халос бўлурсан.

Байтда тасаввуф шеъриятига хос ирфоний тимсоллар ва маънавий-фалсафий образлар устувордир. “Масеҳ нафаси” тимсоли орқали комил инсоннинг тарбияси ва маънавий таъсири қалбни тирилтирувчи куч сифатида тасвирланган. Биринчи мисрадаги “рӯзу шаб” бирикмаси такрорий вақт образини яратиб, ҳамдамликнинг узлуксиз бўлиши кераклигини таъкидлайди. Шоир инсонни доимо комил дўст билан бирга бўлишга чорлайди. Чунки маънавий жиҳатдан ўлик қалб фақат ҳақиқий дўстнинг, яъни илоҳий маърифат соҳибининг руҳий таъсири орқали

тирилиб, нажот топиши мумкин. Байт инсоннинг руҳий уйғониши, маънавий покланиши ва комилликка интилиш ғоясини бадиий юксакликда ифода этади. Байт тасаввуфий-ирфоний мазмунга эга бўлиб, инсоннинг маънавий камолотга эришишида комил дўст (пир, муршид ёки Аллоҳ) билан доимий ҳамдам бўлиш зарурлигини ифодалайди.

Байтда қуйидаги муҳим лексемалар қўлланган: “рӯзу шаб” (“кун-у тун”) доимийлик, узлуксизлик маъносини англатади. “Ҳамдам (ҳамсуҳбат, ҳамроҳ, руҳий яқин инсон), **“Мурдадилӣ”** (қалбнинг ўликлиги, маънавий ғафлат, руҳий сустлик), “Масеҳо” (Iso Masihга ишора бўлиб, унинг нафаси билан ўликларни тирилтириши ҳақидаги диний тасаввурга асосланган бадиий образ), “дам” (нафас, сўз, руҳий таъсир), “дӯст” (тасаввуфда Аллоҳ, пир ёки комил инсон маъносида келади), “Халос (нажот, қутулиш). “Бош” сўзи буйруқ майлидаги феъл бўлиб, насиҳат ва даъват маъносини кучайтиради. “Тавон ёфт” имкониятни билдирувчи аналитик феъл шакли (“топиш мумкин”). “зи” чиқиш келишиги маъносидаги предлог (“-дан”). Байт қўшма гап шаклида қурилган. Биринчи мисрада асосий фикр: “Рӯзу шаб ҳамдами ӯ бош”. Иккинчи мисрада бу фикрнинг сабаби келтирилади: “Чун Масеҳо зи дами дӯст тавон ёфт халос (Чунки дўстнинг нафаси билан Масеҳ каби ўлик қалбдан халос бўлиш мумкин). Сабаб-натижа муносабати “ки” боғловчиси орқали ифодаланган. Масеҳ (Исо алайҳиссалом) образига ишора қилиниши (талмеҳ). “Чун Масеҳо” (“Масеҳ каби”) ўхшатиши орқали дўстнинг руҳий қудрати тасвирланган (ташбеҳ). **“Мурдадилӣ”** инсон қалбининг маънавий ўликлигига нисбатан кўчма маънода қўлланган (метафора). “Дӯст” сўзи тасаввуфда илоҳий маъшуқ ёки комил муршид рамзи сифатида хизмат қилади (рамз). **“Мурдадилӣ”** (ўликлик) ва “халос” (тирилиш, нажот) тушунчалари ўртасида маъновий қарама-қаршилик мавжуд (тазод).

Ном дар Мисри муҳаббат ба азизеш нарафт

Ҳар киро **Юсуфи дил** з-он чаҳи ғабғаб бигурехт [4, 368].

(***Мазмуни:*** Мазкур байтда шоир Қуръондаги Юсуф (а.с.) қиссасига ишора (талмеҳ) орқали ишқ ва садоқатнинг фалсафий мазмунини очиб беради). Байт икки мисрадан иборат бўлиб, улар сабаб–натижа муносабатида қурилган. Биринчи мисрада ҳукм баён қилинади. Иккинчи мисрада эса ушбу ҳукмнинг сабаби рамзий образ орқали изоҳланади. Шоирнинг фикрича, муҳаббат йўлида синов ва машаққатни бошдан кечирмаган инсон чин висол ва улуғ мартабага эриша олмайди. Юсуф қудуқ азобини чекканидан кейингина Миср азизига айланганидек, ошиқ ҳам изтиробларни енгиб ўтгандагина муҳаббатнинг юксак мақомига етади. “Мисри муҳаббат” (Муҳаббат Мисри) – кўчма маънода бахт, висол ва комиллик макони сифатида қўлланган. “Юсуфи дил” (Кўнгил Юсуфи)

– қалбнинг энг азиз туйғуси, ишқ ёки маҳбуб тимсолидир. “Чаҳи ғабғаб” (ғабғаб қудуғи) – Юсуф ташланган қудуққа ишора қилувчи рамзий образ бўлиб, мажозан синов, машаққат ва ҳижронни англатади. Байтда Юсуф қиссасига мурожаат қилинган. Бу байтнинг асосий поэтик таянчидир. Талмеҳ бадиий тасвир восита сифатида, “Мисри муҳаббат”, “Юсуфи дил” каби образлар рамзий маънода истиъора (метафора) сифатида қўлланган. Миср саодат ва камолот, қудуқ эса синов ҳамда изтироб рамзи ҳисобланади. Байтда талмеҳ, истиъора ва рамзий образлар уйғунлашиб, ишқнинг инсонни комилликка етакловчи куч эканлиги бадиий ифодаланган. Юсуф образи орқали муҳаббат йўлидаги сабр, синов ва охир-оқибат саодатга эришиш ғояси чуқур поэтик маҳорат билан ёритилган.

Дилат з-он бут пур, ай Ҷомӣ, ба Каъба рӯ чӣ меорӣ?

Бад-ин дил рӯй дар бутхонаи Чину Чигил мекун! [4, 449]

(Насрий баён: Жомий, агар дилинг бутлар (яъни дунёвий ҳаваслар, гўзаллар ёки ғайри илоҳий муҳаббат) билан тўлган бўлса, унда Каъба томон юзланишингдан нима фойда? Шундай дил билан Каъбага эмас, балки бутхонага – Чин ва Чигилнинг бутхонасига юзлангин).

Жомий инсоннинг ташқи ибодатигина эмас, балки қалбининг ҳам пок бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Агар қалб Аллоҳдан бошқа муҳаббатлар билан банд бўлса, Каъбага боришнинг маънавий аҳамияти қолмайдиШунинг учун шоир бу фикрни кескин истиора орқали ифода этади. Шоир тасаввуфий-фалсафий мазмунни кучли бадиий воситалар орқали ифодалайди. Шоир инсон қалбининг маънавий ҳолатини рамзий образлар воситасида тасвирлайди. Байт икки қарама-қарши мазмундаги гапдан ташкил топган. Биринчи мисрада риторик сўроқ, иккинчи мисрада эса буйруқ оҳанги қўлланиб, кучли контраст ҳосил қилинган. Ушбу қарама-қаршилик байтнинг драматик таъсирини оширади. Байтда мурожаат маъносини ифодаловчи “ай Жомий” ундалмаси мавжуд. Буйруқ-истак майлидаги “кун” (қил) феъли шоирнинг киноявий мурожаатини кучайтиради. Сўроқ шаклидаги “чи меорий?” синтактик жиҳатдан риторик сўроқ бўлиб, жавоб талаб қилмайди, балки фикрни таъкидлаш вазифасини бажаради. Байтда “дил”, “бут”, “Каъба”, “бутхона”, “Чин”, “Чигил” каби сўзлар рамзий маънода қўлланган. “Дил” – инсон қалби ва руҳий олами, “бут” – дунёвий нафс, муҳаббат ёки илоҳий ишқдан бошқа барча боғлиқликлар тимсолидир. “Каъба” поклик ва илоҳий ҳақиқат маркази бўлса, “бутхона” маънавий ғафлат ва дунёвий майлларни англатади. “Чин” ва “Чигил” мумтоз шеъриятда гўзаллик ва мафтункорлик рамзи сифатида келади. Байтда бадиий санъатлардан тазод (антитеза) Каъба ↔ бутхона қарама-қаршилиги илоҳий поклик ва дунёвий ғафлатни қиёслайди, рамз: бут, Каъба, бутхона тасаввуфий тимсоллар

сифатида қўлланган, киноя: қалб “бутларга тўла” бўлса, Каъбага юзланишнинг самарасизлиги киноявий тарзда ифодаланган, талмеҳ: Каъба ҳамда Чин ва Чигил номлари тарихий-маданий ишораларни юзага чиқаради, риторик сўроқ: “Каъбага юзни нега бурасан?” қўлланилган. Байтда лексик рамзлар, тазод, киноя, талмеҳ ва риторик сўроқ каби лингвопоэтик воситалар уйғунлашиб, тасаввуфнинг муҳим ғояси – инсоннинг ташқи ибодатидан кўра қалб поклиги устуворлиги бадиий жиҳатдан юксак маҳорат билан ифодаланган. Байтнинг поэтик кучи айнан қарама-қарши тимсоллар ва чуқур рамзий маънолар уйғунлигида намоён бўлади.

Навоий ижодида:

Чӣ сон раҳам зи каманди ҷунун, ки Фонист?

Дилам ба халқаи он турра пайваст ҳанӯз [6, 27].

Таржимаси:

Жунун занжиридан қандай халос бўлай, эй Фоний?

Зеро, дилим ҳануз ўша гўзалнинг зулфи ҳалқасига маҳкам боғланган.

Байтда шоир ишқнинг инсон руҳиятига чексиз таъсири ва ундан қутулишнинг иложсизлигини бадиий образлар орқали ифода этади. Биринчи мисра риторик сўроқ шаклида қурилган. Бу шоирнинг ҳайрати ва чорасизлигини кучайтиради. Иккинчи мисрада эса бу саволнинг жавоби берилади: дил ҳали ҳам маҳбубанинг турраси ҳалқасига боғланган. Байтнинг асосий ғояси – ҳақиқий ишқ инсонни шундай асир этадики, у ақл ва ирода билан ундан халос бўлолмайди. Ошиқнинг қалби маҳбуба гўзаллигига ҳамон маҳкам боғланган. Шунинг учун у “жунун каманди”дан қутулишни имконсиз деб билади. “каманди ҷунун” – “жунун каманди” (телбалик, ошиқлик сиртмоғи) кўчма маънода келиб, ишқ инсонни асир этувчи куч сифатида тасвирланган. Бу ерда метафора қўлланган. “Турра” – маҳбубанинг пешонасига тушган соч толаси. Шарқ мумтоз шеъриятида турра гўзаллик, мафтункорлик ва ошиқни асир этувчи рамз ҳисобланади. “Ҳалқа” – сочнинг ҳалқасимон ўрами бўлиб, у ҳам кўчма маънода асорат, боғлиқлик рамзи сифатида хизмат қилади. “Каманди жунун” ва “турранинг ҳалқаси” орқали ошиқнинг ишқ домига тушгани ифодаланган (метафора), турра – маҳбуба жозибаси; ҳалқа – асорат ва боғлиқлик; каманд – ишқнинг қудрати (рамз), шоир озод бўлиш истагини (“Чӣ сон раҳам?”) дилнинг ҳануз маҳбубага боғлиқлиги билан қарама-қарши қўяди (тазодга яқин маъно). Байтда мумтоз шеъриятга хос метафора, рамз, риторик сўроқ ва образли тасвир воситалари уйғунлашган. “Каманд”, “ҳалқа” ва “турра” образлари орқали ошиқнинг руҳий ҳолати, муҳаббатнинг қудрати ва ишқ асорати юксак бадиий маҳорат билан ифодаланган.

Жомий ижодида:

Диле, ки ёфт ба шабзиндагӣ зи ҷоми сабуҳ,
Нишон зи Хизру сиёҳиву Оби Ҳайвон гуфт [4, 264].

Байтда шоир тасаввуфий-фалсафий мазмунни бой бадиий образлар орқали ифода этади. Лингвопоэтик жиҳатдан байтда лексик, семантик ва услубий воситалар ўзаро уйғунлашиб, чуқур маъно ҳосил қилган. **“Дил”** тасаввуф адабиётида инсоннинг маънавий маркази, илоҳий ҳақиқатни англаш воситаси сифатида қўлланган. “Шабзиндагӣ” тунни бедорлик билан ўтказиш, ибодат ва руҳий камолот рамзи ҳисобланади. “Ҷоми сабуҳ” саҳар пайти ичиладиган май. Тасаввуфда у илоҳий маърифат ва руҳий шавқ рамзи сифатида талқин қилинади. “Хизр” абадий ҳаёт ва илоҳий ҳидоят тимсоли. “Оби ҳайвон” абадий ҳаёт суви бўлиб, маънавий камолот ва ҳақиқатга эришиш рамзидир. “Сиёҳӣ” ташқи жиҳатдан қоронғиликни билдирса-да, тасаввуфий маънода сир-асрор, ғайб олами ва маърифат синовини англатади. Байтнинг мазмунига кўра, саҳарги маънавий “май”дан баҳраманд бўлган, тунги бедорлик орқали покланган қалб Хизр, қоронғилик ва Ҳаёт сувининг сирларини англайди. Бу ерда ташқи воқелик эмас, балки ботиний маърифат назарда тутилади. Шеърий парчанинг бадиий-услубий хусусиятлари шундаки, **“**Хизр”, “Оби ҳайвон”, “ҷоми сабуҳ” тасаввуфий рамзлар сифатида қўлланган. “Ҷоми сабуҳ” ҳақиқий май эмас, балки илоҳий маърифатни англатувчи истиорадир. Хизр ва Оби ҳайвон ҳақидаги машҳур диний-афсонавий ривоятга ишора қилинган (талмеҳ), “шаб” (тун, қоронғилик) ва “сабуҳ” (саҳар) образлари қарама-қарши тушунчаларни уйғунлаштириб, маънавий ёруғликка эришиш ғоясини кучайтиради (тазод). Шорининг поэтик ғояси инсон қалби тунги ибодат, руҳий покланиш ва илоҳий маърифат орқали абадий ҳақиқатни англаш даражасига етишини бадиий образлар воситасида ифода этади. Хизр ва Оби Ҳайвон образлари инсоннинг маънавий ҳаёт, ҳикмат ва ҳақиқатга эришиш орзусини ифодалайди. Байтда тасаввуфий рамзлар, талмеҳ, истиора ва фалсафий маънолар уйғунлашиб, инсон қалбининг маънавий камолот йўлини юксак бадиий маҳорат билан тасвирлайди. Лингвопоэтик нуқтаи назардан байтнинг таъсирчанлиги унинг рамзий лексикаси, кўп қатламли семантикаси ва тасаввуфий бадиий образлар тизими билан белгиланади.

Навоий ижодида:

Зи дил в-аз дилситонам зору маҳҷур,
Дил аз ман дуру ман аз дилситон дур [4, 9]

Таржимаси: Кўнглим ҳам, дилбарим ҳам мендан айро тушган,
Кўнгил мендан узоқ, мен эса ёримдан йироқ қолганман.

Байтда ошиқнинг руҳий изтироби ва маҳбубидан жудолиги чуқур бадиий ифода этилган. Шоир лексик, синтактик ва бадиий воситалар орқали ички кечинмаларни таъсирчан тасвирлайди. Байтнинг асосий

ғояси – ҳижрон инсонни нафақат маҳбубидан, балки ўз қалби ва ички осойишталигидан ҳам айиради. Ошиқнинг руҳий ҳолати икки қаторда ихчам, аммо жуда таъсирли тарзда ифода этилган. “**Дил”, “дилситон”, “зор”, “маҳжур”, “дур”** сўзлари байтдаги асосий таянч сўзлар саналади. **“Дил”** – инсоннинг қалби, ҳис-туйғу маркази. **“Дилситон”** – “кўнгилни ўғирловчи”, яъни маҳбуба. “Зор” – ночор, изтироб чеккан. “Маҳжур” – ҳижронда қолган, айрилган. “Дур” – узоқ. Бу сўзлар семантик жиҳатдан ҳижрон, муҳаббат ва руҳий азоб майдонини шакллантиради. Байтда биринчи шахс олмошлари (**ман, дилситонам**) ошиқнинг шахсий кечинмасини кучайтиради. **“Аз”, “зи”** каби кўмакчилар ҳамда “дур” сифатидаги кесим классик форс-тожик шеърияти услубини намоён этади. Иккинчи мисрада параллел синтактик қурилиш қўлланган: “**Дил аз ман дур”, “Ман аз дилситон дур”.** Бу тузилиш маънонинг изчиллигини таъминлаб, айрилиқнинг икки томонлама оғриғини ифодалайди. Байтда **“дил”** образи марказий поэтик тимсол ҳисобланади. Лексик такрор, параллел синтаксис, ҳижрон маъносини англатувчи сўзлар ва маънавий уйғунлик орқали ошиқнинг ички изтироби юксак бадиий маҳорат билан акс эттирилган. Байтнинг лингвопоэтик қиммати тил бирликларининг шаклий ва маънавий уйғунлиги, шунингдек, қисқа ҳажмда чуқур психологик ҳолатни ифода эта олганлиги билан белгиланади. **“Дил”** сўзи икки мисрада бир неча марта такрорланиб, байтнинг асосий образига айланади (такрор), “дил”, “дилситон”, “зор”, “маҳжур”, дур каби сўзлар бир маъно майдонида уйғунлашган (таносуб), дил билан ошиқ ўртасидаги, ошиқ билан дилситон ўртасидаги руҳий масофа қарама-қарши ҳолат сифатида намоён бўлади (тазоднинг маънавий кўриниши), айрилиқ азоби шунчалик кучлики, ҳатто ошиқ ўз қалбидан ҳам узоқлашгандек тасвирланади (муболаға).

Жомий ва Навоий шеърияти мисоллар картатекаси шуни далолат берадики, иккала шоир ижодида **“дил”** лексемаси ва унга алоқадор лексик бирликлар алоҳидаликка ҳамда уйғун бир лексик бирлик сифатида шеърий матнни биринчи ва охирги сатрида, шунингдек, матн таркибида жойлашган бўлиб, линвопоэтик манзарани ранг-баранглиги, бадиий-тасвирий ифодаларнинг бўёқдорлиги ҳамда кўзлаган мақсадни аниқ ва равшан баён этиш учун хизмат қилган.

Жомий ижодида:

Дил боз саросемаи симинзақане шуд [4, 404].

Таржимаси:

Юрак яна кумуш юзли маҳбуба деб беқарор бўлди.

7 байтдан таркиб топган ғазал матлаъсида муҳаббат лирикасига хос ички руҳий ҳолат устун. Шоир маҳбубанинг ташқи гўзаллигини (симинзақан) унинг ошиқ қалбига кўрсатган кучли таъсири билан боғлаб,

қисқа, аммо таъсирчан бадиий тасвир яратади. Ғазал сарлавҳасидаги **“дил”** сўзи марказий поэтик образ бўлиб, “симинзақан” (симин – кумушдек оқ, ялтироқ; зақан–ияк; сифат вазифасидаги қўшма сўз) эпитети маҳбубанинг идеаллаштирилган гўзаллигини ифодалайди. “Боз” сўзи ҳис-туйғуларнинг такрорийлигини, “саросема” эса ошиқ қалбининг изтироб ва беқарорлигини очиб беради. Натижада мисрада муҳаббат туфайли яна авж олган руҳий ҳаяжон ихчам ва юксак бадиийлик билан тасвирланган. “Симинзақан” маҳбубанинг гўзаллигини образли ифодалайди (эпитет), “саросемаи симинзақан” бирикмаси маҳбубанинг ўзи эмас, балки унинг ишқи, жозибаси ва таъсирини англатади (мажоз, метафорик ифода), “боз”сўзи ҳис-туйғунинг яна қайталанганини кучайтиради (такрор маъноси).

Боз ою марҳаме ба **дили реши хаста** неҳ [4, 208].

Таржимаси:

Яраланган кўнглимга яна бир марҳам қўя қол.

7 байтдан таркиб топган ғазал матлаъсида **“дили реши хаста”** бирикмадаги сўзларнинг барчаси форс-тожик тилидан ўзлашган бўлиб, биргаликда “қалби яраланган ва дардга тўлган инсон”, “кўнгли озор чеккан” деган маънони ифодалайди. Ғазалнинг сарлавҳаси таркибида қўлланилган “**дили реши хаста”** бирикмаси кўчма маънода ишлатилган бўлиб, инсоннинг оғир руҳий кечинмалари, алами ва изтиробини таъсирчан тарзда ифодалайди. Мазкур ибора бадиий тасвир воситаси сифатида қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини ёрқин очиб беришга хизмат қилади. Ифодада образлилик ва эмоционал-экспрессивлик кучли.

Навоий ижодида:

Дили садпораам аз лаъли ту хун аст дигар [4, 13]

Таржимаси:

Лаълдек лабларинг ишқида юрагим юз бўлак, энди у қонга тўлган.

Ғазал матлаъсида ошиқнинг қалби, маҳбубанинг лаби ва қон образлари орқали ишқ азоби таъсирчан тасвирланган. “Лаъл” гўзаллик ва жозибани, “қон” эса изтироб ва ҳижронни англатади. Ғазал матлаъси мумтоз шарқ шеъриятига хос юксак бадиий услубда яратилган. Унда ишқий лирикага хос рамзлар **(“дил”, “лаъл”, “қон”**) қўлланиб, ҳис-туйғулар кучли эмоционаллик билан ифода этилган. **“Дил”** сўзи инсоннинг ҳис-туйғу ва кечинмаларини ифодаловчи рамзий сўз. **“Садпора” (“юз бўлак”)** кучли муболаға бўлиб, ошиқнинг қалби ниҳоятда эзилганини билдиради. “Лаъл” қизил қимматбаҳо тош. Шарқ мумтоз адабиётида маҳбубанинг лабига нисбатан қўлланадиган анъанавий истиора. “Хун” (“қон”) – дард, алам ва руҳий изтироб рамзи. Ушбу шеърий матнда истиора, муболиға, мажоз каби бадиий санъатлар мужассамлиги кузатилади. “Лаъли ту” – маҳбубанинг лаби лаълга

қиёсланмай, бевосита лаъл деб аталган (Истиора, метафора), **“садпора дил”** – қалбнинг юз бўлак бўлиши мумкин эмас, бу ошиқ дардининг кучини ошириб кўрсатади (муболаға), “дил хун бўлмоқ” – қалбнинг ҳақиқатан қонга айланиши эмас, балки чексиз ғам-аламни англатади (мажоз). Шеърий матн поэтик нутқда гап содда тузилишга эга, аммо юксак бадиий ифодавийлик билан ажралиб туради. Эга – **дили садпораам**; кесим – хун аст; дигар сўзи ҳолатнинг давомийлиги ва кучайишини (“яна”, “энди ҳам”) таъкидлайди. Шеърий матнда шоир истиора, муболаға ва мажоз каби бадиий воситалар ёрдамида ошиқ қалбининг чексиз изтироби ва маҳбуба ҳусни олдидаги ожизлигини таъсирчан тарзда ифода этган. **“Садпора дил”**, “лаъл” ва “хун” каби образлар мисранинг эмоционал-экспрессив қийматини янада ошириб, мумтоз шеъриятнинг ўзига хос лингвостилистик хусусиятларини намоён этади.

Жомий ижодида:

Шаб **дили сӯхта** оҳе зи сари дард кашид [4, 92].

Таржимаси:

Тунда куйган **дил дард ила** бир оҳ чекди.

7 байтдан таркиб топган ғазал матлаъсида қўлланилган “**дили сӯхта”** бирикмаси ҳасрат, изтироб ва ғам-андуҳ кайфиятини баён этишга хизмат қилган. “Шаб” сўзининг қўлланиши қайғули муҳитни кучайтиради, “оҳ” ва “дард” эса лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларини ёрқин ифодалайди. Сарлавҳада эмоционал-экспрессивлик кучли. **“Дили сӯхта” (“куйган дил”)** – қаҳрамоннинг чексиз изтиробини ифодалайдиган бадиий сифатлаш (эпитет), **“дили сӯхта”** – дилнинг ҳақиқатан эмас, балки қайғу ва дарддан “куйгани” кўчма маънода қўлланган (метафора), “оҳ кашид” (“оҳ тортди”) – чуқур қайғу ва руҳий азобни англатади (мажоз, киноя), **“дили сӯхта оҳ кашид”**– дилга инсонга хос ҳаракат (оҳ тортиш) нисбат берилган (шахслаштириш, жонлантириш).

Мани **дилхаста** ҳар дам баҳри он нозукбадан мирам [4, 144].

Таржимаси:

Дилим ҳар дам ўша нозикқомат ёр деб куйиб, жонимдан кечади.

7 байтдан таркиб топган ғазал матлаъсида қўлланилган **“дилхаста”** қўшма сўз бўлиб, **“дил”** ва **“хаста”** сўзларидан тузилган. Ўзбек тилида **“дили яраланган”, “аламзада”, “изтироб чеккан”** маъносини англатади. Бу сўз юқори бадиий-эмоционал бўёққа эга. Муҳаббат, ҳижрон ва изтироб ғоялари ғазал жанрининг анъанавий образлари орқали ифода этилган. “Нозукбадан” – маҳбубанинг гўзаллигини ифодалайди (эпитет), **“дилхаста”** – қалбнинг **“яраланган”** орқали руҳий азоб кўчма маънода берилган (метафора), “ҳар дам мирам”– ҳар лаҳза ўлиш даражасидаги муҳаббат азоби бўрттириб тасвирланган (муболаға), мисрада ошиқнинг

кучли ички кечинмалари юксак бадиий таъсир билан ифодаланган (эмоционал-экспрессивлик).

Навоий ижодида:

Эй дил, зи ҳуши худ гила бо майфурӯш бар [5,10].

Таржимаси:

Эй дил, ўз ҳушингдан шикоятни май сотувчига айт.

Ғазал матлаъсида инсон ҳаётининг доимий синовларга тўлалиги, қалб эса уларнинг барчасини ҳис этадиган марказ экани ҳақидаги фалсафий ғоя мужассам. “Майфурӯш” (май сотувчи) тасаввуф адабиётида оддий инсон эмас, балки пир, муршид ёки маърифат соҳиби рамзи сифатида келади. “Май” эса илоҳий ишқ, маърифат ёки руҳий мастликни англатади. “**Эй дил”** – шоир ўз дилига мурожаат қилмоқда (апострофа). Бу усул асарнинг таъсирчанлигини оширади ва ички кечинмаларни жонли ифодалайди. **“Дил”** – инсоннинг ички дунёси, ҳис-туйғулари рамзи. “Майфурӯш” – муршид, маърифат эгаси ёки илоҳий ишқ тарқатувчиси маъносида қўлланган. “Май” – ҳақиқий ичимлик эмас, балки илоҳий муҳаббат ва маърифат тимсоли (мажоз, метафора). “Бар” (олиб бор) – буйруқ маъносини англатади (амр майли). Бу шакл шоирнинг дилига насиҳат ва кўрсатма бераётганини ифодалайди. “Ҳуш” (ақл, онг) ва “май” (мастлик) ўртасида маъновий зиддият мавжуд (тазод (маъновий қарама-қаршилик). Тасаввуфда бу зиддият орқали ақлдан кўра ишқ ва маърифат устунлиги таъкидланади. Мисрадаги асосий образлар (дил, ҳуш, майфурӯш) рамзий маънога эга бўлиб, тасаввуфий ғояни ифодалайди. **“Эй дил”** лексик бирлик орқали шоир ўз дилига мурожаат қилиб, ақл билан ҳал бўлмайдиган руҳий изтиробни маърифат ва илоҳий ишқ соҳиби бўлган “майфурӯш”га баён қилишни тавсия этади. Лингвостилистик жиҳатдан мисрада мурожаат, метафора, рамз, амр майли ва маъновий тазод каби бадиий воситалар маҳорат билан қўлланган. Шу боис мисра тасаввуф шеъриятининг чуқур фалсафий ва эстетик хусусиятларини мужассам этади.

Ҳар дам расад ба дил чу зи олам ғаме дигар [5.15]

Таржимаси:

Ҳар лаҳза бу дунёдан қалбимга яна бир ғам келиб қўнади.

Ғазал матлаъси саналмиш ушбу мисрада шоир инсон қалбига оламдан тинмай янги ғамлар келиб туришини бадиий ва таъсирчан тарзда ифодалайди. **“Ҳар дам”** – равишли вақт ифодаси бўлиб, **“доимо”, “ҳар лаҳза”** маъносини англатади. Бу бирикма воқеанинг узлуксизлигини кўрсатади. “Расад” – феълнинг ҳозирги-келаси замон шакли бўлиб, “етиб келади” маъносини билдиради. Ҳаракатнинг такрорланиб туришини англатади. **“Ба дил”** – йўналиш маъносини билдирувчи бирикма бўлиб, ҳис-туйғу маркази сифатида **“дил”** образини намоён этади. “Чу” –

ўхшатиш ёки сабаб-маънони боғловчи восита сифатида қўлланган. “Зи олам” – “оламдан”, яъни ҳаёт, атроф-муҳит, тақдирдан келаётган машаққатларни англатади. “Ғаме дигар” – “яна бир ғам”, “янги ғам” маъносини билдириб, ғам-ташвишларнинг чек-чегарасизлигини таъкидлайди.

“Дил” инсоннинг ички кечинмалари, руҳий оламининг рамзи сифатида қўлланган. “Олам” эса ташқи ҳаёт ва унинг турли синовларини ифодалайди (образлилик), “Ғаме дигар” ифодаси орқали ғамнинг узлуксиз давом этиши ва бирининг ўрнини яна бири эгаллаши тасвирланган. Бу ерда маънони кучайтириш (таъкид) усули кузатилади. “Ҳар дам”, “ғаме дигар” каби бирикмалар мисрага ҳасрат, изтироб ва руҳий оғирлик кайфиятини бағишлайди (эмоционаллик). Мазкур мисрада шоир инсон қалбининг ташқи дунё таъсирига доимо очиқ эканини, ҳаётда ғам-кулфатлар бирин-кетин келиб туришини лўнда ва таъсирчан бадиий воситалар орқали ифодалайди. Лексик танлов, **“дил”** ва **“олам”** образлари ҳамда **“ғаме дигар”** ибораси мисранинг ҳиссий-эстетик қийматини ошириб, унинг фалсафий мазмунини чуқурлаштиради.

Дило, шаб баҳри он маҳ пӯй то рӯз [5.31].

Таржимаси:

Эй дил, ўша ойдек маҳбубни деб тундан то тонггача йўл юр.

Ушбу шеърий матнда муҳаббат йўлидаги сабр, матонат ва узлуксиз саъй-ҳаракат ғояси бадиий тарзда ифода этилган**. “Дило”** – **“эй дил”** маъносидаги мурожаат. Шоир ўз қалбига бевосита мурожаат қилиб, ички кечинмаларини ифодалайди. “Шаб” – тун, кеча. “Баҳри” – “учун”, “мақсадида”. “Он маҳ” – “ўша ой юзли маҳбуб”. Бу ерда маҳ (ой) маҳбубнинг гўзаллигини ифодаловчи истиорадир. “Пӯй” – югурмоқ, интилмоқ, изламоқ.

“То рӯз” – тонг отгунча, кун чиққунга қадар. Мисра мурожаат билан бошланган содда гапдан иборат. Асосий кесим – пӯй. Унга “шаб”, “баҳри он маҳ” ва “то рӯз” бирикмалари ҳол вазифасида боғланган. **“Дило”** сўзи орқали шоир ўз қалбига хитоб қилади (мурожаат санъати), “маҳ” сўзи аҳбубнинг гўзал юзини ойга қиёслаб ифодалайди (истиора), “шаб” ва “рӯз” сўзлари вақтга оид тушунчалар бўлиб, ўзаро маъновий уйғунлик ҳосил қилган (таносуб), тун ошиқнинг машаққат ва интилиш даврини, тонг эса висол ёки умид рамзини англатади (рамзийлик), “пӯй” феъли орқали қатъият ва тинимсиз ҳаракат ғояси ифодаланган (амр оҳанги). Шеърий матнда классик шеъриятга хос лингвопоэтик воситалар – мурожаат, истиора, таносуб ва рамзий образлар уйғунлашган. Шоир қисқа мисра орқали ошиқнинг руҳий ҳолати, маҳбубга бўлган чексиз интилиши ва муҳаббат йўлидаги матонатини таъсирчан бадиий тил воситалари билан ифода этган.

Жомий ижодида:

Гар бинолам, зи **дили хора** барояд нола

Таржимаси: Агар нола қилсам, тошдек қаттиқ дилдан ҳам нола чиқар.

Лирик қаҳрамоннинг дарди ва изтироби шу қадар кучлики, у ҳатто энг раҳмсиз ва бағри тош инсонни ҳам таъсирлантириши мумкинлиги бадиий тарзда тасвирланган. **“Дил”**– “юрак”, “кўнгил”, “қалб” маъносини англатади. **“Хора”** – “тош”, “қаттиқ тош” маъносини билдиради. Ғазал сарлавҳаси таркибидаги “**дили хора”** бирикмаси инсоннинг бағри қаттиқлигини ифодалашга хизмат қилган. Шунингдек, “**дили хора”** (тош юрак) бирикмаси инсоннинг раҳмсизлиги ёки бағри қаттиқлигини англатувчи кўчма маънода ишлатилган (мажоз, метафора), шоирнинг ноласи ҳатто “тош юрак”дан ҳам фарёд чиқаради, деган фикр кучайтириб ифодаланган (муболаға), нозик туйғу – нола билан қаттиқлик рамзи – хора (тош) ўзаро қарама-қарши қўйилган (тазод унсури), сарлавҳада алам, изтироб ва чексиз дард кучли эмоционал-экспрессив руҳда ифодаланган **(таъсирчанлик).**

Осудадило, ҳоли **дили зор** чӣ донӣ

Таржимаси:

Осудадил, зор дилнинг ҳолини нима биласан?.

(***Мазмуни***: Бахтли, хотиржам инсон изтироб ва дард ичида яшаётган кишининг ҳолатини тўлиқ англай олмайди). Бу фикр инсон руҳиятининг нозик жиҳатини фалсафий тарзда ифода этади. “Осудадило, ҳоли дили зор чӣ донӣ” сарлавҳа лингвостилистик жиҳатдан юксак бадиийликка эга. Унда форс-тожикча лексика, мурожаат, риторик сўроқ ва тазод каби услубий воситалар уйғунлашиб, ошиқнинг руҳий изтироби ва дардли кечинмалари таъсирчан тарзда ифодаланган. Шу боис мисра нафақат шеърий, балки фалсафий-эмоционал мазмунга ҳам эга ҳисобланади. **“Осудадило”** сўзи хотиржам, тинч қалбли инсон, **“дили зор”** бирикмаси аламли, изтиробли, ғамгин қалб маънолари ифодаланган. Буларнинг барчаси шеърий нутққа нафосат ва таъсирчанлик бағишлайди. **“Осудадило”** ва **“дили зор”** ўртасида маънавий қарама-қаршилик мавжуд. Бир томонда хотиржам инсон, иккинчи томонда эса дард-аламга тўла қалб тасвирланган (тазод, контраст). кучли ҳис-туйғу ва дардли кайфият ифодаси эмоционал-экспрессивлик мавжудлигилан далолат беради.

Навоий ижодида:

Дило, гар тўъмае баҳри сагони ёри ман созӣ [5, 296]

Таржимаси:

Эй кўнгил, агар ёримнинг итларига бир луқма ҳозирласанг.

Ғазалнинг матлаъсида ошиқ ўз дилига мурожаат қилиб, агар маҳбубининг ҳатто итлари учун ҳам бир луқма тайёрлай олсанг, буни шараф деб бил, деган маънони ифода этади. Бу ерда асосий ғоя – маҳбубга чексиз садоқат, камтарлик ва фидоий муҳаббат. Тасаввуфий талқинда эса инсоннинг Ҳаққа муҳаббати йўлида мутлақ тавозе ва хизматга тайёрлиги акс этади. Мисрада асосан форс-тожик тилига хос сўзлар қўлланган: “**Дило”** – **“эй дил!”** (мурожаат шакли), “гар” – агар, “тўъмае” – бир луқма, емиш, озуқа, баҳри – учун, йўлида, “сагон” – итлар (кўплик шакли), “ёри ман” – менинг ёрим, “созӣ” – қилсанг, тайёрласанг. Сўзларнинг барчаси биргаликда инсоннинг маҳбубга бўлган чексиз муҳаббати ва камтарлигини ифодалайди. Мисра шарт мазмунини англатувчи қўшма гапнинг биринчи қисми ҳисобланади. Қолипи: Мурожаат + шарт эргаш қисми. “Дило” (мурожаат) + “гар...созӣ” (шарт конструкцияси). Бу тузилиш шеърга самимийлик ва таъсирчанлик бағишлайди. Мисрада қуйидаги бадиий воситалар кузатилади: мурожаат (апострофа) – “дило” сўзи орқали шоир ўз дилига мурожаат қилади. Муболаға – маҳбубнинг ҳатто итларига ҳам хизмат қилишга тайёрлик ошиқ муҳаббатининг чексизлигини кучайтириб кўрсатади. Мажоз – “сагони ёр” бевосита итларни англатиши мумкин, аммо тасаввуфий талқинда маҳбубга яқин бўлган ҳар қандай мавжудотга хизмат қилиш шарафини ҳам англатади. Тазаллул (камтарлик мотиви) – ошиқ ўзини маҳбубнинг энг қуйи даражадаги хизматкори сифатида тасвирлайди. Тасаввуфий рамз – “ит” образи нафсни енгиш, фано ва мутлақ итоат рамзи сифатида ҳам талқин қилиниши мумкин. Шеърий мисрада лексик бойлик, изофали бирикмалар, мурожаат услуби, шарт конструкцияси ҳамда муболаға, мажоз ва тасаввуфий рамзлар уйғунлашган. Шу боис мисра нафақат ошиқона руҳни, балки классик шарқ шеъриятига хос юксак бадиий маҳорат ва чуқур фалсафий мазмунни ҳам ўзида мужассам этган.

Кўнглум сўрарға келди, вале олди жонни ҳам,

Мундоқ бўлурму **дилшуда**ларнинг иёдати [8, 376]

“Дилшуда” ва **“хородил”** сўзлари Навоийнинг бадиий тили учун жуда характерли бўлган форсий изофали мураккаб сўзлардир. Ушбу бирикма форс-тожик классик шеъриятида, жумладан, Жомий ижодида ҳам учрайди. **“Дилшуда”** форсий бирикма бўлиб, “дил” кўнгил, юрак; “шуда” бўлган, айланган маъноларини англатади. Классик шеъриятда **“дилшуда”** сўзи ошиқ, муҳаббатга мубтало бўлган, қалбини маҳбубга берган киши маъноларида қўлланилади. Мазкур байтда **“дилшуда”** ошиқлар, муҳаббат асири бўлганлар маъносидадир. “Кўнгул” ва “дил” сўзлари маънодош сўзлардир.

Чобуке, раъноқаде, нўшинлабе, **хородиле**,

Маҳваше насринузоре, гулрухе, сийминбаре [8, 402]

“Хородил” қўшма сўз бўлиб, **“хор”** – тикан, **“дил”**– кўнгил маъноси англатади. Луғавий маъноси: **тиканли кўнгил, қаттиқ дил, раҳмсиз юрак**. Классик шеъриятда кўпроқ шафқатсиз, меҳрсиз, ошиқнинг изтиробига бепарво маҳбуб сифатида келади. Байтда **“хородил”** маҳбубанинг гўзаллиги билан бирга унинг ошиққа нисбатан шафқатсизлигини ифода этган. “**Хородил”, “хородиле”** лексемалари Навоийнинг лирик услубида муҳим ўрин тутади. Айниқса, форсий изофали сифатлар тизимида фаол қўлланади. **“Дилшуда”, “дилсўхта”, “дилбохта”** каби ошиқ ҳолатини билдирувчи бирикмалар, шунингдек, “**хородил”, “сангдил”, “бераҳмдил”** каби маҳбубанинг қаттиққўнгиллигини ифодаловчи сифатлар Жомий, Саъдий, Ҳофиз, Амир Хусрав каби форс-тожик классик намояндалари шеъриятида ҳам учрайди. Шунинг учун бу лексемаларни форс-тожик мумтоз ғазалчилигига хос анъанавий поэтик бирликлар, Навоий эса уларни туркий ғазал тилида юксак бадиий даражага олиб чиққан.

“Дил” лексик бирликларининг лингвопоэтик, лингвостилист қиёсий таҳлили шуни далолат берадики, Жомий ва Навоий талқинида ўхшашлик ва асосий фарқлар мавжудлиги кузатилади.

ЖОМИЙ ВА НАВОИЙ ТАЛҚИНИДАГИ ЎХШАШЛИКЛАР
“Дил” инсоннинг маънавий маркази сифатида тасвирланади.
“Дил” поклиги комилликнинг асосий шарти ҳисобланади.
Ишқ дилнинг энг муҳим хусусияти сифатида кўрсатилади.
Тасаввуфий рамзлар кенг қўлланилади

АСОСИЙ ФАРҚЛАР	
ЖОМИЙ ИЖОДИДА	**НАВОИЙ ИЖОДИДА**
Тасаввуфий-фалсафий мазмун устун	Бадиий-психологик талқин кучли
“Дил” асосан Ҳаққа етишиш воситаси	**“Дил”** инсон кечинмалари ва ишқий изтироб маркази
Ирфон ва маърифатга урғу берилади	Инсонпарварлик, ахлоқ ва ҳаётий туйғулар кенгроқ ёритилади
Сўфийлик рамзлари устун	Лиризм ва бадиий образлар бойроқ

Хулоса қилиб айтилганда, Жомий ва Навоий шеъриятида **“дил”** сўзи оддий лексик бирлик эмас, балки бутун бадиий-фалсафий тизимнинг асосий таянч образларидан биридир. Жомий уни кўпроқ тасаввуфий-маърифий мазмунда талқин қилса, Навоий ишқий, руҳий ва инсонпарварлик ғояларини ифодалашда кенг қўллайди. Лингвопоэтик жиҳатдан эса **“дил”** метафора, рамз, ташхис, такрор ва тазод каби бадиий воситалар орқали юқори эстетик қиммат касб этади. Бу эса ҳар икки шоир ижодида **“дил”**концептининг бадиий тил ва маъно тизимида алоҳида ўрин тутишини кўрсатади. Икки ижодкор ҳам **“дил”**ни инсоннинг маънавий-руҳий оламини ифодаловчи тимсол сифатида талқин этади. Бироқ уларнинг талқинида маълум фарқлар ҳам мавжуд. **Жомийда:** ишқ маркази сифатида “дил” илоҳий ишқни қабул қилувчи муқаддас маскан. Ҳақиқатга етишиш қалб поклиги орқали амалга ошади. **Навоийда:** ишқ маркази сифатида “дил” ҳам илоҳий, ҳам инсоний ишқнинг маркази. Ошиқнинг барча руҳий кечинмалари “дил” орқали тасвирланади. **Жомийда:** руҳий-маънавий покланиш жиҳатидан дилни нафсдан тозалаш тасаввуфнинг асосий шарти сифатида кўрсатилади. **Навоийда:** руҳий-маънавий покланиш жиҳатидан дилни поклаш ахлоқий камолот ва комил инсон ғояси билан боғланади. Жомий ва Навоий ижодидаги “дил” сўзли лексик бирликлар умумий форс-тожик, туркий-бадиий тафаккурга асосланган бўлиб, уларнинг асосий ўхшашлиги – дилни инсоннинг маънавий олами сифатида талқин қилишдир. Фарқи эса шундаки, **Жомийда** “дил” кўпроқ ирфоний-таълимий, **Навоийда** эса бадиий-психологик ва ижтимоий мазмун касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Биринчи жилд А – Д. 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси./А.Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006. – 680 бет.

2. Нуров Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. А – О. Бештар аз 15 ҳазор калимаю ибора./Муҳаррирон В.А.Капранов, А.Афсаҳзода.– Душанбе: “Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи ... тоҷик, 1983. – 536 саҳ.

3. Навоий асарлари луғати./Тузувилар: Порсо Шамсиев, С.Иброҳимов. С.Муталлибов таҳрири остида. – Тошкент: “Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат ”, 1972. – 784 бет.

4. Абдураҳмони Ҷомӣ. Мунтахаби ғазалиёт. “Ахтарони адаб” (силсила) иборат аз 50 ҷилд. Ҷилди 31. – Душанбе: “Адиб”, 2016. – 480 саҳ.

5. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн тўққизинчи том. Девони Фоний (давоми). – Тошкент: “Фан”, 2002. – 330 бет.

6. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирманчи том. Девони Фоний (давоми). Қасидалар. Муфрадот. Иловалар. – Тошкент: “Фан”, 2003. – 454 бет.

7. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Бешинчи том. Хазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. – Тошкент: “Фан”, 1990. – 451 бет.

8. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Учинчи том. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. – Тошкент: “Фан”, 2018. – 488 бет.

9. Абдураҳмон Жомий. Муҳаббат махзани. Ғазаллар. Таржиъбанд. Мураббаъ. Қитъалар. Рубоийлар. М. Кенжабек таҳрири остида. Тузувилар: Н.Жаббор, Э.Очилов, С.Саййид, Ғ.Мажид. – Тошкент: “Тасвир”, 2018. – 888 бет.

10. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн саккизчи том. Девони Фоний. – Тошкент: “Фан”, 2002. – 304 бет.

11. Алишер Навоий. Қомусий луғат. Биринчи жилд. А – С./Ш.Сирожиддинов таҳрири остида. – Тошкент: “Шарқ”, 2016. – 536 бет.

12. Алишер Навоий. Қомусий луғат. Иккинчи жилд. Т – Ҳ./Ш.Сирожиддинов таҳрири остида. – Тошкент: “Шарқ”, 2016. – 480 бет.

13. Форсча-ўзбекча луғат./Тузувилар: М.Абдусамадов ва бошқалар. – Тошкент: “Фан”, 2006. – 548 бет.

14. Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. Монография. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2008. – 232.

15. Холмўминов Ж. Ирфон фалсафаси изоҳли луғати. Луғат-қўлланма. – Тошкент: “Илм–маърифат”, 2026. – 362.

16. Агзамходжаева Ш. Алишер Навоийнинг тасаввуфий қарашларида инсон муаммоси концепцияси. Фалсафа фанлари доктори (DSc) дисс. автореф. – Тошкент, 2023. – 76 бет.

17. Жўраева М. Абдураҳмон Жомий “Ал-фавоиду-з-зиёиййа” асарининг лингвистик тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2023. – 56 бет.

18. Мажитова С. Жомий ғазалиётидаги рамзий истилоҳларнинг луғавий ва мажозий маънолари талқин қилиш усуллари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2018.– 50 бет.

19. Норкулова Ш. Алишер Навоий ғазалларида кўз ва қош тимсолининг бадиий талқини. Филология фанлари бўйича фалсафа

доктори (PhD) дисс. автореф. – Термиз, 2023. – 57 бет.

20. Иззатиллаева П. Эрон Навоийшунослиги: тадқиқ, талқин ва таржима. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2023. – 58 бет.

21. Сайидова Гулрух. Алишер Навоий бадиий асарларидаги ўхшатишларнинг структурал-композицион, лингвопоэтик ва лингвокультурологик тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2022. – 53 бет.

QIPCHOQ SHEVALARIDA CHORVA HAYVONLARI NOMLARI BILAN BOG‘LIQ O‘XSHATISHLAR

Raxmonov Navro‘z,
Navoiy davlat universiteti "O‘zbek tilshunosligi"
kafedrasi dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilining qipchoq shevalarida uchraydigan chorva hayvonlari nomlari bilan bog‘liq o‘xshatishlar etnolingvistik va dialektologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari qipchoq shevalarida chorvachilik madaniyati bilan bog‘liq o‘xshatishlar nihoyatda boy ekanligini, bunday so‘zlar nafaqat nominativ vazifa bajaribgina qolmasdan, balki baholovchi, voqelikni obrazli ifodalovchi vositalar ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *qipchoq shevasi, zoonim, chorvachilik leksikasi, o‘xshatish, etalon, etnolingvistika, dialektologiya.*

Abstract. *This article provides an ethnolinguistic and dialectological analysis of similes related to the names of livestock animals found in the Kipchak dialects of the Uzbek language. The research findings indicate that similes associated with livestock culture in the Kipchak dialects are exceptionally rich. Such expressions not only serve a nominative function but also act as evaluative and figurative means of describing reality.*

Keywords: *kipchak dialect, zoonym, livestock lexicon, simile, etalon, ethnolinguistics, dialectology.*

Аннотация. *В статье представлен этнолингвистический и диалектологический анализ сравнений, связанных с названиями домашних животных в кыпчакских говорах узбекского языка. Результаты исследования показывают, что сравнения, относящиеся к животноводческой культуре, в кыпчакских говорах исключительно богаты. Такие выражения выполняют не только номинативную функцию, но и служат оценочными и образными средствами описания действительности.*

Ключевые слова: *кыпчакский говор, зооним, животноводческая лексика, сравнение, эталон сравнения, этнолингвистика, диалектология.*

Kirish. Xalq shevalarida saqlanib qolgan lisoniy birliklar milliy madaniyatning qadimiy qatlamlarini o‘zida mujassam etadi. Ayniqsa, bu jihatdan o‘zbek tilining qipchoq lahjasi etnosning tarixi, turmush tarzi va madaniyati hamda qadriyatlari bilan bog‘liq ko‘plab lisoniy birliklarni o‘zida saqlab kelmoqda. Ma’lumki, qipchoq shevasi vakillari qadimdan asosan chorvachilik bilan shug‘ullanishgan. Tabiiyki, chorvachilik sohasi chorva hayvonlari va u bilan bog‘liq yovvoyi hayvonot dunyosi, o‘zaro munosabatlar uzviyligida o‘ziga xos olamning lisoniy manzarasini vujudga keltiradi va sheva vakillari tilida ham aks etadi. Shubhasiz, bu jarayonda etnosning boy hayotiy tajribasi, o‘ziga xos dunyoqarashi mahsuli sifatida vujudga kelgan obrazli tasvir vositalari – o‘xshatishlar

muhim o‘ringa ega. O‘zbek dialektologiyasida qipchoq shevalariga xos chorvachilik leksikasi X.Doniyorov [2, 91-93], S.Raximov [5, 82-83], Y.Ibragimovlar [7, 218-233] ning ishlarida tavsifiy, lingvoareal usullarda tadqiq etilgan bo‘lsa-da, shevalarning ayni mavzu doirasidagi lisoniy birliklarining lingvomadaniy, etnolisoniy jihatlari alohida tadqiqot obyekti sifatida maxsus o‘rganilmagan. Xususan, sheva vakillari nutqida qo‘llanadigan chorva hayvonlari nomlari bilan aloqador turg‘un o‘xshatishlarni tahlil qilish etnosning obrazli milliy tafakkur tarzi, voqelikni anglash darajasi xususida qimmatli ma’lumotlar bera oladi. Zero, "obrazli milliy tafakkur mahsuli bo‘lmish turg‘un o‘xshatishlar o‘zbek tilida ham batafsil o‘rganilishi, uning tuzilmaviy-semantik, lingvokulturologik va lingvopoetik xususiyatlari atroflicha tadqiq va tavsif etilishi lozim. Buning uchun esa, avvalo, o‘zbek tili turg‘un o‘xshatishlarini bir joyga to‘plash, sistemalashtirish, mazmunan, lisoniy, lingvokulturologik izohlash maqsadga muvofiq". (4, 17) Ayni fikr milliy tilning quyi va ajralmas qismi bo‘lgan shevalarga ham tegishli. Mazkur maqolada qipchoq shevalarida uchraydigan chorvachilik sohasidagi ayrim o‘xshatishlarning semantik, funksional va etnomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada tavsifiy, qiyosiy-tahliliy, etnolisoniy metodlardan foydalanildi. Asosiy material sifatida Samarqand viloyatining Nurobod tumani Tim, Qo‘rg‘oncha qishloqlarida yashovchi qipchoq shevasi vakillaridan muallif tomonidan yozib olingan lisoniy dalillar xizmat qildi.

Tahlil va natijalar

Qipchoq shevalarida zoonimlar asosida shakllangan ko‘plab o‘ziga xos o‘xshatishlar mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos semantik, stilistik, pragmatik xususiyatlarga ega.

*Talabi toyday***.** Qipchoq shevalarida mazkur o‘xshatish keng tarqalgan bo‘lib, odatda, jahli chiqib turgan, urishishga tayyor odamga nisbatan ishlatiladi. *Talabi toyday bo‘lib turibdi.* Bu o‘rinda toy (yosh ot)ning serharakatligi va sho‘xligi inson xarakteriga ko‘chirilgan.

Kulga botgan kurraday. Ushbu o‘xshatish chang va tuproqqa botib o‘ynagan bolalarga nisbatan ishlatiladi. Bu o‘rinda *kurra* (xo‘tik) obrazi tashqi ko‘rinishni ifodalovchi o‘xshatish etaloni vazifasini bajargan.

Kulbet kurraday. Ushbu o‘xshatish ko‘kish kiyim yoki shu rangdagi biror narsaga nisbatan qo‘llanadi. Odatda, ko‘kish rang aksariyat hududlarda aza, musibat ramzi hisoblangani uchun yosh qizlarga, kelinlarga ayni rangdagi kiyim kattalar tomonidan munosib ko‘rilmaydi va bu ba’zan e’tirozga ham sabab bo‘ladi. Masalan, oilaga yaqindagina tushgan kelinining kulrang kiyimiga qaynona: *"Yaxshi ekan, kulbet kurraday ekan"*, – deydi. Qaynonaning yangi kelinining ko‘nglini og‘ritmaslik maqsadida ham maqtov, ham tanqid aralash kinoyaviy luqmasida yuqoridagi o‘xshatish qo‘l kelgan.

Qarishqilday / qarshiqilday. Qarishqilday bo‘p hammasi bostirib keldi, qayt-qo‘yni bilmaydi bular. Odatda**,** *qashqir* (bo‘ri) chorvachilik bilan shug‘ullanadigan hududlarda

chorva mollari uchun doimiy xavfli yirtqich hayvon sanaladi. Bu o‘rinda tartibsiz harakatlanish, bostirib kelish harakati uchun *qarishqil, qarshiqil* (qashqir) dialektal so‘zlari o‘xshatish etaloni vazifasini bajargan. O‘zbek tilining o‘xshatishlar lug‘atida ushbu dialektal so‘zning adabiy tildagi muqobili *bo‘riday, och bo‘riday* o‘xshatishlari berilgan bo‘lib, ularning semalari ichida aynan "tartibsiz harakatlanish, bostirib kelish harakati" ifodasi keltirilmagan. Shevada esa mazkur o‘xshatish orqali kimlarningdir betartib harakati qashqirga o‘xshatilibgina qolmasdan, balki subyektiv salbiy munosabatni kuchliroq tarzda ifodalash imkoniyatini ham bergan.

Zoonimlar bilan aloqador o‘xshatishlarda hayvonlarning, ularning a'zolari bilan bog‘liq xususiyatlar ham o‘xshatish etaloni bo‘la oladi. Masalan, qipchoq shevalarida keng qo‘llanadigan "*it boshiday* xamirim *ot boshiday* bo‘pti" jumlasida xamirning qorilgandagi holati – hajman kichikligi *it boshiday*, yetilgandagi, ayniqsa, ozgina vaqtidan oshgandan so‘ng ko‘pchib, hajman kattalashgan holati *ot boshiday* etaloni vositasida obrazli ifodalanibgina qolmay, balki stilistik jihatdan ta'sirni kuchli ifodalashga ham xizmat qilgan. *Itday simanglaydi* jumlasida esa itning hamma yoqqa aralashib (simanglab) yurishi o‘xshatish etaloni vazifasini bajargan. Odatda, bu o‘xshatish hamma yoqqa burnini suqib, gap angib, bir nima izlab yuradigan odamlarga nisbatan aytiladi.

Tovuqday jo‘jalamoq: "tez ko‘paymoq, ko‘p bolalamoq". O‘TO‘Lda *tovuqday* o‘xshatishining mazkur ma'nosi berilmagan. Xalqimizning qadimdan bolajonligi, farzandtalabligi qipchoq shevalaridan yozib olingan quyidagi alqov so‘zda ham o‘z ifodasini topgan: *Hijalasin-hijalasin, Tovuqdayin jo‘jalasin*. Ushbu o‘xshatishda tovuqning ko‘p bola (jo‘ja) ochishi etalon vazifasini bajargan.

Ayniqsa, qipchoq shevalarida to‘y marosimida kuyov-kelinning sarpolarini ko‘rganda momolar tilak tilashida o‘xshatishlarning o‘ziga xos ahamiyatini ko‘rish mumkin:

Tepa-tepa to‘zdirsin,
Tengquridan o‘zdirsin.
Tepkilab adolar qilsin,
Toyday tasirdab,
Gulday gusurdab,
Qo‘yday qo‘zilab yursin.
Enkayganda egiz tuvsin,
To‘nqayganda to‘g‘iz (to‘kis) tuvsin.

Mazkur alqovda o‘xshatishlarning har biri o‘ziga xos o‘xshatish etaloni vazifasini bajaribgina qolmay, balki o‘zi birikkan so‘zlar bilan ohangdoshlik kasb etib (**t**oyday **t**asirdab, **g**ulday **g**usurdab, **q**o‘yday **q**o‘zilab) fonostilistik jihatdan ravonlikni, lingvopoetik jihatdan poetik salmoqdorlikni yuzaga keltirgan.

Enam – moyhar, Men – toyhar. Qipchoq tipli Qo‘rg‘oncha shevasida ona-bola yoki kelin-qaynona bo‘lib u yoq-bu yoqqa borishdan tinmagan, to‘yma-to‘y, tadbirma-tadbir yurishni kundalik odatga aylantirib olgan kimsalarga: *"Enam – moyhar, men – toyhar"*

deb to‘xtamaykansilar-da”, deyishadi. Shevada *moyhar* eshakni, *toyhar* eshakning xo‘tikdan katta bolasini ifodalaydi. Ushbu misolda adresatlarning to‘yma-to‘y, eshikma-eshik yurish kabi salbiy sa’y-harakatlarini hayvonlar (moyhar, toyhar)ning har doim birga yurish holatiga o‘xshatish orqali salbiy emotsional munosabat obrazli ifodalangan. Zero, “lisoniy baho kategoriyasini qadriyatlar tizimini tilda aks ettirishning asosiy usuli, nutqiy aloqaning ajralmas qismi sifatida tavsiflash mumkin”. (4, 13)

Tahlillar natijasida qipchoq shevalaridagi chorvachilik bilan bog‘liq hayvon nomlarining nominativ, baholovchi, obraz yaratish, etnomadaniy, lingvopoetik vazifalarni bajarishi aniqlandi.

Xulosa

Qipchoq shevalarida etnosning chorvachilik madaniyati va etnomadaniy dunyoqarashining mahsuli bo‘lgan hayvon nomlari bilan bog‘liq turg‘un o‘xshatishlar xalqning milliy obrazli tafakkur tarzini o‘zida aks ettiradi. Tadqiqot davomida chorvachilik hayvonlari nomlari bilan bog‘liq turg‘un o‘xshatishlarning xalq tafakkurini o‘ziga xos tarzda ifodalovchi, baholovchi va ma’naviy qadriyatlarini ifodalovchi semantik markaz vazifasini bajarishi aniqlandi.

Shevalardan yozib olingan qipchoq shevalariga xos zoonimlarga asoslangan lisoniy dalillar leksik, frazeologik va paremiologik qatlamning nihoyatda boy ekanligini ko‘rsatdi. Bu birliklarni to‘plash, tavsiflash va ilmiy muomalaga kiritish o‘zbek dialektologiyasi hamda etnolingvistikasining dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. –Т.: Фан, 1975. –239с.
2. Донияров Х. Қипчоқ дилектларининг лексикаси. –Т.: Фан, 1979. –161б.
3. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. –Т.: Фан, 1969. –167 б.
4. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –320б.
5. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари. –Т. .: Фан, 1985. –96б.
6. Решетов В.В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. –231б.
7. Ибрагимов Ю.М. Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи. Филол. фан. д-ри... дисс. –Тошкент, 2000. –370б.
8. Ўзбек халқ шевалари луғати. –Тошкент: Фан, 1971. –407 б.
9. Muallif tomonidan qipchoq shevalari vakillaridan yozib olingan lisoniy dalillar.
10. Sharipova M. Chorva nomlari asosida shakllangan o‘zbek xalq maqollarining lingvopoetik va uslubiy xususiyatlari (“Qo‘y” lug‘aviy-ma’noviy guruhi asosida). Fil. fan. fals. d-ri dissert. –Buxoro, 2023. –144b.

KARMANA TUMANI NEKRONIMLARINING NOMLANISH MOTIVLARI

Yuldashev Jo‘rabek,
dotsent v.b, PhD,
Navoiy davlat universiteti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada toponimika sohasining bir qismi hisoblangan nekronimlarning nominatsion va motivatsion xususiyatlari, shuningdek, Karmana tumanidagi mavjud nekronimlarning atalish motivlari haqida ma'lumot keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *antroponim, nekronim, komonim, genionim, motiv, ekklezionim, toponimik indikator, motivatsion asos, onomastik birlik, urug‘, qabila, konversiya.*

Аннотация. *В данной статье представлена информация о номинативных и мотивационных характеристиках некронимов, относящихся к области топонимии, а также о мотивах наименования существующих некронимов в районе Кармана.*

Ключевые слова: *антропоним, некроним, комоним, генионим, мотив, экклезионим, топонимический индикатор, мотивационная основа, ономастическое единство, клан, племя, обращение.*

Annotation. *This article presents information on the nominative and motivational characteristics of necronyms, which are part of the field of toponymy, as well as the naming motives of existing necronyms in the Karmana district.*

Keywords: *anthroponym, necronym, comonym, genionym, motive, ecclesionym, toponymic indicator, motivational basis, onomastic unity, clan, tribe, conversion.*

Xalqimizda "Biror yurtni yaxshiroq bilmoqchi bo‘lsang, uning bozorini va mozorini ziyorat qil", degan naql bor. Darhaqiqat, bozorlar yurtning ijtimoiy hayoti, tirikchiligi, iqtisodiy tarzi, aholining boy yoki kambag‘alligi haqida ma'lumot bersa, qabristonlar bu o‘lka ahlining ma'naviy dunyosi, ajdodlar merosiga munosabati va iymon-e'tiqodi darajasini ifoda etadi. Qabristonlar nafaqat insonning so‘nggi manzili, mangu makon topgan joyi, balki bu maskanlar uzoq tarixiy merosni ajdodlardan avlodlarga beminnat yetkazuvchi qimmatli qo‘lyozmalarga teng ma'naviy merosimizdir. Ayniqsa, bunday nomlarning muayyan motivlar asosida atalishi va shu nomlar orqali bizgacha yetib kelayotgan afsonalar, rivoyatlar yoki tarixiy voqealar bitmas-tuganmas madaniy xazinamizdir.

O‘tmishda muhim joylar ota-bobolarimiz tomonidan sobiq sho‘rolar davridagidek yoki hozirgi ayrim aholi maskanlariga berilgan nomlar kabi nomlanishi uchungina atab tashlanavermagan, ular g‘ayri til, ma'nosi-yu tuturig‘i yo‘q subyektiv nomlarni emas, balki tarixiy nomlarni belgilashda ma'muriyatchilikdan xoli, o‘sha yerning ijtimoiy hayoti bilan bog‘li holda, muhim belgisiga qarab, tarixiy hodisalardan kelib chiqib yoki nimasinidir eslab, obrazli qilib aytganda yetti o‘lchab, bir kesib nomlashgan va atashgan. [1.71] Darhaqiqat, ota-bobolarimiz muayyan obyektga nom tanlashda uzoq va chuqur

mulohaza chig'irig'idan o'tkazilgan, har tomonlama mukammal onimlarga murojaat qilgan. Bunday nomlar esa tilshunoslikda toponimlar deb yuritilib, lingvistik aspektda o'ziga xos tadqiq qilinadi. Jumladan, keyingi yillarda tilshunoslikning barcha sohalari kabi toponimika ham muhim tarixiy, milliy-madaniy, ijtimoiy axborot tashuvchi lingvistik birliklar sifatida o'rganilmoqda.

Toponimlar keng tushuncha bo'lib, ular o'z ichida oykonim, oronim, gidronim, komonim, nekronim kabi turlarga ajraladi. Bunday onimlarning o'rganilishi esa til tizimi taraqqiyoti va takomilini, ularga aloqador hudud dialekti, tarixi, geografiyasi, etnografiyasi va boshqa imkoniyatlarini tadqiq qilish nuqtayi nazaridan ham ilmiy-nazariy, ham amaliy ahamiyatga egadir. Toponimik birliklarning barcha tiplarini yaxlit bir tizim sifatida tarixiy-etimologik, leksik-semantik, struktur-tipologik, nominatsion-motivatsion, sotsiolingvistik, antroposentrik jihatdan o'rganish muhim ilmiy-nazariy va amaliy dolzarblik kasb etadi.[2.3]

Keyingi yillarda toponimlarning tarkibiy qismi hisoblangan nekronimlar va ularning lisoniy va tarixiy- madaniy o'ziga xosliklari, olamning lisoniy manzarasini anglashda ularning katta ahamiyat kasb etishi va har bir hudud nekronimlarida madaniyat, meros, landshaft elementlari aks etganligi, ular o'z semantik tarkibida tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, milliy-madaniy ma'lumotlarni saqlaganligi bois antroposentrik nuqtayi nazardan tadqiq qilish tobora katta ahamiyatga ega bo'lmoqda. [3. 5] O'zbek tilshunosligida nekronimlar yuzasidan bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 1999-yil 4-sonida tadqiqotchi A.Aslonovning "Shofirkon nekronimlari" mavzusidagi maqolasi e'lon qilingan. Maqolada muallif shunday yozadi: "Qabr va qabriston nomlari, qabrlarga bitilgan yozuvlar ham lug'aviy birliklarimiz tarixiga doir boy lisoniy material hisoblanadi. Xususan, Shofirkon tumanidagi nekronim va ekklezionimlar qadimiy mikrotoponimlar sirasiga kiradi". [4.63] Tadqiqotchi fikrini davom ettirar ekan nekronimlarning qadimiyligi, aniq toponimik qatlamligi hamda eng muhim xususiyati sifatida ularning uzoq yashovchanligini ta'kidlab o'tadi. Muallif Shofirkon tumani qabristonlari, asosan, komonim, genionim hamda o'sha joylarning biror belgisi yoxud o'ziga xos xususiyatlarini anglatuvchi leksemalar bilan, shuningdek, diniy motivlar asosida nomlanishini aytadi. Amudaryo tumani nekronimlarini tadqiq qilgan toponimist olim Ikrom Xolmurodov esa "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 2009-yil 2-sonida "Amudaryo tumani nekronimlari haqida" deb nomlangan maqolasida tuman nekronimlarining atalish motivlarini quyidagicha izohlaydi:

1. Fitotoponim bilan bog'liq bo'lgan nekronimlar.
2. Agronim (qush nomi) sanaladigan nekronimlar.
3. Son bilan bog'liq nekronimlar.
4. Etnonim bilan bog'liq nekronimlar.
5. Kishilarning nomlari – antroponimlar bilan shakllangan nekronimlar. [5.82]

Nekronimlarni o'rganish masalasida yana muhim tadqiqotlardan biri S.Yusupovning "Qoraqalpog'iston nekronimlarining semantik, grammatik va milliy-

madaniy xususiyatlari" nomli tadqiqoti hisoblanadi. Ishda tadqiqotchi hududdagi nekronimlarning yuzaga kelish asoslari, rivojlanish davrlari, tarkibi, yasalishi, grammatik strukturasi, nekronimik indikatorlarning tarqalish areallari, semantik xususiyatlari borasida muhim ma'lumotlar beradi va Qoraqalpog'iston nekrotoponimlarining turli motivlar asosida yuzaga kelishini, ayniqsa, hudud nekrotoponimlarining ko'pchiligi antroponimlar asosida shakllanganligini dalillar bilan asoslaydi. [3.23]

Nekronimlar deyarli barcha hududlarda uchraydigan onomastik hodisa bo'lib, ular jamiyatning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy ongini aks ettiradi. Biz tahlilga tortmoqchi bo'lgan Karmana tumani nekronimlarining nomlanishida ham ayrimlari mashhur tarixiy shaxslar, davlat arboblari yoki olimlarning xizmatlarini e'tirof etish maqsadida qo'yilgan bo'lsa, boshqalari mahalliy qahramonlar, adabiy obrazlar yoki diniy arboblar bilan bog'liq bo'ladi. Ba'zilarida muayyan davr mafkurasi, siyosiy jarayonlar yoki milliy identitetni mustahkamlash ehtiyojlari ta'siri ham sezilib turadi. Chunki qadimiy madaniyat sivilizatsiya markazlaridan biri bo'lgan bu zaminda azaldan ijtimoiy hayotning barcha sohalari yuksak darajada rivojlangan. Jumladan, so'zchilik madaniyatining bir tarmog'i hisoblangan nomlash san'atiga ham e'tibor yuqori bo'lgan. Bunday tarzda atalgan toponimlarning bir qismi sanalgan nekronim va ekklezionimlar tumanda talaygina. Ularning atalish motivlari o'rganilganda katta qismini antroponimlar bilan shakllangan nekronimlar tashkil qilishi kuzatildi. Masalan, Hanifayi Xalilullo, Jo'raqulbobo, Junaydullo Eshon, Mavlono Orif Deggaroniy, Malikota, Mulla Azizbobo, Mir Haydar, Nazar Nogir, Nazarbobo, Namozbobo, Nurbibi, Oyimmomo, Polvonota, Qosimshayx, Savr Xo'ja, Safar Ravshan, Temirshayx, Toshmaxsum, Temirshayx, Xatti Eshon, Xudoyqultepa, Xo'jam Sabrota, Xo'ja Xisrav, Xo'jagursi, G'oyibota, Cho'yanshayx kabi. Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, hudud nekronimlari til, tarix va madaniyat kesishgan nuqtada shakllanganligi uchun antroponimik komponentlar+ijtimoiy-diniy unvonlar asosida hosil bo'lgan. Bu esa mahalliy aholining o'z ulug' insonlarini vafotidan so'ng ham unutmasligi, ularning xotirasini abadiylashtirishga intilishi — milliy ong va xotiraning muhim ifodasi ekanligini ko'rsatadi. Fikrimizni dalili bo'la oladigan misollarga murojaat qilamiz.

"Mavlono Orif Deggaroniy qabristoni". Mavlono Orif Deggaroniy — islom dini arbobi, muhaddis, xalq orasida avliyo sifatida tanilgan. Bahouddin Naqshbandning ustozi hisoblangan. Mozor shu insonning tabarruk nomi bilan atalgan.

"Qosim shayx Xonaqohiy (Shayxi Azizon) qabristoni". Bu qabriston islom olamida ma'lum va mashhur, tasavvuf tariqatining yirik namoyandasi, shayx, Abdullaxon II ning piri Qosim shayx nomi bilan atalgan.

Shuningdek, Karmana tumani mikrotoponimlarini, jumladan, uning nekronimlari hamda ekklezionimlarini to'plash va o'rganish natijasida ularning bir qismiga genionim(urug'-qabila nomlari)lar lisoniy material rolini o'ynaganligi aniqlandi. Bu urug' nomlari tilshunoslik ilmida etnonimlar deb yuritiladi. Etnonimlar davrlar o'tishi bilan vujudga kelgan bo'lib, o'zida juda ko'plab ma'lumotlarni tashiydi. Karmana

tumani toponimlari yuzasidan olib borilgan izlanishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, bu hududda hozir o‘zbek urug‘-qabila nomlari, ya’ni etnonimlar asosida paydo bo‘lgan Ayronchi, Arg‘in, Azamat, Bahrin, Burqut, Boyto‘pi, Bashir, Do‘rman, Darxon, Jaloyir, Jambul, Kalavot, Kalto‘p, Kenagas, Ko‘rto‘qay (ko‘lto‘g‘ali), Mang‘it, Nayman, Olchin, Qahramon, Qatog‘on, Qilichli, Qiyot, Siyroq, Toqchi, Tama, Urganji, Uyrot, Chuvilloq, Chuyut, Chinoq, Yobu kabi mahalla, qishloq va ko‘cha nomlari uchraydi. Bu oykonimlarning yuzaga kelishida, albatta, etnonimlarning transonimazitsiya usulida toponimga aylanganligini ko‘rishimiz mumkin.[6.181] Ularning ayrimlari nekronimga ham asos bo‘lib xizmat qilgan. Bunday nekronimlarga Jobi, Do‘rman, Talburqut, Turkman, Past Olchin, Past Qoraqosh, Yahudiylar kabilar mansub.

O‘rganilayotgan obyektda toponimlar jumlasiga kiruvchi nekronim hamda ekklezionimlarning nomlanishida o‘sha joyning biror belgisi yoxud o‘ziga xos xususiyatlarini anglatuvchi leksemalardan ham foydalanilgan. Bunday nekronimlarga Varraktepa, Chinoqtepa Chillamozor, Hovuzariq, Ikki birodar mozorlari misol bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilining toponimik tizimida nekronim va ekklezionimlarning o‘ziga xos o‘rni bo‘lib, ularning yasalishida antroponimlar, komonimlar, genionimlar hamda xilma-xil ma’noli leksemalardan foydalanilgan. Bu leksik qatlamni o‘rganish toponimika sohasining muhim vazifalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.М.Миртожиев, Н.Маҳмудов. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 71-80.

2. U.Turdimorodov. Xatirchi tumani toponimlarining leksik-grammatik va etimologik tadqiqi: filol.fan.b.fals.dok. …diss. – Samarqand – 2023, 65-b.

3. S.Yusupov. Qoraqalpog‘iston nekronimlarining semantik, grammatik va milliy-madaniy xususiyatlari: filol.fan.b.fals.dok. …avto. – Urganch – 2025, 5-b.

4. Аслонов А. Шофиркон некронимлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1999. – №4. – Б. 63-65.

5. Холмуродов И. Амударё тумани некронимлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2009. – №2. – Б. 82-84.

6. Yuldashev J. Karmana tumani etnooykonimlari // Ilm sarchashmalari.– Urganch, 2025.– №8. –B.181-183.

CHO‘LPONNING TIL MAHORATI

Otajonova Manzura
Renessans universiteti professori
filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. *Maqolada Cho‘lponning tildan foydalanishdagi mahorati "Kecha va kunduz" romani asosida tahlil qilingan. Cho‘lponning til birliklariga ijodiy munosabatda bo‘lganligi, ularni ma'lum o‘zgartirishlar bilan qo‘llaganligi dalillangan.*

Tayanch so‘zlar: *so‘z, badiiy tasvir, uslub, til birliklari, epitet, frazeologik birlik, mubolag‘atil, til elementi, adabiy til, sheva, izoh, kiritma, kinoya, ritorik so‘roq.*

Аннотация. *В статье анализируется мастерство использования языка Чулпаном на основе романа «День и ночь». На примерах показано, как Чолпон творчески подходил к языковым единицам, используя их с определенными изменениями.*

Базовые слова*: слово, художественный образ, стиль, единицы языка, эпитет, фразеологизм, преувеличение, элемент языка, литературный язык, диалект, аннотация, введение, ирония, риторический вопрос.*

Abstract. *The article analyzes Cholpon's mastery of language use based on the novel "Night and Day". He showed with examples how Cholpon creatively treated language units, using them with certain modifications.*

Keywords: *word, artistic image, style, language units, epithet, phraseological unit, exaggeration, language element, literary language, dialect, annotation, insertion, sarcasm, rhetorical question.*

Kirish. Biz o‘zligimizni anglash uchun, juda ko‘p omillar bilan bir qatorda, milliy qadriyatlarimizni, ma'naviyatimizning gultoji hisoblanmish ilmiy va badiiy merosimizni, ularning yaratilishi uchun jonfido bo‘lgan buyuklarimizning ezgu niyatlari-yu, olg‘a surgan fikrlarini anglashimiz lozim. Busiz kelajak jahon ma'naviyati va madaniyatida o‘z o‘rnimizni topishimiz oson kechmaydi. Jumladan, Cho‘lponni ham anglab yetmog‘imiz kerak. "Ammo, – deydi Ozod Sharafiddinov, – Cho‘lponni anglash uni ko‘klarga ko‘tarish emas, uning nomiga ko‘chalaru, san'at koshonalarini qo‘yish emas. Cho‘lponni anglash so‘z san'atining botiniy qonuniyatlarini teran anglash, ularning shoir ijodida qanday zohir topishini anglashdir.

Cho‘lponni anglash – uning buyuk umumbashariy g‘oyalarini, uning yuksak insoniy tuyg‘ularini yurakka singdirib olishdir. Cho‘lponni anglash – Vatanni, ko‘hna Turkistonimizni Cho‘lpon ko‘zi bilan ko‘rib, Cho‘lpon yuragi bilan seva bilmoqdir. Bir so‘z bilan aytganda, Cho‘lpon har bir adabiyot muxlisining yurak mulkiga aylanmog‘i shart" [6.46]. Masala shu tarzda qo‘yilganda, Cho‘lponni ulug‘ adib sifatida tanitgan badiiy asarlari qanday yozildi ekan, ularning yuzaga kelishida ma'naviyatimiz ko‘zgusi

hisoblanmish ona tilimiz qay darajada xizmat qila oldi ekan, degan savollarga javob izlaymiz. Choʻlponning tildan foydalanishdagi mahoratini tahlil qilish uchun "Kecha va kunduz" romaniga murojaat qildik.

Asar shunday badiiy tasvir bilan boshlanadi: “Har yili bir keladigan bahor sevinchi yana koʻngillarni qitiqlay boshladi. Yana tabiatning dildiragan tanlariga iliq qon yugurdi... Tollarning koʻm-koʻk sochpopuklari qizlarning mayda oʻrilgan kokillariday selkillab tushmoqqa boshladi. Muz tagidan loyqalanib oqqan suvlarning gʻamli yuzlari kuldi” (4). Qizigʻi shundaki, "Kecha va kunduz" romanida Choʻlponga xos boʻlgan yuksak badiiylik ruhi hukmron boʻlsa-da, ana shu badiiylikni yorqin ifoda etuvchi yuqoridagidek holatlar asarda tez-tez koʻzga tashlanmaydi. Yana bir misol keltiramiz: bu vaqtda birinchi qor qoʻshinning ilgʻorlari (qoʻshinning oldida boruvchi qism, avangard - uzoqdan) bu yerga etib kelib, bir-bir qator chizila boshlaydilar. Achchiq izgʻirin childirmasini qoʻliga olib gijbangni qizitadi... (233). Boshqacha aytganda, bu kabi lirik tasvirlar, jonlantirish usuliga murojaat qilishlar asarda unchalik koʻp emas. Ammo adib qoʻllagan epitetlar, frazeologik birliklar, mubolagʻalar esa esda qolarlik darajada original: *goʻzal qizlarning supasida yonboshlamoq* (4), *aravakash bilan birga, qolgan qizlar hammasi bir quloqqa aylangan* (23), *muzaffarona bir ovoz bilan qichqirmoq* (24), *qulogʻi mast boʻlmoq* (31), *bir tomchi suv dengizga aylanmoq* (32), *sovchining koʻpligidan ostonasi eyilib ketmoq* (34) singari.

Choʻlponning soʻzlarni metaforik qoʻllashi va frazeologizmlari ham qoyil qolarlik darajada maftunkor: ana oʻsha qiz oʻsha safar kelganida meni aytib ketib edi. *Bahorlashib bir borib kelaman, deb yurib edim* (6). *Oydinkoʻldagi xalfa eshonimizning kichik qizlari bir-ikkita oʻrtogʻini "Bahorlashib ketinglar" deb chaqirtirgan ekan* (18). "Bahor payti kelib mehmon boʻlinglar" ma'nosidagi *bahorlashmoq, bahorlashib ketmoq* iboralari fikrni naqadar sodda, qisqa va nozik ifodalab kelayotganini har bir kitobxon payqaydi va uni oʻqib huzur qiladi.

Matnda uslub jihatdan neytral boʻlgan suhbatlashmoq soʻzining badiiy ifodasi boʻlib kelayotgan *qaymoqlashmoq* ham tasvirda chiroyli oʻrin topgan: *Shunday aziz bir choʻpkat "xizmat haqi" besh ming soʻmlarga etib boradigan ish topib kelib, shu toʻgʻrida qaymoqlashib oʻtirganda, allaqanday harbiy sudning befoyda ishga vaqt sarf qilish - Zakunchiga ancha ogʻir keldi.* Bu yerda endi u shunchaki oddiy suhbatlashish emas, balki shirin suhbat ma'nosini bera oluvchi original ibora boʻlib turibdi.

Xuddi shu singari soʻzlashdagi oʻzgacha ma'no ifodasi, muloyimlik mana bu iborada ham oʻz aksini topgan: *"Qizlar bilan", deb bir moylab aytasizki!* (77). Koʻchirma Zebi bilan saltanatni aravada qishloqqa olib borib kelgan Oʻlmasjonning ota-onasi oʻrtasidagi dialogdan olingan. Oʻlmasning onasini bu gapida nafaqat muloyimlik, shu bilan birga, ozroq "tikani" ham bor. Nutqiy parchani toʻliqroq olamiz: *“Yoshingiz ellikka borib qolsa ham, "qizlar"ga qiziqmay oʻling! "Qizlar bilan" deb, bir moylab aytasizki! Shu aptingizga yana qiz olgingiz bor! Boʻyiga etgan oʻgʻlingizni oʻylang avval!”* (77). Soʻzlarni, birikmalarni, iboralarni bunday polifonik tarzda qoʻllash faqatgina mahorati yuksak adiblargagina nasib etgan. *Akbarali mingboshi kuchli panjalari orasiga olib, yangi bir*

gazetani g'ijimlamoqda va qimorbozlarga xos og'zi maymoqlik ila gazet yozganlarni so'kmoqda edi (79). Og'zi maymoq iborasini romanni nashrga tayyorlovchi D.Quronov "Og'zi yomonlik, og'zidan bodi kirib shodi chiqadigan odamga beriladigan sifat" tarzida izohlagan. Adibning boshqa asarlarda bunday ibora ko'zga tashlangan emas.

Cho'lponning til birliklariga ijodiy munosabatda bo'lishga, ularni ma'lum o'zgartirishlar bilan qo'llashga intilishi butun asar davomida sezilib turadi: *So'fi ko'rguday bo'lsa "go'sht ketti" qiladi* (74). *U bu so'zning avvalgi hijosini qalin qilib aytardi* (204), "*go'sht ketti qilmoq*"ning tilimizda "*go'shtini burda-burda qilmoq*", "*qalin qilib aytmoqning*", "*so'zni chertib-chertib, bo'rttirib, qattiq aytmoq*", "*cho'zib gapirmoq*" kabi ekvivalentlari uchrashi mumkin. Romanda an'anaviy o'xshatishlar, uning asosan -*day, kabi, o'xshamoq, qadar, singari* vositalari yordamida shakllangan ko'rinishlari uchraydi.

Tasvirlanayotgan narsa, belgi, holat va harakat kabilarning ularga qiyoslanishi natijasida tengi yo'q badiiy tasvirlar yuzaga kelgan. Masalan: *andishalik ko'zlari hovur bosgan oynakning ko'ziga o'xshardi* (6), *piyoz to'grayotgan kelinchakning ko'zlariday pirpirab* (20), *faqat shu to'rt devor orasiga kiradigan quvonchlar o'tkinchining nazariday bir nafasga kiriyo chiqardilar (98), ko'z yoshlari ariqning suvlariday o'zlari kelib, o'zlari quyilardilar* (101), *yuragi objuvozli kopiday ura boshladi* (139), *Xitoy chinniday jaranglagan ovozi* (200), *yurt... Asad oyida ro'za tutgan bangiga o'xshaydi* (205), *Nishab suvga tegib turgan maysa uchiday engilgina qaltirardi* (239), *uning rangi, machitning jaydari shamidek sap-sariq* (259) kabi.

Tadqiqot metodologiyasi

"Kecha va kunduz" romani 30-yillarda yozilgan va 1936-yilda nashr qilingan. Davr nuqtai nazaridan ham, ijodkor oziqlangan tarixiy-badiiy manbalar nuqtai nazaridan ham unda chet so'zlarning, ayniqsa arabcha, fors-tojikcha, ruscha so'zlarning bo'lishi tabiiy. Ular asarda aks ettirilgan voqealar ruhiga ham mos, qahramonlar hayoti, ichki dunyosi bilan ham chambarchas: *avrot, axliya, ojiza, misvok, xonaqoh, shigovul, kappon, bebuzoat, istehkom, masnad, ruziy, alayna, farsah, taqvodor, sarzanish, mustahiq, haqir, mudavvar, dasisa, qofila, gulbun, tanazzul, handasa, adad, taammul, lak, tariqat, mashru', chillayosin, hulaya, fatonatlik, noziy, ijob, hadisi sahih, qavm, salavot, zakot, hamr, mamnu, osiy, istigfor, avaxta, nomer, grammafon, veksel, kardinal, dekabrist* va boshqalar. Ammo bu o'rinda Cho'lponning o'ziga xosligi, mahorati shundaki, u o'rni kelganda ruscha so'zlarni, birikmalarni, hatto maqollarni ham hech ikkilanmasdan kalka (so'zma-so'z tarjima) qiladi: *... kechalari poytaxtning keng parklarida har biruchragan erkakni bir oshiq xayol qilib, har bir ona suti ogzidan ketmagan tentak gimnazistni bir "oziqti" deb bilardi* (126). *Bu janob juda berk odam, hech narsaga tushunib bo'lmaydi* (183). *Shu topda Miryoqub juvonmarg bo'lsaydi. Bir ogiz gap bilan ma'qul maslahatni topib berardi. "Qo'y ham but, bo'ri ham to'q" bo'lardi* (227). Cho'lpon oziqti va berk odam birliklarini, Miryoqub va rus ayoli Mariya munosabatlariga bog'liq tasvirlarda ishlatgan.

Kuzatishimiz tasdig‘icha, romanda qo‘llanilgan so‘zlarning umumiy soniga nisbatan chet birliklar ozchilikni tashkil qiladi. Ammo ularga murojaat qilish tanlangan mavzu, davr va bayon e'tibori bilan zarurat. Hozirgi tilimiz nuqtai nazaridan eskirgan mingboshi, ellikboshi, mirshab, noyib to‘ra, sartiya, inoq, bo‘lis, usuli jadida, ichkari, azayimxon, yarim poshsho, pristav, amin, qiron, yosh turklar, ponsod, Elatiya, Mashrutiyat harakatlari, pattalik, soliq, chorsi, og‘acha, mufti, parixon, xatib, qori singari so‘zlar ham ana shunday zarurat tufayli ishlatilgan. Ular asarda aks etgan voqealar zamonini ifoda etuvchi lisoniy birliklar sanaladi. Romanda noabad (59), g‘olibo (134), holonki (139), yuborajak (17), tashlayajakdi (17), bilajaklardi (87) kelgali (6), ichgali (29), olgali (49) singari poetik shakl va mazmundagi so‘zlar ham bor. Ammo ular ozchilikni tashkil qiladi va ular asar hamda yozuvchi uslubini belgilaydigan omil darajasiga ko‘tarilgani yo‘q. Ammo bir narsani o‘zi ishlatmay, yemay, ichmay yaqin kishisiga saqlab turadigan kishisiga nisbatan *ilinchak* (bir rahmdil, bir oqko‘ngil, bir ilinchakki, bu zamonning yosh-yalangi orasida kam topiladi. 49), *sangillamoq* - osilib, muallaq bo‘lib qolmoq ma'nosida (shu bilan u masxara mo‘ylovlar ayanch bir kepatada sangillagancha qolib ketdilar... 53), qo‘shilib ketmoq, hamohang bo‘lmoq, uyg‘unlashmoq va, hatto burkanmoqni ifoda etuvchi *burinmoq* (Zebining chin ko‘ngildan chiqarib aytgan bu so‘zi uning Xitoy chinniday jaranglagan ovoziga burinib, dutorning g‘ang-g‘ungi singari mayin va yumshoq un bergan edi. 200), urmoq, kaltaklamoq, tayoqlamoq, do‘pposlamoq, savalamoq, qamchilamoq tushunchalarini bir qadar aniq anglatuvchi *gavronlamoq* (so‘fini hovuzdan chiqarib olib ingichka novda bilan govronladilar. 264) kabi biz bilgan va ko‘rgan lug‘atlarda uchramaydigan so‘zlarni g‘oyatda cho‘lponona aniqlik va teranlik bilan qo‘llaydiki, ularning romandagi badiiy-estetik qimmatini hech bir tadqiqotchi e'tirof etmasdan iloji yo‘q. Shunday so‘zlar uning uslubini belgilaydi va ona tilimizning usta san'atkori qo‘lida o‘zining ming bir jilosini namoyon qila olish mumkinligini isbotlay oladi.

Cho‘lponning "Kecha va kunduz" romanida qo‘llagan qator til elementlari ularning hozirgi adabiy tilda qo‘llanib turgan ko‘rinishlari va variantlaridan bir qadar farqlanadi. Fe'lning kelasi zamon sifatdoshi shaklini hosil qiluvchi -digan elementining -turgan tarzida qo‘llanilishi: *qilmayturgan* (5), *bo‘lmayturgan* (9), *yuraturgan* (10), *beraturgan* (7), *qarayturgan* (58), *olinaturgan* (209), *saqlay olmayturgan* (82) kabi. Boshlamoq ko‘makchi fe'li ishtirokidagi quyidagi birikmalarga ham e'tibor beraylik: *echintirmoqqa boshlamoq* (101), *yig‘lashga boshlamoq* (102), *eshitilmoqqa boshlamoq* (229), *aytishga boshlamoq* (236), *javobga boshlamoq* (14), *titratmoqqa boshlamoq* (35) kabi. So‘zlanib bermoq (16), so‘zlamoq (20), so‘ylamoq (74) singari birikmalar ham hozirgi adabiy tilimiz me'yoriga mos emas. Shunday ekan, haqiqatni anglamoq uchun matnga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi: ular maqsadga muvofiq qo‘llanganmi yoki grammatik me'yor buzilganmi? Tahlil qilamiz: *bir kuni u so‘zlanib berdi: – Xudo etkazadi, albatta! Shunda qam bandasi harakat qilsa, qimirlasa etkazadi-da!* (16). *– Bas, qizi qurgurlar ... bas deyman, ... bo‘ldi endi... Yo‘lingdan qolasan!... – deya so‘zlanardi* (20). *G‘ildirak ustidan o‘zini aravaga tashlagan vaqtida taqvodor yo‘lovchi hali ham so‘ylanmoqda edi* (74).

Anglashiladiki, har uch holatda ham u so‘zlamoq fe'li ma'nosiga to‘lig‘icha mos emas. Demak, bu tarzda qo‘llanilishda ma'lum bir uslubiy maqsad bor ko‘rinadi. Birinchi holatda *u javramoq*, ikkinchi holatda *g‘udranmoq*, uchinchi holatda esa *gapirmoq* ma'nolariga to‘g‘ri kelmoqda.

Tildan, uning imkoniyatlaridan bu tarzda foydalanishni esa bemalol Cho‘lponning mahorati va o‘ziga xos uslubi deb atash to‘g‘ri bo‘ladi. Ma'lumki, bayonda oddiylik va qisqalikka intilish tabiiy ravishda lo‘nda va ixcham ko‘rinishli gaplarni shakllantiradi. Romanda bu tarzdagi ifodalilikka intilishning bir vositasi kiritma bo‘laklar ekanligi ma'lum bo‘lib qoladi. Chunki bu birikmalarga o‘quvchi asarda tez-tez duch keladi: *Miryoqub degan kishi – mingboshi ham emas, savdogar ham emas, shunday bekorchi bir odam – o‘n bittaning eng a'losini tanlab qo‘yib, o‘zi mingboshilikning ishlari, ya'ni yurt qaygusi bilan – piyoda xalloslab! – noyib to‘ranikiga ketib boradi. ...Mingboshi odam shaklidagi it bo‘lganligi uchun birdan hammasiga chang soladi, hammasini birdan changallari orasiga olmoqchi bo‘ladi, quturib terisiga sig‘magan sherday, hammasini birday parchalamoq istaydi... Nihoyat, mastlik bilan ham - o‘taketgan hayvondagina bo‘ladigan olchoq, ochko‘z, mechkay va yalmovchi his bilan! - ko‘zi ko‘r bo‘lib, xushyor vaqtda qarasang ko‘ngil ayniydigan bittasini ilintiradi-da, o‘zi iflos, changalidagi ovi iflos, ikki iflos bir biriga suykanib, tagsiz botqoq ichiga botib ketishadi!* (117-118). Ko‘rinadiki, kiritma bo‘laklar yozuvchi uchun qahramonlarga tavsif beruvchi vositalardan biriga aylangan. Fikrni asardan yana boshqa misollar keltirib mustahkamlash mumkin.

Yuqoridagi misollardan bayonning yana bir usuli kuzatiladi. Yozuvchi Miryoqubni yurt qayg‘usi bilan yurgan kishi deb qo‘yadi. Uning aslida shunday emasligi yozuvchiga ham, kitobxonga ham ayon. Umuman bayonda kinoya usulini qo‘llashni ham Cho‘lpon uslubining ayricha jihatlari deb bemalol aytishimiz mumkin. Yozuvchi bu usul yordamida keng doiradagi fikru mulohazalarini qisqa, shu bilan birga, yangi bir yo‘l bilan ifoda eta oladi va bu bilan badiiy-estetik muhit yaratadi, ham asarning engil o‘qilishini ta'min etadi.

Izoh-kiritma tarzidagi kinoyalarni o‘qiymiz: mingboshining o‘zi uchun shu topda fuqaro qo‘rqinchli emas: mingboshi nima desa yo‘q demaydi fuqaro. Boylar bo‘lsa na fuqaroni bir chaqaga oladi (munisiku mayli-ya), na mingboshini (mana shunisiga chidab bo‘lmaydi! 235). Yozuvchi bu bilan go‘yo mingboshiga xayrixohdek, aslida esa uni masxaralamoqda (bilib bilmaslikka olib tasvirlash usuli mumtoz adabiyotimizdagi go‘zal san'atlardan ekanligi ma'lum).

Tahlil va natijalar

Roman tilining o‘ziga xos yana bir xususiyati shundaki, tasvir jarayonidagi ko‘p o‘rinlarda Cho‘lponga xos shiddat va jangovorlik sezilib turadi va bu narsa bevosita uning betakror uslubini belgilaydi. Ayniqsa, asarda takror usuli yozuvchining tasvirlash bobidagi shiddat va qaytarilmas uslubning namoyon bo‘lipshda etakchi omillardan biri, deb o‘ylaymiz: o‘z uyining qabristonlar qadar jimit, xonaqohlar qadar unsiz, o‘z ko‘ngli qadar tund va qo‘mraygan bo‘lishini istagan Razzoq so‘fi xuddi shu ola-to‘palon ustiga kirib keldi! (8). Misoldagi qayta-qayta qo‘llanilayotgan qadar nafaqat ta'kid va ta'sir

uchun, shu bilan birga, original qiyos uchun ham xizmat qilmoqda. Uni yuksak badiiy mahorat namunasi deyishdan boshqa so‘z topib bo‘lmaydi. Cho‘lponning tasvirlash usulida ritorik so‘roqlar alohida o‘rin tutadi. Garchi hajman kattaroq bo‘lsa-da, quyidagi parchaga diqqatimizni jalb qilaylik: ikkala qizning, ayniqsa, Zebining ko‘nglidagi iztirob, zotan, so‘fi kirgandan so‘ng avj olishi kerak edi. Chunki qizlar sho‘xlik va o‘yinga berilib ketib hamma narsani esdan chiqargan emasmidilar? Qorong‘i qish kunlaridan qolgan dog‘lar, to‘rt devor orasida yashashdan kelgan siqindilar, otalardan o‘tgan zulmlar, sovchilardan egan tashvishlar barham emaganmidi? Yoshlikning quvvatli to‘lqinlari ularning bar chasini bir bahor yomg‘iri kabi yuvib ketmaganmidi? Shunday o‘rtoqning shunday shirin muomilalari oldida shunday o‘jar va qaysar otaning borligi ham unutilgan emasmidi? Uyidan "bir zumda borib kelaman" deb chiqqan Salti ham bergan va'dasini, uyini va ota-onasini unutib, qo‘lida maymoq va tullagan bir supurgi bilan! - qolib ketmaganmidi? (16-17).

Bu o‘rinda nafaqat qat'iy tasdiq va ta'kidni ifodalayotgan ritorik so‘roq, balki matndagi mantiqiy urg‘uni o‘z zimmasiga olgan fe'l takrori ham hissiy ifodaning g‘aroyib namunasidir.

Roman matnida, asosan, muallif bayonida bu kabi ritorik so‘roqlar anchagina: *faqat, unda darichaning ochilganiga kim sevinadi? Shodlikni kim qiladi? Erkinlikning lazzatini kim totiydi? Shu qadar qaysar bir odamni bu qadar ustalik bilan yo‘lga solgan onaning hurmatini kim o‘rniga keltiradi? Uni kim quchoqlab, kim o‘padi?* (19-20). Bu yerda esa ritorik so‘roq orqali qat'iy inkor ifodalanmoqda. Ritorik undovlar-chi? Ular ham xuddi ritorik so‘roqlardagi singari muallifnikimi, asar qahramonlarinikimi? – kimniki bo‘lishidan qat'i nazar, hislar tug‘yonini ifoda etuvchi lingvoestetik vositaga aylanadi.

Cho‘lponning ijodiy uslubida ritorik so‘roqlar, ritorik undovlar va turli xarakterdagi takrorlarning o‘zaro uyg‘unligi va yaxlitligini kuzatamiz. Cho‘lpon sinonimlari ham, bizningcha, uning ijodiy manerasi va individualligini ko‘rsatib tura oladi. Masalan: *darkor, kerak, lozim, zarur Umrinisabibiga Enaxondan boshqa hech kimning darkori ham yo‘q edi* (49); *yozmish-taqdir, qismat, peshana: bu ovoz cho‘ntagida puli bor xaridorni kutgan buzuq xotinning o‘z yozmishini qarg‘ab aytadigan alamlik ashulasidagi ovoz emas!* (129). O‘z yozmishini begona bir osiyolikning qo‘liga topshirib qo‘ygan va mashru'nomi taiianib, qalbaki nom berilganiga xursand bo‘lgan moviy ko‘zli go‘zal yumshoq o‘rinda silkina-silkina uxlamoqda edi (167). Darkor va yozmish so‘zlari qo‘llanilishiga ko‘ra matnda o‘z vazifadoshlariga nisbatan alohidalik, ma'lum darajada kitobiylik va badiiylik kasb etgan bo‘lishi mumkin. Ammo bu so‘zlar sezilarli, o‘zgacha bir qo‘shimcha ma'noni o‘z zimmasiga olayotgan emas. Lekin, ajoyib, alomat, antiqa, ajib, ajabtovur, Barno, binoyi, bop, Zebo, go‘zal, durust, ko‘hlik, ko‘rkam, latofatli, sohibjamol, suluv, tuzuk, xushro‘y, chiroyli, yaxshi, qoyilmaqom, husndor, husnli kabi lug‘aviy birliklarning – epitetlarning sinonimi soz so‘zining qo‘llanilishi esa qoyil qolarlik darajada keng qamrovli, emosional va cho‘lponona: soz bir qizni to‘g‘ri qilsangiz, hali ham yo‘q demaydi, bu fosiq (46). Dunyoning eng soz qizi o‘z oyog‘i bilan qishlog‘imizga kelib turibdi... (46) misollarida u yuqorida keltirilgan so‘zlardagi barcha

ma'no nozikliklarini o‘zida mujassam etgan, deb hisoblashimiz mumkin bo‘ladi. Yana boshqa misollar tahlilida ham kuzatamizki, Cho‘lponning sinonim so‘zlarga talabi o‘zgacha. U sinonimik uyadagi so‘zlarga, nazarimizda, avvalo, badiiyat talabidan kelib chiqib yondashadi. Yorqinroq, ko‘tarinkiroq, ta'sirliroq hamda nisbatan kamroq ishlatiladigan so‘zlarga atayin murojaat qiladi: bu ona qizining saodatidan boshqa narsani bilmayturgan onalardan edi (7). So‘zlarga qo‘shimcha vazifa yuklashga, ularning ma'no doirasini kengaytirishga dadillik bilan boradi: Saltining didi to‘g‘ri chiqqan edi (23). Gapda didi so‘zi unchalik yopishmay turgandek. Ammo yozuvchi uning zehn, idrok, farosat, fahm ma'nolarini nozik anglaydi va fahmi, fahmlamoq, o‘ylamoq so‘zlariga sinonim sifatida qo‘llaydi.

"Kecha va kunduz"da shevaga, xususan Andijon shevasiga mansub bo‘lgan yaxtak (1. Oq surpdan tikilgan erkaklar ko‘ylagi; 2. Astarsiz engil yozlik to‘n), tangirkash (hayronlik, lollik), ijjik (o‘tkir, zo‘r usta), buvi (ona), o‘zikara (urishqoq, janjalkash, sho‘x, badjahl, achchig‘i tez), birushta (tez-tez) singari so‘zlar uchraydiki, garchi ularning hammasi ham adabiy tilimizga o‘rnashib qolmagan bo‘lsa-da, uning buzilishiga emas, balki asarning milliy, mahalliy ruhining boyishiga, tilimiz lug‘at tarkibi salmog‘ining ortishiga xizmat qiluvchi vositalar sifatida qarash to‘g‘ri bo‘ladi. ...darhol o‘tirgan joylariga uzandilar va aravada urinib kelganlari uchun uzanar-uzanmas uyquga ketdilar (26). Onasi qarib, munkayib qolgan... (27) gaplaridagi uzanmoq va munkaymoq so‘zlari adabiy tildagi cho‘zilmoq va bukchaymoq, ...xuddi dengizga o‘zini tashlaydigan xapituvchilar kabi o‘zini yana o‘sha handakka tashlamoqchi bo‘libman! (170) misolidagi cho‘miluvchi, suzuvchi ma'nosida kelgan xapituvchi so‘zi ham sheva variantlari bo‘lishi mumkin. Yozuvchi qo‘llagan endi-yoq (8), yana-tag‘in (58) so‘zlari haqida ham shu fikrlarni aytsa bo‘ladi.

Roman matnida elchimoq (7), javdimoq (66), loki (15), chakan ko‘ynak (23), izmon (26), Obiravon ko‘ynak (44), tatti (54), chovrilmoq (91), chinayoq (130), chigiling (147,199), ganjinacha (199), lumshimoq (230) singari lug‘atlarda qayd etilmagan so‘zlar uchraydi. Ularning bir qismiga asarni nashrga tayyorlovchi D.Quronov tomonidan izohlar berilgan: elchimoq - ergashmoq; ilashmoq; loki - boshga solinadigan kattaro‘mol (matnda); tatti - kichkina Qashqar oti; chinayoq - chashka; chigiling - chiroyli; ganjinacha - omborcha (matnda); cho‘pkat - mijoz, klient kabi. Izmon so‘zining ma'nosini matndan mezbon, javdimoq ni ketishga hozirlanmoq tarzida anglash mumkin: ichkarida o‘tirgan baxtli mehmon o‘zidek baxtli izmon bilan birga hu... ancha vaqt o‘tgandan so‘ng, yo‘qolgan ikki mehmonni izlab, ko‘chaga chiqqan vaqtida, ko‘chadagi ikki yosh vujud qo‘llarini bir-birlaridan hanuz ajratib ololmagan edilar (26). Chinakam, so‘fida hajga borish niyati kuchli. Har yili javdiydi (12). Enaxonning onasi mehmonlar j avdish gan vaqtda saltanatni bir chekkaga chiqarib, haligi xususda ogohlantirgan... (66).

Yuqorida keltirilganlar dialektal so‘z va birikmalar bo‘lishi mumkin. Har qalay ularning qo‘llanishida Cho‘lponga xos bo‘lgan alohida bir urg‘u sezilib turadi. Yana bir misol: siqindi [siqinti so‘zi "imlo lug‘at"da bor va u matnda siquv, qisuv ma'nosida obrazli, chiroyli bir ifodaga aylangan]: zotan, ularning o‘zlarini unutar darajada bir-birlari

bilan bu xilda o‘ynashuvlari o‘sha g‘am-g‘ashlar prujinasining bo‘shalishi, siqintilar oqimining tugunini buzib oldinga tomon yo‘l solishi emasmidi? (9). Qorong‘i qish kunlaridan qolgan dog‘lar, to‘rt devor orasida yashashdan kelgan siqindilar, otalardan o‘tgan zulmlar, sovchilardan etgan tashvishlar barham emaganmidi? (16).

Cho‘lpon neologizmlari tuzilishiga ko‘ra sodda, ammo mazmunan original. U chegarasiz, hadsiz, poyonsiz sinonimlariga tayanib ketsiz so‘zini qo‘llaydi: ...shu keng dalaning quloch etmas bagrida yillardan beri tugilib kelgan alamlarini kuyga aylantirib ketsiz bo‘shliqlarga yoyib yuborgan edi (24), ...ko‘ngilning xursanliklariga bo‘lgan ketsiz maylini qondirish bilangina ovora edi (33).

Tilimizda mavjud bo‘lgan goh so‘zining qo‘shma so‘z tarkibida kelib, joy, makon, vaqt ma'nolarini anglatishiga tayanib hamda manzilgoq, oromgoh so‘zlari qurilishiga monand qilib javlongoh so‘zini hosil qiladi va uni fikrni ham siqiq, ham badiiy ifoda eta oladigan poetik vositaga aylantiradi: so‘fining toshday qattiq va buyumday harakatsiz yuzi birdaniga turli-tuman o‘zgarishlar va harakatlarga javlongoh bo‘ldi (11). Adib qishloq so‘zining antonimi modelida yozloq so‘zini hosil qiladi va unga dacha, dala hovli ma'nolarini yuklaydiki, bu ham uning topqirligidan dalolatdir: ana Moskva atrofidagi yozloqlar ham bir-bir ketin o‘ta boshladilar (182). Matnda bir nimaga, allanimaga so‘zlariga baravar ma'noni beruvi allanega so‘zining qo‘llanilishi, garchi tom ma'noda yozuvchi neologizmi, deb bo‘lmasada, yoqimlidir: bular yoshlikning beparvo quchog‘ida ma'sum go‘daklarday, hech narsadan xabarsiz to‘lib-toshib uxlarkan, so‘ri tomonda ikki kampirning tashvishli Birun bilan, allanega besaranjom bo‘lib pichirlagani eshitilardi (66).

Cho‘lpon romanda so‘z qo‘llash vazifasiga alohida bir mas'uliyat bilan yondashgan ko‘rinadi. Mana yana bir misol: u dala (tala) va tuz so‘zlarini juftlashgan holda qo‘llaydi: ko‘k terish bahonasi bilan bir-ikki marta keng hovlilarga, shahar ichida bo‘lsa hamki, tala-tuzlarga chiqib kelganidan beri ko‘ngli qirlarni, dalalarni, ishqilib olis-olis joylarni yana ko‘proq tusay boshlagan edi.

Xulosa va takliflar

Roman tili xususida olib borgan kuzatishlarimiz Cho‘lpon uslubi haqida ba'zi bir juz'iy xulosalar chiqarishimizga imkon beradi. Matnda uzundan-uzoq, tafsilotli jumlalar kam. Gaplar qisqa. Keng mazmun siqiq jumlalarda berib boriladi. Muhim hisoblangan fikrlar, jihatlar so‘zlar, birikmalar, gaplar vositasida takrorlanadi. Takrorlangan bo‘laklar ko‘pincha ritorik so‘roqlar yoki ritorik undovlar shaklida bo‘ladi. Muhim hisoblangan holatlarga urg‘u berishning yana bir yo‘lidan – kiritma bo‘laklardan ham durustgina foydalanilgan. Cho‘lpon matnida g‘olibo (134,139), qolanki (139) singari tabiatida badiiylik bo‘lgan so‘zlar kam. U, asosan, bu mas'uliyatni oddiy so‘zlarga va gap qurilishiga yuklaydi, shu bilan muvaffaqiyat qozonadi. Shuning uchun yozuvchi o‘xshatishlari betakror, sinonimlari imkoniyati keng, ustama – stilistik ma'nolar kuchli. Ularning qo‘llanilishida Cho‘lponga xos oddiylik va erkinlik seziladi. Bayonda silliqlik bor. Ifodalar asosan engil yumor bilan hikoya qilinadi, zarur bo‘lgandagina ular piching yoki kinoyaga aylanadi. Romandan til tarixi uchun ham, dialektologiya uchun ham

material sifatida foydalansa bo‘ladi. Undagi lug‘atlarda uchramaydigan ko‘plab so‘zlar bu fikrni tasdiqlaydi. Albatta, biz Cho‘lpon qalamigagina mansub deb ko‘rsatgan ayrim lisoniy ifodalar uning zamondoshlari bo‘lgan adiblar ijodida ham uchrab qolishi mumkin. Bularni yana ham aniqlashtirish uchun qator shoir va yozuvchilar asarlari tilini qiyosiy tahlil qilishimiz zarur bo‘ladi.

Ta'kidlash lozimki, Cho‘lpon ijodiga munosabat bildirish adabiy tanqidchilikda 20-yillardayoq boshlangan edi. Lekin Cho‘lponshunoslikdagi til va uslub muammolarini chinakamiga tadqiq etish milliy istiqlol sharofati bilan boshlandi. Cho‘lpon ijodining til jihatlarini o‘rganishdagi bo‘shliq balki bu qadar katta emasdir. Uning keyingi yillarda nashr qilingan asarlari asosida turli tipdagi lug‘atlar, masalan, adib ijodiga ochqich vazifasini o‘tovchi so‘zlik, chastotali va izohli lug‘atlar tuzish maqsadga muvofiq bo‘lardi. Shunday qilinsa, bu nafaqat uning til bilish va uning badiiy tasvir vositalaridan foydalanish darajasini, shu bilan birga, ona tilimizning 20-30-yillardagi holatini, mavqeini belgilovchi omillarni va uning taraqqiyotiga buyuk ijod sohibining qo‘shgan hissasini ham bilish baxtiga muyassar bo‘lar edik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXAIT:

1. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романининг тили мисолида): Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. – Тошкент, 2000.

2. Мамажонов С. Бизнинг Чўлпон. Тошкент: Ёзувчи, 1997. - 64 б.

3. Неъматова Д.С. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили: Филол. фан.номз. ... дисс.автореф. – Тошкент, 2004. -24 б.

4. Рўзимуҳаммад Б. Чўлпон - тонг юлдузи демак. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 72б.

5. Чўлпон. Кеча ва кундуз. Романлар, ҳикоялар. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти 2016. – 352 б.

6. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. – Тошкент: Ёзувчи, 1994. - 48 бет.

7. Қуронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. - 80 б.

KASHTACHILIK BILAN BOG‘LIQ TERMINLARNING O‘ZARO MUNOSABATLARI

Umarova Shaxlo,
Samarqand davlat pedagogika instituti,
2-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Ma’lumki, har bir sohaning o‘ziga xos terminlari mavjud. Shunga ko‘ra o‘zbek tilshunosligida kashtachilik terminlarini o‘rganish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi.Ushbu maqola kashtachilik terminologiyasini faqatgina texnik choklar majmuasi sifatida emas, balki an’anaviy madaniyat va zamonaviy innovatsion texnologiyalar kesishmasidagi tizim sifatida tahlil qiladi. Maqolada "Hybrid Methodology" (Gibrid metodologiya) asosida terminlar klassik va raqamli kontekstda qayta ko‘rib chiqiladi. O‘zbek kashtachilik terminologiyasi boy leksik qatlamga ega bo‘lib, unda mahalliy, arab, fors, qisman rus tillaridan o‘zlashgan so‘zlar mavjud. Kashtachilik terminologiyasini o‘rganish turli sabablarga ko‘ra dolzarb sanaladi. Shulardan biri sifatida globallashuv sharoitida milliy hunarmandchilik mahsulotlari xalqaro bozorlarga chiqishi uchun inglizcha va ruscha terminlar bilan boyitilgan lug‘at zarurligini ta’kidlash joiz.*

Kalit so‘zlar: *kashta, kashtachilik, terminologiya, o‘zbek hunarmandchiligi, madaniy meros, leksikografiya, so‘zani, zardo‘zi, naqsh turlari, chok.*

Аннотация. *Известно, что у каждого вида соба есть свои термины. Соответственно, вопрос изучения терминологии вышивки имеет большое значение в узбекской лингвистике. В данной статье анализируется терминология вышивки не только как совокупность технических стежков, но и как система на стыке традиционной культуры и современных инновационных технологий. В статье рассматриваются термины в классическом и цифровом контексте на основе “гибридной методологии” . Узбекская терминология вышивки обладает богатым лексическим богатством, включающим слова, заимствованные из местных, арабских, персидских и частично русских языков. Изучение терминологии вышивки актуально по разным причинам. Одна из них- необходимость словаря с английскими и русскими терминами для национальных ремесленных изделий, выходяших на международные рынки в условиях глобализации.*

Ключевые слова: *вышивка, терминология, узбекское ремесло, культурное наследие, лексикография, лексика, золотая вышивка, узоры.*

Annotation. *It is known that each soba has its own terms. Accordingly, the issue of studying embroidery terms is of great importance in Uzbek linguistics. This article analyzes embroidery terminology not only as a set of technical stitches, but also as a system at the intersection of traditional culture and modern innovative technologies. The article reviews the terms in a classical and digital context based on the “Hybrid*

Methodology". Uzbek embroidery terminology is relevant for various reasons. One of them is the need for a dictionary enriched with English or Russian terms for the products of national crafts to reach international markets in the conditions of globalization.

Keywords: *embroidery, embroidery terminology, Uzbek handicrafts, cultural heritage, lexicography, types of goldsmithing, shock.*

Kirish. Kashtachilik - bu matoga iplar, munchoqlar yoki boshqa bezak materiallari yordamida naqsh chizish san'atidir. Har bir millatning o'z an'anaviy uslublari bo'lsa-da, kashtachilik jarayoni umumiy texnik terminologiyaga ega. Ushbu maqolada kashtachilikning asosiy tushunchalari va terminlarini ko'rib chiqamiz.

An'anaviy kashtachilikda terminlar faqatgina "igna" va "ip" bilan cheklangan edi. Biroq XXI asr dizayn metodologiyasida kashtachilik — bu **"Teksturaviy Kompozitsiya"** (Textural Composition) deb ataladi. Endilikda kashtachi nafaqat hunarmand, balki tekstura muhandisi hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek kashtachiligining ilmiy o'rganilishi XX asr boshlarida rus imperiyasi etnograflarining ishlaridan boshlangan. V. V. Stasov (1887) o'zbek kashtachiligining geometrik naqshlarini birinchi marta tizimli tavsiflab bergan. Sovet davrida G.A.Pugachenkova va L.I.Rempel (1965) O'rta Osiyo bezak san'atini monografik jihatdan tadqiq etib, kashtachilik terminologiyasiga alohida bob bag'ishlagan.

O'zbekiston mustaqilligidan keyin milliy hunarmandchilikni o'rganish yangi bosqichga kirdi. R. Xasanova (2001) suzani naqshlarining semantikasini tahlil qilib, asosiy terminlar lug'atini tuzgan. N. Toshmatova (2008) Nurota kashtachiligining o'ziga xos terminologiyasini o'rgangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tasniflash, lingvistik tahlil, tavsiflash metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Kashtachilik terminlarini tahlil qilishda ularni bir necha guruhlarga bo'lib tahlil qilinsa, fikrlar bayonida yana ham aniqlik kuchayadi.

1. Jarayon va mahsulotning o'zaro bog'liqligi. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, kashtachilik termini umumiy hunarmandchilik turini ifodalovchi keng qamrovli tushuncha hisoblanadi. Ushbu hunar doirasida kashta va chok tushunchalari jarayonning fundamental elementlari sifatida ko'rsatiladi. Chok nafaqat texnik harakat, balki kashtaning vizual ritmini belgilovchi asosiy birlikdir. Kashtado'z termini esa ushbu murakkab jarayonni amalga oshiruvchi shaxsning ijtimoiy va ijodiy maqomini anglatadi.

2. Material va texnika uyg'unligi. Terminlar orasidagi semantik aloqa o'rganilganda, materialning turi va uning ishlov berilishi o'rtasidagi uzviylik seziladi. Masalan, zardo'zi va zardevor terminlari kashtachilikda oltin va kumush iplardan foydalanish orqali mahsulotga nurlanish xususiyati berish jarayonini ham ifodalaydi. Bu yerda zardevor termini ko'proq ishlov berish texnikasiga, zardo'zi esa tayyor estetik natijaga ishora qiladi.

3. Obyektlar va shakllar tizimi. Tahlil qilingan terminlar ichida mahsulotning shakli va vazifasiga koʻra ajralib turuvchi guruhlar mavjud:

a) kiyim va aksessuarlar: takya (bosh kiyimi) va bolinpoʻsh (toʻy kuni kuyov kelinni olib chiqib ketishida ustiga yopiladigan kashtali mato) kabi terminlar kashtachilik mahsulotlarining kiyimlarning turli qismlarini qoplash vazifasini koʻrsatadi.

b) uy jihozlari: yostiqjild va dol (yoki dolga-mato) kabi terminlar kashtachilik san’atining nafaqat kiyim-kechak, balki ichki xoʻjalik buyumlari va mato tayyorlash bilan ham chambarchas bogʻliqligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot uchun asosiy manbalar quyidagilardan iborat: Oʻzbekiston Fanlar Akademiyasining Til va Adabiyot instituti arxivi, Panjikent, Buxoro, Samarqand, Toshkent shaharlari oʻlkashunoslik muzeylari, UNESCO ning oʻzbek kashtachiligi boʻyicha arxiv materiallari, internet manbalari, natlib. uz sayti, milliy hunarmandchilik portallari.

Terminlarni tahlil qilishda quyidagi metodlar qoʻllanildi:

Komponent tahlil: har bir terminning semantik tarkibi (denotativ va konnotativ ma’nolari) alohida koʻrib chiqildi. Bu metod, ayniqsa, polisemantik terminlar (masalan, “islimiy”- ham naqsh turi, ham bezak uslubi) uchun foydali boʻldi.

Etimologik tahlil: terminlarning kelib chiqishi aniqlandi. Oʻzbek kashtachilik terminologiyasida toʻrtta asosiy manba aniqlandi: mahalliy turkiy oʻzak (masalan, “sanama”-sanab tikish), fors oʻzlashmalari (“zarduzi”-zar-oltin, duzi-tikuv), arab oʻzlashmalari (“islimiy”-al-islim), rus oʻzlashmalari (“atlas”, “baxmal”).

Areologik tahlil: terminlarning mintaqaviy tarqalishi geografik jihatdan xaritalandi. Bu tahlil qaysi terminlar universal (barcha mintaqalarda ishlatiladi), qaysilari mintaqaviy (faqat bitta yoki ikkita mintaqada) ekanligini koʻrsatdi.

Qiyosiy-tarixiy tahlil: terminlar tarixiy manbalarda qanday ishlatilganligi kuzatildi. Bu tahlil terminlarning semantik evolyutsiyasini aniqlashga imkon berdi.

XX asr Samarqand kashta naqshlari toʻrtta guruhga: samoviy naqshlar, zoomorf naqshlar, oʻsimliksimon va maishiy buyumlar naqshlari, epigrafik naqshlarga ajratilib, ulardagi realistik tasvirlar sobiq ittifoq davri mafkurasi ta’sirida paydo boʻlgani, ramziy motivlarda esa an’anaviy chiziqli nusxaga xos tantanavorlik, mahobatlilik aks etgani dalillangan. XX asr Urgut markazi kashtachiligi Samarqandning oq-sargʻish matoga jigarrang, yirik doirali, qalin barglar bilan oʻralgan kashta uslubini etnoijtimoiy sabablar tufayli oʻzlashtirgani, Chelak, Kattaqoʻrgʻon, Pastdargʻom tumanlarida mazkur uslubdagi qora rangga nisbatan “qaygʻu”, “motam” tushunchalari boʻlgani sababli rang-baranglik yetakchilik qilgani, an’anaviy “tigʻli”, “yulduz” naqshlari chevarlar ongiga chuqur oʻrnashgani uchun saqlangani aniqlangan. XXI asr Samarqand viloyati Jomboy tumani kashtadoʻzlari qadimiy naqshlar haqida ma’lumotga ega emasliklari sababli ularning ijodida birgina uslub-oq matoga jigarrang, yirik doirali, qalin barglar bilan oʻralgan kashta koʻrinishi yetakchilik qilganini koʻrish mumkin. Urgut kashtadoʻzlari ijodiga mahalliy xususiyat singib ketganligi sababli “qalampir”, “bodom”, “anor”, “kordi osh”, “taqa” kabi qadimgi naqshlar ularga xos badiiylik va sifat darajasini saqlab kelayotgani

aniqlangan. XXI asr Samarqand shahar kashtachiligida qadimgi an'anaviy naqshlar: "abri bahor", "tig'li", "yulduz", "chorchiroq", "S" ko'rinishli, "sanduqa", "Jannat daraxti", "bedi majnun" kabilari bilan chevarlarning notanishligi va iqtisodiy talablar sababli keskin qisqargani, kashta matosi uchun ipak qog'ozdan foydalanish va qisman tabiiy ashyolarni tayyorlash saqlanib kelayotganligi isbotlangan. XX asr Samarqand kashta naqshlari to'rtta guruhga: samoviy naqshlar, zoomorf naqshlar, o'simliksimon va maishiy buyumlar naqshlari, epigrafik naqshlarga ajratilganligi bilan farqlanib turadi. XIX asr boshlarida to'qilgan kashta buyumlari rang-barang konsentrik va nursimon detallarga ega bo'lib, to'q ko'k rangdagi barglar, kashta doiralari esa kamalak yo'li bilan yoki o'rtacha och yashil, cheti och qizil rang bilan yorqinlashtirilgan. Samarqand kashtalarining tasviriy mahobati uning ko'rkamligi, sodda va yirik gullarining aniq tikilishidadir. Samarqand kashta kompozitsiyalarida eng xarakterlisi "Chorchiroq" kompozitsiyasi hisoblanadi. U markaziy turunjdan yo'naluvchi to'rt uzun guldan iborat bo'ladi. Kashtalari ingichka hoshiyali bo'lib, ikki barg gulli shoxning ketma-ket qaytarilishidan tuzilgan. Kashtachilik o'zbek xalqining qadimiy amaliy san'at turlaridan biri ekanligi, uning estetik-emotsional zavq olishga xizmat qilganligi va shu sohada ishlatilayotgan ayrim terminlar yuzasidan bildirilgan u yoki bu tarzdagi mulohazalar qator san'atshunoslarning ishlarida keltirilgan. Kashtachilikning ayrim lingvistik xususiyatlari haqidagi dastlabki ma'lumotlar T. Tursunovaning monografiyasida keltirib o'tilgan. Monografiyada kashtachilikning paydo bo'lishi va tarqalishi, uni anglatuvchi so'z terminlarning shakllanish tarixiga batafsil to'xtalib, kashtachilikka aloqador terminlarning ma'no xususiyatlari, kelib chiqish asoslari, yasalish usullari haqida atroflicha asosli fikr yuritilgan.

Hunarmandchilikning kashtachilik turi Samarqand viloyatida ham keng tarqalgan. Bu hudud leksik zaxirasida bir ming ikki yuztadan ortiq so'z termin mavjud ekanligi o'zbek tili leksik qatlamlarining nihoyatda boy ekanligini tasdiqlovchi dalillardan biridir. Bu leksik guruh tarkibida adabiy tilda ham, tadqiqot ishimiz obyektida ham ma'no jihatdan bir-biriga mushtarak so'z terminlar mavjudligini ta'kidlab o'tish lozim. Jumladan, kashta, kashtachi, yo'rma, zardo'zi, doldo'zi, so'zana, chok kabilar.

Yuqoridagi fikrlar, kuzatishlar va tahlillardan kashtachilik terminlarini umumlashtirgan mikroguruhlar tarkibidagi so'z-terminlar o'zaro xilma-xil leksik-semantik munosabatda ekanligi aniq bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, kashtachilikda ishlatiladigan terminlar tizimi shunchaki alohida so'zlar emas, balki o'zaro bog'liq bo'lgan semantik maydonni tashkil etadi. Kashtachilik terminlari shunchaki soha so'zlari emas, balki xalqimizning asrlar davomida shakllangan tajribasi, mahorati va estetik qarashlarining ifodasidir. Har bir termin ortida o'ziga xos texnika, material va san'at uslubi yotadi. Ushbu terminologiyani chuqur bilish nafaqat hunarmandchilikni o'rganuvchilar uchun, balki madaniyatimizning bebaho boyligini anglashni istagan har bir inson uchun ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot ishida kashtachilik sohasidagi terminlarning tarkibiy tuzilishi va ularning amaliy ahamiyati ko'rib chiqildi. Tadqiqot natijasida kashtachilik terminologiyasining boy va tizimli ekanligi, u milliy hunarmandchilikning

barcha bosqichlarini aniq ifodalay olishi isbotlandi. Bu terminlar madaniy merosni saqlab qolishda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Абдиев М. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили. – Тошкент: Халқ мероси, 2004.
2. Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадиий қўлланиши: НДА. – Тошкент, 1998.
3. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси. – Тошкент, 1995.
4. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 47 б.
5. Қиличев Б.Э. Ўзбек тилида партонимия: НДА. – Тошкент, 1997.
6. Tursunova T. O‘zbek tili amaliy san’at leksikasi.-Toshkent: Fan, 1978.B. 116-117.
7. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti. 2002. B. 85.
8. Xudoyorova O. O‘zbek kashtachiligi.-Toshkent, 2000. B. 20 - 21.

ZEBO MIRZO SHE'RIYATIDA INDIVIDUALLIK ("Ishq", U ishq edi" she'rlari misolida)

Niyozova Hulkar
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Maqolada Zebo Mirzo she'riyatida individuallikning lingvopoetik ifodasi, shoiraning o'ziga xos poetik tafakkuri, so'z tanlovi va obraz yaratish mahorati tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar*: Zebo Mirzo, individuallik, lingvopoetika, poetik tafakkur, obraz, individual uslub.*

Аннотация: *В статье анализируется лингвопоэтическое выражение индивидуальности в поэзии Зебо Мирзо, своеобразие её поэтического мышления, выбора слов и создания образов*

Ключевые слова*: Зебо Мирзо, индивидуальность, лингвопоэтика, поэтическое мышление, образ, индивидуальный стиль.*

Abstract: *The article analyzes the linguopoetic expression of individuality in Zebo Mirzo's poetry, focusing on her distinctive poetic thinking, word choice, and imagery.*

Keywords: *Zebo Mirzo, individuality, linguopoetics, poetic thinking, imagery, individual style.*

Kirish. Badiiy ijodda individuallik ijodkorning borliqni idrok etishi, voqelikni baholashi va uni o'ziga xos poetik shaklda ifodalashi bilan belgilanadi. Shoir yoki yozuvchining individualligi, avvalo, uning yaratgan obrazlari, tanlagan mavzulari, badiiy tafakkuri va til vositalaridan foydalanish usulida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda badiiy matnni lingvopoetik jihatdan o'rganish ijodkor individual uslubini aniqlash imkonini beradi. Zebo Mirzo she'riyati ham o'zining hissiy-ekspressivligi, obrazlilik darajasi va poetik tilining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Tadqiqotlarda uning she'riyatida metafora, o'xshatish, jonlantirish, tashxis, intoq, tazod va takror kabi badiiy vositalarning faol qo'llanishi qayd etilgan. Shuningdek, Zebo Mirzo ijodining leksik-semantik xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotlarda shoiraning so'z tanlovi, ma'no imkoniyatlaridan foydalanishi va metaforik ifodalari uning poetik o'ziga xosligini belgilovchi jihatlar sifatida ko'rsatiladi. Biroq Zebo Mirzo she'riyatidagi individuallikni yaxlit lingvopoetik hodisa sifatida tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ijodkorning individual uslubi faqat bitta badiiy vosita bilan belgilanmaydi. U so'z tanlovi, so'zlarning kontekstual ma'nosi, metaforik tafakkur, obraz yaratish, sintaktik qurilish, takror, ohang va lirik qahramon nutqining o'ziga xosligi kabi ko'plab omillarning o'zaro uyg'unligi natijasida yuzaga keladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Badiiy ijodkor individualligini o'rganish zamonaviy adabiyotshunoslik va lingvopoetikaning muhim masalalaridan biridir. Ijodkorning individual poetik uslubi, avvalo, uning badiiy tafakkuri, til birliklarini

tanlashi, obraz yaratish usuli hamda mavjud poetik vositalardan o‘ziga xos tarzda foydalanishida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan, Zebo Mirzo she’riyatidagi individuallikni tadqiq etishda lingvopoetika va poetik individuallik masalalariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu borada eng avvalo M. Yo‘ldoshevning “Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari” tadqiq ishini yodga olmoq zarur. Asarda badiiy matnning lisoniy va estetik xususiyatlarini tadqiq etish masalalari yoritilgan [1]. Tadqiqotda badiiy matnda qo‘llangan til birliklarining faqat nominativ vazifasi emas, balki ularning badiiy-estetik mazmunni yuzaga chiqarishdagi funksiyasi ham muhimligi asoslanadi. Mazkur yondashuv ijodkor individualligini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki shoiraning o‘ziga xosligi uning til vositalaridan foydalanish xarakteri orqali ham yuzaga chiqadi. Poetik individuallik masalasi S.Umirovaning “O‘zbek she’riyatida lingvistik vositalar va poetik individuallik” monografiyasida maxsus tadqiq etilgan [2]. Tadqiqot Usmon Azim she’riyati misolida olib borilgan bo‘lib, unda shoirning individual ijodiy manerasiga xos xususiyatlar hamda poetik matnda konnotativ vazifa bajaruvchi til elementlarining uslubiy imkoniyatlari yoritilgan. Mazkur tadqiqot Zebo Mirzo she’riyatini o‘rganishda bevosita poetik individuallikni lingvistik vositalar orqali aniqlash metodini belgilash nuqtayi nazaridan muhim nazariy manba hisoblanadi. Shu sababli Zebo Mirzo ijodidagi individuallikni ham individual so‘z tanlovi, konnotativ ma’no, metaforik birliklar, obrazlilik va boshqa poetik-lisoniy vositalar asosida tadqiq etish mumkin. Zebo Mirzo ijodiga bevosita bag‘ishlangan tadqiqotlardan S.Omonovaning “Zebo Mirzo she’riyatida metaforalarning o‘rni” maqolasi alohida ahamiyatga ega [3]. Maqolada shoira she’riyatida metaforaning qo‘llanishi, metaforik tafakkur va lirik subyekt bilan bog‘liq jihatlar ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda metaforaning badiiy nutqdagi ekspressivlik va ta’sirchanlikni kuchaytirish imkoniyatlariga e’tibor qaratiladi. Bu jihatlar Zebo Mirzo poetik individualligini aniqlashda muhimdir, chunki ijodkorning o‘ziga xosligi metaforalarni tanlash, ularni muayyan obrazlar bilan bog‘lash va individual poetik ma’no yaratish usulida namoyon bo‘ladi. Mavjud tadqiqotlarni umumlashtirish shuni ko‘rsatadiki, poetik individuallik lingvistik vositalar va ularning badiiy matndagi funksiyasi bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi [1; 2]. Zebo Mirzo ijodiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda esa, xususan, metaforik tafakkur va metaforaning poetik imkoniyatlariga e’tibor qaratilgan [3; 4]. Biroq ushbu jihatlarni bir tizimda birlashtirib, Zebo Mirzo she’riyatidagi individuallikning lisoniy, poetik, obrazli va psixologik belgilarini kompleks ravishda ochib berish masalasi alohida tadqiqotni talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, Zebo Mirzo she’riyatidagi individuallikni uning individual so‘z tanlovi, metaforik tafakkuri, poetik obrazlar tizimi, lirik “men”i, ishq-muhabbat kechinmalarining ifodalanishi, ruhiy-psixologik tasvirlari hamda lingvopoetik vositalardan foydalanish usuli asosida o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv shoiraning o‘ziga xos poetik olamini boshqa ijodkorlar ijodidan farqlovchi belgilarni aniqlash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Zebo Mirzo she'riyatida ishq oddiygina muhabbat mavzusi sifatida emas, balki insonning hayotga, go'zallikka, haqiqatga va o'zlikka munosabatini belgilovchi yuksak ruhiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois shoiraning poetik olamini "ishq kuychisi" tushunchasi bilan tavsiflash mumkin. Bunda "ishq kuychisi" iborasi faqat muhabbat haqida yozuvchi ijodkor ma'nosida emas, balki ishqni inson ruhiyatining eng murakkab va ziddiyatli holatlarini ochib beruvchi poetik vositaga aylantirgan shoiraga nisbatan qo'llanadi. Zebo Mirzoning "Ishq" she'ri ana shu individual poetik qarashni yorqin namoyon etadi. She'r ***"Hayot qanday go'zal, yashash qanday baxt"*** degan misralar bilan boshlanadi. E'tiborli jihati shundaki, she'r ishq haqida bo'lishiga qaramay, uning dastlabki poetik nuqtasi "hayot" va "yashash" tushunchalari bilan bog'lanadi. Demak, Zebo Mirzo uchun ishq hayotdan ajralgan hodisa emas. Ishq - hayotni his qilish, yashashning ma'nosini anglash shaklidir. "Go'zal" va "baxt" so'zlari esa ushbu ruhiy holatning ijobiy semantik maydonini hosil qiladi. Shoiraning individualligi aynan shunda ko'rinadiki, u ishqni faqat visol yoki hijron bilan chegaralamaydi. Ishq uning she'riyatida insonning butun mavjudligini qamrab oluvchi tushunchaga aylanadi. Shu sababli she'r davomida "yurak", "ko'ngil", "hayot", "xato", "tavba", "Xudo", "sukut", "isyon", "yurak", "gul", "kuy" kabi birliklar bir-biri bilan mazmuniy aloqaga kirishadi. Ayniqsa, quyidagi misralar shoiraning ishqni talqin qilishdagi o'ziga xosligini ko'rsatadi: ***"Yurak qonim ichib ko'rganmisan, ayt, Kuning qolganida makri zo'rlarga?"*** Bu yerda "yurak qonim ichib" birikmasi oddiy ma'noda emas, kuchli metaforik mazmunda qo'llangan. "Yurak" insonning ruhiy markazi sifatida, "qon" esa hayot va iztirob ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Ishqning quvonchi bilan birga uning og'rig'i ham mavjud. Shunday qilib, shoiraning individual poetik tafakkurida ishq - zavq va iztirobning birligi sifatida gavdalanadi. Zebo Mirzo ishqni kuylaganda lirik qahramonning ichki dunyosini ochishga alohida e'tibor beradi. Buni: ***"Senga aytish oson, o'zingni emas, Eplaysan o'zganning qiyl-u qolinii***" misralarida ham kuzatish mumkin. Bu yerda "o'zing" va "o'zganing" birliklari o'rtasidagi qarama-qarshilik lirik qahramonning ichki munosabatini ochadi. Shoira ishqni insonning o'zidan boshqa odamni his qila olish qobiliyati bilan bog'laydi. Demak, ishq bu yerda faqat ikki inson o'rtasidagi munosabat emas, boshqa qalbni anglash va uning dardini o'z dardidek qabul qilish darajasiga ko'tariladi. Shoiraning "ishq kuychisi" sifatidagi individualligini belgilovchi yana bir muhim jihat - ishq va hayot sinovlarini bir poetik makonda birlashtirishidir:"***Sen qaydan bilasan tufonda qolgan, Ojiz odamlarning g'arib holini?!" "***Tufon" so'zi ushbu kontekstda tabiat hodisasini emas, inson hayotidagi og'ir sinovlarni anglatadi. Shoira tashqi hodisani ichki ruhiy holatga ko'chiradi. Natijada "tufon" individual poetik metaforaga aylanadi. Zebo Mirzo uchun ishq faqat sokin va go'zal tuyg'u emas; u insonni hayotning "tufon"laridan o'tkazadigan, uning asl qiyofasini namoyon etadigan ruhiy kuchdir. She'rning eng xarakterli jihatlaridan biri - ishqning erkinlik va o'zlik tushunchalari bilan bog'lanishidir: "***Qachonki yurakda zo'rlik, xo'rlik bor, Qullikka chidamas hech vaqt odamzod.***"Bu misralarda "yurak", "zo'rlik", "xo'rlik", "qullik" kabi birliklar bir-biriga qarama-qarshi semantik munosabatga kirishadi. "Yurak"

bu yerda shaxsning ichki dunyosini bildirsa, "qullik" unga zid bo'lgan holatni ifodalaydi. Shu tariqa ishq tushunchasi insonning ichki erkinligi bilan bog'lanadi. Zebo Mirzo poetikasida sevish - erkin bo'lish, qalbga xiyonat qilmaslik va o'zligini saqlash bilan hamohangdir. Shoiraning individual uslubini ko'rsatuvchi eng ta'sirchan obrazlardan biri:"***Jimligim ichida bitta hurlik bor ,Sukutim ichida ming isyon va dod."*** misralarida yuzaga keladi. "Jimlik" va "sukut" tashqi sokinlikni bildirsa, ***"isyon" va "dod"*** ichki ruhiy harakatni ifodalaydi. Bu qarama-qarshilik Zebo Mirzo lirikasining muhim xususiyatini ochadi: tashqaridan sokin ko'ringan qalb ichida ulkan tuyg'ular yashaydi. Aynan shu jihat Zebo Mirzoni ishq kuychisi sifatida individuallashtiradi. Shoira muhabbatni balandparvoz ta'riflar bilan emas, ko'pincha *sukut, iztirob, isyon, yurak va ko'ngil* kabi ichki ruhiyat birliklari orqali ifodalaydi. Uning ishqi shovqinli emas - u ichki, chuqur va ruhiy kechinmalarga boy. She'r yakunidagi:***"Ammo men... Ruhida gulning bo'yi bor yomg'irlar ezilib chalgan kuy edim"*** misralari ham shoiraning ishqni talqin qilishdagi o'ziga xosligini yakunlaydi. "Gul" va "kuy" obrazlari go'zallik va iztirobni birlashtiradi. "Gul"- noziklik va go'zallik, "kuy" esa ruhiy kechinma va iztirob ramziga aylanadi. "Yomg'irlar ezilib" shaklidagi fe'llar esa lirik qahramonning ichki holatini harakat orqali tasvirlaydi. Shunday qilib, Zebo Mirzo ijodida ishq - gul kabi nozik, kuy kabi iztirobli, yurak kabi tirik va isyon kabi kuchli poetik hodisaga aylanadi. Shoiraning individualligi ham aynan mana shu qarama-qarshi holatlarni birlashtira olishida ko'rinadi. Zebo Mirzoni "ishq kuychisi" sifatida yurak va ko'ngil semantik maydonining faolligi, ishqiy kechinmalarning metaforik ifodalanishi, qarama-qarshi tushunchalarning birlashtirilishi, "men" va "sen" munosabatining dialogik shaklda berilishi, sukut va isyonning parallel qo'yilishi hamda ishqning hayot, erkinlik, ruhiyat va o'zlik tushunchalari bilan bog'lanishi kabilar. Demak, Zebo Mirzo she'riyatidagi individuallikni faqat uning ishq mavzusiga murojaat qilishi bilan izohlash mumkin emas. Uning o'ziga xosligi ishqni kuylash usulidadir. Shoira ishq orqali inson qalbini, uning iztiroblarini, erkinlikka intilishini, hayotga munosabatini va ichki ziddiyatlarini ochadi. Shu ma'noda "ishq kuychisi" Zebo Mirzoning individual poetik qiyofasini ifodalovchi muhim poetik konsept sifatida namoyon bo'ladi. Zebo Mirzoning ushbu she'rida ishq va sog'inch lirik qahramonning ichki ruhiy olamini belgilovchi asosiy poetik tushunchalar sifatida namoyon bo'ladi.

Shoira "**U ishq edi**" nomli yana bir she`rini "***Olis-olis edi osmonim, Olis-olis orzum edingiz..."*** misralari bilan boshlaydi. "Olis-olis" takrori oddiy masofani emas, balki lirik qahramon bilan uning orzusi o'rtasidagi ruhiy uzoqlikni ham ifodalaydi. Bu yerda "osmon" va "orzum" so'zlari alohida poetik yuklamaga ega. "Osmon" - cheksizlik, yuksaklik, yetib bo'lmaslik ramzi; "orzu" esa inson qalbidagi eng intim istakni anglatadi. Shoira "siz"ni bevosita "sevgilim" deb atamaydi. Uni "orzum" deya nomlaydi. Natijada shaxs obrazi bilan orzu tushunchasi bir-biriga uyg'unlashadi. Bu jihat Zebo Mirzo lirikasidagi muhim individual xususiyatni ko'rsatadi: ishq obyekti ko'proq nomlash orqali emas, poetik tasavvur va ramzlar orqali gavdalantiriladi. ***"O'tdi bahor, O'tdi xazonlar, Uzun tunlar ko'z yummay o'tdim...***"qismida vaqt tushunchasi insonning ruhiy

holati bilan bog‘lanadi. Bahor va xazon fasllari oddiy tabiat hodisasi emas. Ular lirik qahramonning uzoq davom etgan kutish jarayonini ifodalovchi poetik belgilar sifatida ishlatilgan.

“Uzun tunlar” birikmasi esa sog‘inchning davomiyligini kuchaytiradi. Vaqtning o‘tishi bilan sog‘inch kamaymaydi, aksincha, uning ruhiy og‘irligi chuqurlashadi. Zebo Mirzo ishqni aql va qalb o‘rtasidagi ichki ziddiyat orqali ham ifodalaydi.“Bir men bildim, bir Xudo bildi”. She’rning eng kuchli psixologik nuqtalaridan biri: “***Bir men bildim, Bir Xudo bildi, Unga ne deb sig‘inganimni. Hech kimsaga ayta olmadim. Sizni qanday sog‘inganimni..***” Bu misralarda sog‘inch sir darajasiga ko‘tariladi. Uni faqat lirik qahramon va Xudo biladi. “Hech kimsaga ayta olmadim” misrasi esa tuyg‘uning naqadar shaxsiy va ichki ekanini ta’kidlaydi. Shu jihatdan Zebo Mirzo ishqni balandparvoz bayon qilishdan ko‘ra, ichga yutilgan, aytilmagan, sir tutilgan tuyg‘u sifatida tasvirlaydi. Xurshid Davron ta`kidlaganidek, Zebo Mirzo she’riyatida ichki kechinma, sog‘inch, ruhiy iztirob va ishqning inson qalbiga ta’siri kuchli ifodalanadi. Shoira she’rni “ko‘z bilan emas, qalb bilan idrok etish”ga undaydigan o‘ziga xos poetik olam yaratadi. Kitobxon she’rlarni mutolaa qilish jarayonida undagi satrlar o‘quvchini shoiraning ichki dunyosiga olib kirishini, uning she’riyati uzoq vaqt davomida o‘quvchi qalbida aks-sado berishini qayd etadi. [5]

Xulosa va takliflar. Zebo Mirzo she’riyatida individuallik, avvalo, ishq va inson ruhiyatini o‘ziga xos poetik talqin qilishida namoyon bo‘ladi. Shoira uchun ishq oddiy muhabbat tuyg‘usi emas, balki insonning hayotga, o‘zligiga, erkinlikka va ruhiy olamiga munosabatini belgilovchi yuksak qadriyat sifatida gavdalanadi. Shu bois uning poetik olamida yurak, ko‘ngil, sukut, isyon, gul, kuy kabi birliklar alohida badiiy-estetik mazmun kasb etadi. Tahlil qilingan “Ishq” she’rida metafora, qarama-qarshilik, takror, murojaat, lirik “men” va kontekstual ma’no hosil qiluvchi birliklar shoiraning individual uslubini shakllantirgan. Ayniqsa, “jimlik – isyon”, “sukut – dod”, “gul – kuy” kabi qarama-qarshi obrazlarning uyg‘unlashuvi Zebo Mirzo poetikasiga xos ruhiy teranlikni yuzaga chiqaradi. Demak, Zebo Mirzoni “ishq kuychisi” sifatida tavsiflash uning faqat ishq mavzusida ko‘p yozgani bilan emas, balki ishqni inson qalbining eng nozik, ziddiyatli va chuqur kechinmalarini ifodalovchi poetik hodisaga aylantirgani bilan izohlanadi. Shoiraning individualligi ham aynan ishqni kuylash usulida, ya’ni tuyg‘uni o‘ziga xos so‘z, obraz va lingvopoetik vositalar orqali ifodalashida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshkent: Fan, 2007.

2. Umirova S. O‘zbek she’riyatida lingvistik vositalar va poetik individuallik. – Samarqand: 2021.

3. Omonova S. “Zebo Mirzo she’riyatida metaforalarning o‘rni” // Eurasian Journal of Academic Research B. 208–211.

4. Usmonov Sh. Hozirgi o‘zbek she’riyatida lirik psixologizmning metaforiklashuvi (Zebo Mirzo va Nodira Afoqova ijodi misolida). – Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi.

5. Zebo Mirzo “Ishq” Toshkent: “Akademnashr” 2011. B-6.

QIYOSIY TILSHUNOSLIK VA TARJIMA SIRLARI

O‘ZBEK VA INGLIZ TILSHUNOSLIKLARIDAGI SUBYEKT VA PREDIKAT PARADIGMASI, ULARNING UMUMIY VA XUSUSIY JIHATLARI

Norova Gulsanam Maxsutovna,
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Azamova Gulruh Akbar qizi
Navoiy davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya*. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillari sintaktik tizimining asosini tashkil etuvchi subyekt va predikat munosabatlari qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida ikki xil oilaga mansub (agglutinativ va analitik) tillarda bosh bo‘laklar paradigmasining o‘ziga xos shakllanish prinsiplari, strukturaviy va semantik invariantlari o‘rganildi. Natijalar ingliz tilida subyekt-predikat aloqasi qat’iy va konfiguratsiyaga asoslangan bo‘lsa, o‘zbek tilida morfologik ko‘rsatkichlar hamda kommunikativ pragmatika ustuvorligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *bosh bo‘laklar paradigmatikasi, invariantlar, predikativ bog‘lanish, valentlik sathi, subyekt ellipsisi, formal subyekt.*

Har qanday tilning sintaktik sathida gapning strukturaviy-semantik asosini subyekt va predikat munosabati (predikativlik) tashkil etadi. An’anaviy va zamonaviy tilshunoslikda mazkur kategoriyalar tafakkur va til strukturasining dialektik birligi sifatida talqin qilinadi. Biroq, tillarning tipologik tabiati (strukturaviy tuzilishi) ushbu munosabatlarning sirtqi strukturada (yuzada) voqelanishini turlicha belgilaydi.

Ingliz tili hind-yevropa tillari oilasining german guruhiga mansub analitik til bo‘lib, unda sintaktik aloqalar asosan so‘z tartibi va yordamchi so‘zlar tizimi orqali ifodalanadi . O‘zbek tili esa oltoy tillari oilasining turkiy guruhiga kiruvchi klassik agglutinativ til hisoblanib, unda munosabatlar boy affiksatsiya va kelshik-shaxs-son tizimi orqali moddiylashadi. Mazkur maqolaning dolzarbligi, har ikki til tizimidagi subyekt va predikat paradigmasining umumiy (universal) hamda xususiy (idiosinkratik) jihatlarini qiyosiy tahlil qilish, tillararo transformatsiya va tarjima muammolariga nazariy yechim topishdan iborat.

Xorijiy tilshunoslikda analitik tillar (xususan, ingliz tili) sintaksisini tadqiq etgan **L.S. Barxudarov** gapning markaziy o‘qi sifatida subyekt va predikatning uzviy chiziqli bog‘liqligini ko‘rsatadi. Uning fikricha, ingliz tilida subyekt va predikat "ikki-sathli sintaktik konstant" hisoblanib, ularning sirtqi strukturadagi pozitsiyasi majburiydir [1]. Mashhur g‘arb tilshunosi **Noam Xomskiy** o‘zining *Generativ grammatika* va *X-bar nazariyasi*da subyektni gap tarkibidagi mustaqil NP (Noun Phrase) sathi deb belgilaydi va chuqur strukturada (Deep Structure) har qanday predikat o‘z valentligini to‘ldirish

uchun majburiy ravishda subyekt slotini (o‘rnini) talab qilishini isbotlaydi [3]. Shuningdek, ingliz tili grammatikasi giganti **Randolph Quirk** va uning hammualliflari ingliz tilidagi subyekt gapi faqat semantik emas, balki qat’iy formal-sintaktik xarakterga ega ekanligini, shu bois "it" va "there" kabi semantik bo‘sh formal subyektlar paradigmasi shakllanganini qayd etishadi [4].

Biz xorijiy olimlarning, xususan N. Xomskiy va R. Quirkning ingliz tili sintaktik tizimida subyekt va predikat munosabatining konfiguratsion (joylashuvga xos) tabiati haqidagi qarashlariga to‘la qo‘shilamiz. Analitik tilda so‘z tartibi va formal subyektlarning majburiyligi til tizimining ichki kompensatsiya mexanizmi (ya’ni morfologik kambag‘allikni sintaktik qat’iylik orqali qoplash) natijasidir.

Mahalliy tilshunoslikda esa ushbu masalaga mantiqiy-semantik va funksional yondashuv ustuvorlik qiladi. O‘zbek nazariy sintaksisining asoschilari **N.Mahmudov** va **A.Nurmonov** gapning strukturaviy asosini faqat chiziqli model bilan cheklab qo‘ymaydi. Ular subyekt va predikat munosabatini tafakkurdagi subyekt-predikat (hukm) paradigmasining lisoniy in’ikosi va tilning ichki morfologik imkoniyatlari (affiksatsiya) orqali erkin voqelanuvchi hodisa sifatida talqin etadi [2]. Taniqli sintaksischi olima **R.Sayfullayeva** esa o‘zbek tili sintaksisida subyekt bosh kelshik shaklida, predikat esa shaxs-son affikslari bilan simmetrik koordinatsiyaga kirishini ta’kidlaydi [5]. Olimaning fikricha, bu munosabat chiziqli joylashuvdan ustundir. Akademik **G‘.Abdurahmonov** esa turkiy tillarning agglutinativ tabiatidan kelib chiqib, predikat tarkibidagi shaxs-son ko‘rsatkichlari ko‘p hollarda subyektni o‘ziga assimilyatsiya qilishini, bu esa sirtqi strukturada eganing tushib qolishiga (pro-drop) to‘liq qonuniy zamin yaratishini ta’kidlagan edi [6].

Mahalliy olimlarimiz (N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva) tomonidan ilgari surilgan o‘zbek tilida subyekt-predikat munosabatining morfologik va kommunikativ tabiati haqidagi konsepsiya bizning tadqiqotimiz uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Biroq, biz an’anaviy qarashlardan farqli o‘laroq, o‘zbek tilidagi "+pro-drop" hodisasini shunchaki "ega tushib qolishi" emas, balki predikat paradigmasining subyektni sintaktik va semantik jihatdan o‘z ichiga yutishi (assimilyatsiyasi) deb hisoblaymiz.

Ushbu tadqiqot qiyosiy-tipologik, struktural-funksional va komponent tahlil metodlariga asoslanadi. Tadqiqot obyekti sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi ikki komponentli sodda gaplar, shuningdek, shaxssiz va to‘liqsiz konstruksiyalar olindi. Materiallar *British National Corpus* (BNC) hamda *O‘zbek milliy korpusi* (O‘MK) ma’lumotlar bazasidan ajratib olingan misollar asosida qiyoslandi. Tahlil jarayonida subyekt va predikatning quyidagi uchta sathi o‘rganildi:

1. Morfologik sath (ifiksatsiya va konversiya darajasi).
2. Sintaktik sath (so‘z tartibining qat’iyligi va erkinligi).
3. Semantik-pragmatik sath (aktual bo‘linish va pro-drop (ega tushib qolishi) hodisasi).

O‘tkazilgan qiyosiy-tipologik eksperiment hamda sinxron tahlillar natijasida o‘zbek va ingliz tillarida subyekt va predikat paradigmasining o‘zaro muvofiqlik darajasi va chuqur tizimli tafovutlari aniqlandi. Korpus ma’lumotlarining distributiv tahlili ko‘rsatishicha, ingliz tilidagi predikativlik munosabati **strukturaviy-konfiguratsion (pozitsion)** xarakterga ega bo‘lsa, o‘zbek tilida u **flektiv-agglutinativ (morfosintaktik)** tabiat kasb etadi.

Tadqiqot doirasida olingan natijalarni quyidagi tizimli paradigmalarda umumlashtiramiz:

Predikativ bog‘lanish va valentlik sathi: Ingliz tilida subyekt va predikat munosabati qat’iy chiziqli *S + V (+O)* modelsimon formulasiga tayanadi. Subyektning strukturaviy mavjudligi gapning grammatik jihatdan shakllanishi uchun majburiy shart (sinonimik invariant) hisoblanadi. O‘zbek tilida esa, predikat tarkibidagi shaxs-son affikslari paradigmasi subyekt funksiyasini o‘z ichiga assimilyatsiya qilish (yutish) xususiyatiga ega.

Pro-drop (Subyekt elipsisi) ko‘rsatkichi: Ikki tilning empirik materiallari qiyoslanganda, o‘zbek tilining *+pro-drop* (eganing tushib qolishiga ruxsat beruvchi), ingliz tilining esa *-pro-drop* (eganing tushib qolishiga yo‘l qo‘ymaydigan) tillar guruhiga mansubligi statistik va strukturaviy jihatdan isbotlandi.

Formal (Dummy) subyektlar paradigmasi: Ingliz tili sintaksisida subyekt o‘rnini to‘ldirish uchun majburiy xizmat qiladigan semantik bo‘sh egasiz formalar (*it, there*) paradigmasi mavjudligi aniqlandi. O‘zbek tilida mazkur funksional ekvivalent mutloq mavjud emas, balki tabiat hodisalari yoki holat fe’llari predikatning o‘z ichki morfologik kuchi orqali ifodalanadi.

Olingan empirik natijalar ikki tilning tub strukturaviy-tipologik (analitizm va agglutinatsiya) farqlaridan kelib chiqadigan qator fundamental nazariy xulosalarni muhokama qilish qobiliyatini beradi. Mazkur munosabatlarni uchta bosqichli mikrotahlilda tadqiq etamiz.

1.Sintaktik konfiguratsiya va so‘z tartibining roli

Ingliz tilida subyekt va predikat munosabatini tadqiq etar ekanmiz, tilshunos olim N.Xomskiyning *Generativ grammatika* hamda *X-bar (X-shtrix)* nazariyasiga tayangan holda, ushbu bog‘lanish sirtqi strukturada qat’iy iyerarxik daraxt ko‘rinishini olishini kuzatamiz[3]. Ingliz tilida Ega (Subject) va Kesim (Predicate) sirtqi koordinatada mustaqil va teng huquqli bo‘laklar sifatida namoyon bo‘lsa-da, aslida chuqur strukturada (Deep Structure) predikat subyektni talab qiluvchi boshqaruvchi markaz hisoblanadi.

Masalan: *The scientist discovered the element.*

Ushbu gapda subyekt (*The scientist*) aniq determinatsiyalangan NP (*Noun Phrase*) tarkibida kelib, predikat (*discovered*) bilan faqatgina 3-shaxs birlik parametrida cheklangan moslashuvga ega. Agar so‘z tartibi buzilsa, gapning semantik-sintaktik yaxlitligi parchalanadi.

O‘zbek tili sintaktik tizimida esa, tilshunos olimlar A.Nurmonov va N.Mahmudovlar tomonidan ilgari surilgan mantiqiy-semantik va kommunikativ yondashuv tamoyillariga

ko‘ra, subyekt va predikat munosabati chiziqli konfiguratsiyadan mustaqildir [2]. Negaki, o‘zbek tilida kelshik tizimi (bosh kelshikdagi subyekt) va predikatdagi shaxs-son ko‘rsatkichlari orasida **muvofiqlashuv (kordinatsiya)** munosabati ustuvor: *Olim elementni kashf etdi.* / *Kashf etdi olim elementni.*

Lingvist olima R. Sayfullayeva qayd etganidek, o‘zbek tilida subyekt bosh kelshik shaklida, predikat esa shaxs-son affikslari bilan shakllanadi va ular o‘zaro simmetrik bog‘lanadi [5]. Morfologik markerlar (*-di, -lar*) o‘zaro sintaktik aloqani chiziqli pozitsiyadan tashqarida ham saqlab qolishga qodir. Bu esa o‘zbek tili "erkin so‘z tartibiga ega til" (*free word order language*) ekanligini yanab bir bor ilmiy tasdiqlaydi.

2.Egasizlik (Impersonality) va Pro-drop paradigmasining qiyosiy interpretatsiyasi

Tadqiqotimizning eng muhim qismlaridan biri — har ikki tilda subyektning sirtqi strukturada voqelanmaslik holatidir. Ingliz tilida eganing sintaktik pozitsiyasini bo‘sh qoldirish mumkin emas. Shuning uchun til tizimida "formal subyekt" (*expletive/dummy subject*) konsepti shakllangan [1]:

It freezes outside. (Tashqarida sovuq / Muzlayapti).

Bu yerda *It* olmoshi biron-bir aniq referatga (predmetga) ega emas, u shunchaki subyekt o‘rnini (slotini) to‘ldirish uchun xizmat qilayotgan strukturaviy vositadir.

O‘zbek tilida esa tabiat hodisalari, inson ichki holatlari ifodalanganda, xuddi shu mazmun formal egasiz, to‘g‘ridan-to‘g‘ri predikatning semantik yuklamasi orqali moddiylashadi: *Kun sovidi.* yoki *Soviyapti.*

3. Umumiy va xususiy jihatlarning tipologik sintezi

Subyekt va predikat paradigmasining unversial va xususiy xarakteristikasini quyidagicha konseptuallashtiramiz:

- **Umumiy (Universal) jihati:** Har ikki til tizimida ham subyekt va predikat aloqasi **predikativlikni** — ya’ni fikrning borliqqa munosabatini, zamon va makonda moddiylashuvini ta’minlovchi eng oliy sintaktik munosabat sanaladi. Ikkala tilda ham subyekt harakat bajaruvchi (agentiv) yoki holat tashuvchisi, predikat esa shu harakat/holatning dinamik yoki statik tavsifi sifatida universallik kasb etadi.
- **Xususiy (Idiosinkratik) jihati:** Ingliz tilida ushbu paradigma **leksik-sintaktik** xarakterda bo‘lib, subyektning majburiy ishtiroki va predikat bilan yordamchi fe’llar orqali bog‘lanishini tayanadi. O‘zbek tilida esa paradigma **morfosintaktik** va **kommunikativ-pragmatik** tabiatga ega. Bu yerda sintaktik munosabatni boshqarishda grammatik kelshiklar va shaxs-son affikslari asosiy funksional dominanta hisoblanadi.

O‘zbek va ingliz tilshunosliklaridagi subyekt va predikat paradigmasining qiyosiy-tipologik tahlili ikki xil tizimga (agglutinativ va analitik) mansub tillarning ichki strukturaviy va konseptual qonuniyatlarini chuqur yoritish imkonini berdi. Zamonaviy sintaktik nazariyalar asosida olingan empirik ma’lumotlar va ilmiy muhokamalar quyidagi yakuniy xulosalarni shakllantirishga asos bo‘ladi:

Predikativlik munosabatining universal tabiati: Har ikki til tizimida ham subyekt va predikat sathi gapning strukturaviy-semantik yadrosini (semantik invariantini) tashkil etadi. Ular o‘zaro dialektik munosabatda bo‘lib, lisoniy tafakkurning mantiqiy hukm shaklida moddiylashuvini va nutqiy xabarning borliqqa munosabatini (predikativlikni) ta’minlovchi fundamental universal kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi [1; 2].

Tipologik differensiansiya va sirtqi struktura integratsiyasi: Ingliz tilida subyekt-predikat aloqasi **sintaktik-pozitsion (konfiguratsion)** xarakterga ega bo‘lib, qat’iy chiziqli tartibga (S+V+O) hamda majburiy distributiv slot tizimiga bo‘ysunadi. Bu holat ingliz tilida subyekt sirtqi strukturada har doim moddiy ifodalanishini, hatto semantik bo‘sh vaziyatlarda ham formal egaga (*dummy subject: it, there*) ehtiyoj borligini belgilaydi. O‘zbek tilida esa mazkur munosabat **morfosintaktik (affiksatsiya-koordinatsion)** xarakterga ega. Kelshiklar va shaxs-son ko‘rsatkichlari tizimining mukammalligi sirtqi strukturada eganing tushib qolishiga (*pro-drop phenomenon*) keng imkoniyat yaratadi va so‘z tartibining kommunikativ-pragmatik maqsadlarga ko‘ra erkin ko‘chishini ta’minlaydi.

Nazariy va amaliy ahamiyati: Subyekt va predikat munosabatlaridagi sirtqi va chuqur struktura nomuvofiqliklarini qiyosiy interpretatsiya qilish zamonaviy kompyuter tilshunosligi, mashina tarjimasi algoritmlarini (MT) optimallashtirish, ikki tilli korpuslarni teglash (annotation) tizimini yaratish, shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida kontrastiv grammatika darsliklarini metodik jihatdan takomillashtirishda muhim nazariy-amaliy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kelgusida ushbu paradigmaning aktual bo‘linish (matn sathidagi mavzu va remaga ajralish) va kognitiv-semantik rollar (agentiv, eksperiyenser, instrument) sathi bilan bog‘liqligini konseptual tahlil qilish tipologik tilshunoslikning istiqbolli yo‘nalishlaridan bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati :

1. Бархударов Л. С. *Структура предложения в современном английском языке*. – Москва: Высшая школа, 1966. – 152 с.

2.Mahmudov N., Nurmonov A. *O‘zbek tilining nazariy sintaksisi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 232 b.

3. Chomsky N. *Aspects of the Theory of Syntax*. – Cambridge: MIT Press, 1965. – 251 p.

4. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 1779 p.

5. Abdurahmonov G‘. *O‘zbek tili adabiyoti sintaksisi masalalari*. – Toshkent: Fan, 1978. – 144 b.

6. Sayfullayeva R., Mendeleyeva R. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Sintaksis*. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2010. – 280 b.

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O‘ZBEK TILI DARSLARIDA INGLIZ TILIDAN O‘ZLASHGAN SO‘ZLARNI O‘ZLASHTIRISH TAMOYILLARI

Saitxanova Dinara Ruslanovna
Toshkent Amaliy fanlar universiteti dotsenti (PhD),

Annotatsiya: *Ushbu ishda integrativ yondashuv asosida o‘zbek tili darslarida ingliz tilidan o‘zlashgan so‘zlarni o‘qitish tamoyillari yoritilgan. O‘zlashma leksikani o‘rgatishda integratsiyalash, kontekstual yondashuv, kommunikativlik, tizimlilik, taqqoslash hamda hayot bilan bog‘liqlik tamoyillarining didaktik ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu tamoyillar o‘quvchilarning lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o‘rni asoslab berilgan. Tadqiqot zamonaviy ta’limda o‘zlashma so‘zlarni samarali o‘qitish metodikasini takomillashtirishga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *Integrativ yondashuv, o‘zbek tili, ingliz tilidan o‘zlashgan so‘zlar, o‘zlashma leksika, konikma, malaka, kompetensiya*

Аннотация: *В статье рассматриваются принципы обучения заимствованным из английского языка словам на уроках узбекского языка на основе интегративного подхода. Анализируется дидактическое значение принципов интеграции, контекстуального подхода, коммуникативности, системности, сопоставления и связи с жизнью в процессе обучения заимствованной лексике. Обосновывается роль данных принципов в развитии лингвистической и коммуникативной компетенций учащихся. Исследование направлено на совершенствование методики эффективного обучения заимствованным словам в условиях современного образования.*

Ключевые слова: *интегративный подход, узбекский язык, слова, заимствованные из английского языка, заимствованная лексика, навыки, умения, компетенция.*

Abstract: *This paper examines the principles of teaching English loanwords in Uzbek language classes based on an integrative approach. The didactic significance of the principles of integration, contextualization, communicativeness, systematicity, comparison, and connection with real life in teaching borrowed vocabulary is analyzed. The role of these principles in developing students' linguistic and communicative competencies is also substantiated. The study aims to improve the methodology of effectively teaching borrowed words in modern education.*

Keywords: *Integrative approach, Uzbek language, English loanwords, borrowed vocabulary, skills, proficiency, competence.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Bugungi globallashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida tillar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir va aloqalar tobora kuchayib

bormoqda. Xususan, ingliz tili xalqaro ilmiy, texnik, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va raqamli kommunikatsiyaning asosiy vositalaridan biriga aylanganligi sababli uning lug‘aviy birliklari boshqa tillarga, jumladan, o‘zbek tiliga ham faol kirib kelmoqda. Bugungi kunda “internet”, “blog”, “marketing”, “menedjer”, “startap”, “brend”, “onlayn”, “oflayn”, “platforma”, “kontent”, “chat”, “layk” kabi ingliz tilidan o‘zlashgan birliklar turli kommunikativ vaziyatlarda keng qo‘llanilmoqda.

Mazkur jarayon o‘zbek tili ta’limi oldiga o‘zlashma birliklarni faqat lug‘aviy material sifatida emas, balki zamonaviy kommunikativ muhitning tarkibiy qismi sifatida o‘rgatish vazifasini qo‘ymoqda. O‘quvchining yangi so‘zning ma’nosini bilishi uning to‘laqonli lingvistik kompetensiyaga ega ekanligini anglatmaydi. Muhimi, o‘quvchi mazkur birlikning ma’nosi, qo‘llanish doirasi, uslubiy xususiyati, o‘zbek tilidagi muqobili, talaffuzi va grammatik moslashuvini anglagan holda undan tegishli kommunikativ vaziyatda foydalana olishi lozim.

Shu jihatdan o‘zbek tili darslarida ingliz tilidan o‘zlashgan so‘zlarni o‘rgatishda integrativ yondashuvdan foydalanish alohida metodik ahamiyat kasb etadi. Integrativ yondashuv til hodisalarini boshqa fanlar, mavzular, amaliy faoliyat va hayotiy vaziyatlar bilan bog‘liq holda o‘rganishni nazarda tutadi. Bunda o‘quvchi bilimni tayyor shaklda qabul qiluvchi emas, balki turli manbalar va faoliyatlar asosida bilimni mustaqil ravishda izlovchi, tahlil qiluvchi va amaliyotga tatbiq etuvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Fanlararo aloqadorlik g‘oyasi pedagogik tafakkur tarixida uzoq davrlardan buyon muhim metodologik yo‘nalish sifatida qaralib kelgan. Abu Rayhon Beruniy o‘z ilmiy merosida insonning borliqni anglashida falakiyot, falsafa, tarix, xandasa, til va adabiyot kabi fanlarning o‘zaro bog‘liqligiga e’tibor qaratgan. Bu yondashuv bilimlarni alohida va bir-biridan uzilgan holda emas, balki o‘zaro munosabatda o‘zlashtirish zarurligini ko‘rsatadi [1; 344].

Y.A.Komenskiy ham ta’lim mazmunini yaxlitlikda tashkil etish zarurligini ilgari surib, fanlarni bir-biridan mutlaqo ajratib o‘qitish o‘quvchining bilimlarni yaxlit idrok etish imkoniyatini cheklashini ta’kidlagan [3]. Ushbu g‘oyalar bugungi zamonaviy ta’lim konsepsiyalarida ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Shu sababli ingliz tilidan o‘zlashgan so‘zlarni o‘zbek tili darslarida o‘rgatish jarayonida ingliz tili bilan bir qatorda informatika, tarix, geografiya, iqtisodiyot, texnologiya, adabiyot va boshqa fanlar bilan mazmuniy aloqadorlikni yo‘lga qo‘yish o‘quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish imkonini beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Integrativ ta’lim va fanlararo aloqadorlik masalalari pedagogika, psixologiya, metodika hamda lingvodidaktika sohalarida ko‘plab olimlarning tadqiqotlarida o‘rganilgan. Mazkur tadqiqotlarning umumiy jihati shundan iboratki, ta’lim jarayonida turli fanlar va bilim sohalari o‘rtasidagi tabiiy aloqalarni aniqlash o‘quvchilarning bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishiga xizmat qiladi.

P.G.Kulagin fanlararo aloqalarni o‘quv jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida baholab, bilimlarni bir faoliyat sharoitidan boshqa sharoitga ko‘chira olish qobiliyatining

rivojlanishi fanlararo aloqadorlikni amalga oshirishning muhim natijalaridan biri ekanligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, bilimlarni ko‘chirish ko‘nikmasining shakllanishi o‘quvchiga yangi obyekt va hodisalarning muayyan xususiyatlarini anglash imkonini beradi [2; 96]. Ushbu fikr o‘zlashma so‘zlarni o‘rgatish jarayoniga ham bevosita taalluqlidir. Chunki o‘quvchi ma’lum bir so‘zni ingliz tilidagi shakli va ma’nosi bilan tanishibgina qolmay, uning o‘zbek tilidagi qo‘llanishini ham tahlil qilishi kerak.

B.Abdullayeva integratsiya jarayonining turli darajalarini ajratib ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, integratsiya predmet ichidagi, fanlararo va transdisiplinar darajalarda amalga oshirilishi mumkin. Predmet ichidagi integratsiya muayyan fan doirasidagi tushuncha, bilim va ko‘nikmalarning o‘zaro birikishini; fanlararo integratsiya ikki yoki undan ortiq fanlarga tegishli fakt, tushuncha va tamoyillarning sintezini; transdisiplinar integratsiya esa ta’limning asosiy va qo‘shimcha mazmun komponentlarining umumlashuvini ifodalaydi [4; 14].

Mazkur nazariy qarashlardan kelib chiqib, o‘zbek tili darslarida ingliz tilidan o‘zlashgan so‘zlarni o‘rgatishni kamida ikki darajada tashkil etish mumkin. Birinchidan, o‘zbek tili doirasida so‘zning lug‘aviy, semantik, grammatik va uslubiy xususiyatlari o‘rganiladi. Ikkinchidan, ushbu so‘zlarning informatika, iqtisodiyot, texnologiya, ommaviy kommunikatsiya va kundalik hayotdagi qo‘llanilishi bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi.

D.Alimjonov fanlararo bog‘lanish hodisasini ko‘p o‘lchamli pedagogik jarayon sifatida izohlaydi. Uning ta’kidlashicha, fanlararo aloqalar ta’lim mazmuni, metodlari va tashkil etish shakllari bilan cheklanib qolmay, o‘quvchilarning bilish faoliyati hamda o‘qituvchining pedagogik faoliyatini ham qamrab oladi. Bunday aloqadorlik o‘quvchining dialektik tafakkuri, ilmiy dunyoqarashi va ilmiy bilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi [5].

Shuningdek, fanlararo aloqalarni amalga oshirish tasodifiy fakt yoki misollardan foydalanish bilan cheklanmasligi, balki turli o‘quv fanlarida o‘zlashtirilgan bilimlarni maqsadli ravishda birlashtirishga yo‘naltirilishi lozim [5]. Bu nuqtayi nazar o‘zlashma leksikani o‘rgatishda ham muhim metodik talab sifatida namoyon bo‘ladi.

Demak, mavjud ilmiy-metodik qarashlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, integrativ ta’lim o‘quvchilarning bilimlarini alohida fragmentlar shaklida emas, balki o‘zaro bog‘langan tizim sifatida shakllantirishga imkon beradi. O‘zlashma so‘zlarni o‘rgatishda esa bunday yondashuv o‘quvchilarning nafaqat lug‘at boyligini, balki nutqiy, kommunikativ, tahliliy va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini kengaytiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy lingvodidaktikada keng qo‘llanilayotgan integrativ, kommunikativ, kontekstual, kompetensiyaviy va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda ingliz tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan so‘zlarni o‘rgatish jarayonining mazmuni, metodik imkoniyatlari va didaktik tamoyillari tizimli ravishda o‘rganildi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, pedagogik kuzatish, ilg‘or pedagogik tajribani o‘rganish hamda metodik modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning asosiy metodologik tamoyili o‘zlashma so‘zlarni alohida lug‘aviy birliklar sifatida mexanik yodlatishdan voz kechib, ularni turli kommunikativ va fanlararo kontekstlarda qo‘llashga yo‘naltirishdan iborat. Bunda o‘quvchining “so‘zni bilish” holatidan “so‘zni anglab, vaziyatga mos ravishda qo‘llash” darajasiga o‘tishi asosiy metodik natija sifatida belgilanadi.

Tadqiqot doirasida ingliz tilidan o‘zlashgan so‘zlarni o‘rgatishning quyidagi asosiy tamoyillari belgilandi:

Integratsiyalash tamoyili;

Kontekstual yondashuv tamoyili;

Kommunikativlik tamoyili;

Tizimlilik va izchillik tamoyili;

Taqqoslash tamoyili;

Hayot bilan bog‘liqlik tamoyili.

Mazkur tamoyillar o‘zaro uzviy bog‘langan holda qo‘llanilganda o‘zlashma leksikani o‘rgatishning yaxlit metodik tizimini shakllantiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

1.Integratsiyalash tamoyili. Integratsiyalash tamoyili o‘zbek tili darslarida ingliz tilidan o‘zlashgan so‘zlarni boshqa fanlar, bilim sohalari va amaliy faoliyat bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganishni nazarda tutadi. Mazkur tamoyilning asosiy maqsadi o‘quvchida so‘zning faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki uning real kommunikativ va fanlararo mazmunini ham shakllantirishdan iborat.

Masalan, “platforma” so‘zini o‘rganishda o‘quvchilar uning lug‘aviy ma’nosini aniqlash bilan birga, “ta’lim platformasi”, “raqamli platforma”, “onlayn platforma” kabi birikmalarni tahlil qilishlari mumkin. Bunda til materiali informatika va raqamli ta’lim mazmuni bilan bog‘lanadi. Integratsiyalash tamoyili o‘quvchining mavjud bilimlarini yangi vaziyatlarda qo‘llashiga imkon yaratadi. Natijada so‘z passiv lug‘at birligi sifatida emas, balki faol nutqiy vosita sifatida o‘zlashtiriladi.

2. Kontekstual yondashuv tamoyili. O‘zlashma so‘zlarni o‘rgatishda ularni alohida ro‘yxat shaklida yodlatish samaradorligi cheklangan bo‘lishi mumkin. Shu bois kontekstual yondashuv muhim metodik vosita hisoblanadi. Ushbu tamoyilga ko‘ra, yangi birliklar matn, dialog, maqola, reklama, internet materiali, yangiliklar yoki hayotiy kommunikativ vaziyatlar tarkibida o‘rganiladi.

Masalan, “startap” so‘zini faqat “yangi biznes loyihasi” tarzida izohlash bilan chegaralanmasdan, “Yoshlar innovatsion startap loyihasini ishlab chiqdi” kabi gaplar tarkibida tahlil qilish o‘quvchiga so‘zning semantik va uslubiy xususiyatlarini yaxshiroq anglash imkonini beradi. Kontekstual yondashuv o‘quvchining so‘z ma’nosini kontekstdan kelib chiqib aniqlash, sinonimik va antonimik munosabatlarni topish, so‘zning qo‘llanish doirasini belgilash kabi ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

3. Kommunikativlik tamoyili. Kommunikativlik tamoyili o‘quvchilarning o‘zlashma birliklardan real nutq jarayonida foydalanish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Bunda o‘quvchi yangi so‘zlarni yodlash bilan cheklanmay, ular yordamida fikr bildiradi, savol beradi, javob qaytaradi, munozarada ishtirok etadi va matn yaratadi.

Masalan, “onlayn”, “kontent”, “bloger”, “platforma”, “marketing” kabi birliklar asosida dialoglar tuzish, kichik taqdimotlar tayyorlash yoki muayyan mavzuda matn yaratish topshiriqlari berilishi mumkin. Kommunikativ topshiriqlar o‘quvchining lug‘aviy bilimlarini faol nutqiy ko‘nikmaga aylantiradi. Shu sababli o‘zlashma leksikani o‘rgatishda “so‘z – gap – matn – kommunikativ vaziyat” ketma-ketligiga asoslanish maqsadga muvofiqdir.

4.Tizimlilik va izchillik tamoyili. Tizimlilik tamoyili o‘zlashma so‘zlarni muayyan metodik ketma-ketlik asosida o‘rgatishni talab etadi. O‘quv materialini tanlashda so‘zlarning qo‘llanish chastotasi, mavzuviy xususiyati, o‘zlashtirish darajasi va o‘quvchilarning yosh xususiyatlari hisobga olinishi zarur.

Dastlab kundalik hayotda keng qo‘llanadigan “internet”, “onlayn”, “blog”, “chat” kabi birliklar o‘rganilib, keyinchalik “marketing”, “brending”, “startap”, “digital”, “targeting” kabi nisbatan maxsus leksik birliklarga o‘tilishi mumkin. Bunday izchillik o‘quvchilarning kognitiv yuklamasini me’yorlashtirish va yangi lug‘aviy materialni bosqichma-bosqich o‘zlashtirish imkonini beradi.

5. Taqqoslash tamoyili. Taqqoslash tamoyili ingliz tilidan o‘zlashgan birliklarning o‘zbek tilidagi muqobillari, ma’nodosh birliklari, talaffuzi va qo‘llanish xususiyatlarini qiyosiy o‘rganishga asoslanadi.

Masalan: **onlayn** — internet orqali;

startap — yangi innovatsion loyiha;

bloger - internet platformalarida muntazam axborot yoki kontent yaratuvchi shaxs;

marketing - bozorni o‘rganish va mahsulotni ilgari surish faoliyati.

Bunday taqqoslash o‘quvchilarda lingvistik kuzatuvchanlikni shakllantiradi. Shuningdek, o‘zlashgan birlik bilan uning o‘zbekcha muqobili o‘rtasidagi ma’no, uslub va qo‘llanish farqlarini anglashga yordam beradi. Taqqoslash jarayonida o‘quvchilar so‘zlarning fonetik, morfologik va semantik moslashuvini ham tahlil qilishlari mumkin. Bu esa ularning tahliliy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Integrativ yondashuv asosida o‘zbek tili darslarida ingliz tilidan o‘zlashgan so‘zlarni o‘qitish tamoyillari (jadval)

№	Tamoyil	Mazmuni	Amaliy qo‘llanishi
1	Integratsiyalash tamoyili	O‘zbek tili va ingliz tili bilimlarini bog‘lab o‘qitish	O‘zlashma so‘zlarni ikki til misolida tushuntirish
2	Kontekstual yondashuv	So‘zlarni matn va nutqiy vaziyatda o‘rganish	Dialog, matn va real vaziyatlarda qo‘llash
3	Kommunikativlik	Nutqiy faoliyatni rivojlantirishga yo‘naltirish	Suhbat, insho, taqdimotlar yaratish

4	Tizimlilik va izchillik	Oddiydan murakkabga bosqichma-bosqich o‘rgatish	Avval umumiy, keyin maxsus o‘zlashmalar
5	Taqqoslash tamoyili	Ingliz va o‘zbek til birliklarini solishtirish	O‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash
6	Hayot bilan bog‘liqlik	O‘zlashma so‘zlarni real hayot bilan bog‘lash	Texnologiya, media va kundalik nutq misollari
7	Faollik tamoyili	O‘quvchini dars jarayoniga faol jalb etish	Interfaol metodlar, guruh ishlari
8	Onglilik tamoyili	So‘z ma’nosini tushunib o‘zlashtirish	Tahlil qilish, izoh berish, misol keltirish

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS)

Tadqiqot natijalari o‘zbek tili darslarida ingliz tilidan o‘zlashgan so‘zlarni o‘rgatish jarayonini zamonaviy integrativ va kompetensiyaviy yondashuvlar asosida tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi. O‘zlashma leksikaning o‘zbek tilidagi miqdoriy va funksional faollashuvi uni ta’lim mazmunining dolzarb komponentlaridan biriga aylantirmoqda.

O‘zlashgan so‘zlarni samarali o‘zlashtirish uchun ularni faqat lug‘at shaklida taqdim etish yetarli emas. O‘quvchi so‘zning ma’nosi, qo‘llanish sohasi, uslubiy xususiyati, o‘zbek tilidagi muqobili va kommunikativ vazifasini ham anglab yetishi lozim. Shu nuqtayi nazardan integratsiyalash, kontekstual, kommunikativ, tizimli-izchil, taqqoslash va hayot bilan bog‘liqlik tamoyillari o‘zlashma leksikani o‘rgatishning metodik asoslarini tashkil etadi.

Integrativ yondashuvning muhim jihati shundaki, u o‘zbek tili ta’limini boshqa fanlar va real hayot bilan bog‘lash orqali o‘quvchining mavjud bilimlarini yangi vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatini kengaytiradi. Bu esa nafaqat lug‘at boyligini oshirish, balki o‘quvchilarning lingvistik, kommunikativ, tahliliy va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, o‘zlashma so‘zlarni o‘rgatishda raqamli ta’lim resurslari, elektron lug‘atlar, multimedia materiallari, internet matnlari va interaktiv topshiriqlardan foydalanish ta’lim jarayonining amaliy yo‘nalishini kuchaytiradi. Ayniqsa, o‘quvchilarning real raqamli muhitda uchraydigan o‘zlashma birliklarni mustaqil tahlil qilishiga imkon beruvchi topshiriqlar ularning tilga bo‘lgan refleksiv munosabatini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, V tom,1976. 664 b.

2. Кулагин П.Г. Межпредметные связи в процессе обучения. – Москва: Просвещение, 1981. – 96 с.

3. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. – Т. 1. – Москва, 1982.

4. Abdullayeva B. Fanlararo aloqadorlikning metodologik va didaktik asoslari. – Toshkent. – B. 14.

5. Alimjonov D. 6-sinf fizika fanini o‘qitishda fanlararo aloqalarni amalga oshirish usullari // Academic Research in Educational Sciences. – 2022. – Vol. 3, Issue 6. – ISSN 2181-1385.

6. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, No. 10. – P. 906–911. – DOI: 10.1037/0003-066X.34.10.906.

7. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

RAQAMLI DUNYO, AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA TIL

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ВУЗЕ

Исмоилова Раъно Баходиржановна
Университет Альфраганус, преподаватель русского языка,

АННОТАЦИЯ. *Статья посвящена исследованию институциональных и социокультурных факторов цифровой образовательной коммуникации в высшей школе Республики Узбекистан. Материалом исследования стали образовательные Telegram-чаты двух вузов и результаты анкетирования. Использованы сопоставительный и дискурсивный анализ, наблюдение и количественная интерпретация данных. Выявлены различия между государственными и частными вузами, а также русскоязычными и узбекоязычными группами. Установлено влияние институциональных и культурных норм на степень формальности и речевой этикет. Результаты имеют научную и практическую значимость для разработки рекомендаций по сетевому этикету в вузе.*

Ключевые слова. *цифровая образовательная коммуникация; сетевой этикет; образовательный дискурс; высшая школа; институциональный тип вуза; образовательная социализация; русскоязычные группы; узбекоязычные группы.*

ANNOTATSIYA. *Maqolada O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimida raqamli ta'lim kommunikatsiyasining institutsional va ijtimoiy-madaniy omillari tadqiq etiladi. Tadqiqot materiali sifatida ikki oliy ta'lim muassasasining ta'limiy Telegram guruhlari va so'rovnoma natijalaridan foydalanildi. Qiyosiy va diskursiv tahlil, kuzatish hamda ma'lumotlarni miqdoriy talqin qilish usullaridan foydalanildi. Davlat va xususiy oliy ta'lim muassasalari, shuningdek, rus va o'zbek tillaridagi guruhlar o'rtasidagi farqlar aniqlandi. Institutsional va madaniy me'yorlarning kommunikatsiyaning rasmiylik darajasi hamda nutqiy etiketga ta'siri belgilandi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida tarmoq etiketi bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishda ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *raqamli ta'lim kommunikatsiyasi; tarmoq etiketi; ta'lim diskursi; oliy ta'lim; oliy ta'lim muassasasining institutsional turi; ta'limiy ijtimoiylashuv; rus tilidagi guruhlar; o'zbek tilidagi guruhlar.*

ABSTRACT. *The article examines the institutional and sociocultural factors of digital educational communication in higher education in the Republic of Uzbekistan. The research material consists of educational Telegram chats from two higher education institutions and questionnaire results. Comparative and discourse analysis, observation, and quantitative interpretation of the data were employed. Differences were identified between public and private higher education institutions, as well as between Russian-speaking and Uzbek-speaking groups. The influence of institutional and cultural norms*

on the degree of formality and speech etiquette was established. The findings have both scientific and practical significance for developing recommendations on netiquette in higher education.

Keywords: *digital educational communication; netiquette; educational discourse; higher education; institutional type of university; educational socialization; Russian-speaking groups; Uzbek-speaking groups.*

Введение

Цифровизация высшего образования существенно изменила способы организации академического взаимодействия. Мессенджеры, образовательные платформы и социальные сети перестали выполнять исключительно техническую функцию передачи информации и стали самостоятельной коммуникативной средой, в которой формируются, воспроизводятся и трансформируются нормы академического общения. В этих условиях цифровая образовательная коммуникация представляет собой значимый объект лингвистического и социокультурного исследования, поскольку в ней пересекаются институциональные требования, языковые нормы, коммуникативные стратегии и культурные модели поведения.

Для Республики Узбекистан проблема приобретает особую значимость в контексте продолжающейся цифровой трансформации образования и государственного управления. Современная образовательная политика ориентирована на расширение цифровых компетенций, внедрение информационно-коммуникационных технологий и развитие цифровых форм обучения. Президентом Республики Узбекистан была утверждена Стратегия развития технологий искусственного интеллекта до 2030 года, предусматривающая развитие соответствующих знаний и навыков населения и кадрового потенциала [12]. Эти процессы создают новые условия для академического взаимодействия и одновременно актуализируют вопросы цифровой культуры, сетевого этикета и коммуникативной ответственности.

Цель настоящей статьи заключается в выявлении институциональных и социокультурных факторов, влияющих на цифровое образовательное общение студентов и преподавателей, а также в сопоставлении коммуникативных практик государственных и частных вузов и русскоязычных и узбекоязычных учебных групп. Для достижения цели поставлены следующие задачи: определить особенности институционального влияния на сетевую коммуникацию; выявить различия в степени формальности и академической дистанции; сопоставить речевое поведение русскоязычных и узбекоязычных групп; установить роль культурных норм в реализации сетевого этикета; определить практические последствия выявленных тенденций для организации цифрового образовательного взаимодействия.

Научная значимость исследования определяется тем, что цифровая коммуникация рассматривается не изолированно как совокупность языковых особенностей сообщений, а как пространство пересечения институциональных и социокультурных факторов. Такой подход позволяет выявить, каким образом цифровая среда одновременно способствует демократизации общения и сохраняет традиционные модели академической и культурной регуляции.

Анализ литературы по теме

Теоретическую основу исследования составляют работы, посвящённые цифровой образовательной среде, интернет-лингвистике, дискурсивному анализу и цифровой этике. П.В. Сысоев рассматривает цифровую образовательную среду как фактор трансформации педагогической коммуникации [1], тогда как А.А. Вербицкий связывает изменения образовательного взаимодействия с перестройкой контекстов обучения в цифровую эпоху [2]. Для анализа языковых особенностей электронного общения значима концепция интернет-лингвистики М.Ю. Сидоровой, позволяющая учитывать специфику цифрового канала и его влияние на речевое оформление коммуникации [3].

Вопросы цифрового этикета непосредственно рассматриваются в исследованиях Н.Ю. Киселевой, где сетевой этикет связывается с цифровыми навыками, онлайн-коммуникацией и корпоративной культурой высшего учебного заведения [5]. О.Ю. Попова и Ю.Н. Куличенко анализируют этику общения в цифровой образовательной среде, обращая внимание на коммуникацию преподавателей и студентов по электронной почте, в социальных сетях и во время видеоконференций [6]. Более современный подход представлен в работе У.М. Абдигапбаровой, А.Д. Сыздыкбаевой и А.М. Байкуловой, где выделяются мотивационно-целевой, теоретико-информационный, операционно-деятельностный и аналитически-рефлексивный компоненты сетевой коммуникативной культуры и цифрового этикета [7].

Дискурсивная перспектива исследования опирается на социокогнитивный подход Т.А. ван Дейка, согласно которому контекст влияет на структуру и интерпретацию дискурса, а характеристики ситуации коммуникации соотносятся со стилем, регистром и жанром [8]. Подход Н. Фэрклоу позволяет рассматривать язык как социальную практику, в которой отражаются и воспроизводятся отношения власти и социальные изменения [9]. Дискурсивно-исторический подход М. Райзигля и Р. Водак акцентирует внимание на связи дискурсивных практик с историческим и социальным контекстом [10]. Эти положения особенно продуктивны для анализа различий между институциональными типами вузов и культурно обусловленными моделями речевого поведения.

При анализе эмодзи и других невербальных цифровых маркеров учитывается концепция мультимодальности Г. Кресса, согласно которой коммуникация реализуется посредством взаимодействия различных способов создания смысла, включая письмо, изображение, звук, жест и графическую организацию [11]. Таким

образом, современная цифровая образовательная коммуникация не может быть сведена только к вербальному тексту: её структуру формируют также эмодзи, сокращения, визуальные маркеры и особенности цифрового интерфейса.

Несмотря на значительное количество исследований цифровой этики и онлайн-коммуникации, недостаточно изученным остаётся сопоставление институционального типа вуза и социокультурных различий в конкретных образовательных чатах Республики Узбекистан. Настоящая работа восполняет этот пробел посредством анализа реального материала Telegram-коммуникации и сопоставления русскоязычных и узбекоязычных учебных групп.

Методология исследования

Исследование построено по сопоставительному дизайну и сочетает качественные и количественные процедуры анализа. В качестве основного объекта рассматривается цифровая образовательная коммуникация студентов и преподавателей в академических Telegram-чатах. Единицей анализа выступает отдельное сообщение, рассматриваемое с учётом его коммуникативного намерения, адресата, степени формальности, речевых средств и социокультурного контекста.

Эмпирическую базу исследования составили материалы образовательных чатов студентов первого курса двух высших учебных заведений Республики Узбекистан: Узбекского государственного университета мировых языков и Университета Альфраганус. В Узбекском государственном университете мировых языков исследование проводилось на материале пяти академических групп направления подготовки «Английский язык». В Университете Альфраганус были проанализированы образовательные чаты студентов первого курса, обучающихся по направлениям «Стоматология», «Лечебное дело» и «Логопедия». В исследование включены русскоязычные и узбекоязычные учебные группы.

Корпус исследования включает 20 образовательных чатов Telegram, функционировавших с сентября 2025 года по июль 2026 года. Общий объём корпуса составил около 100 сообщений, принадлежащих студентам и преподавателям. Материал отражает организационную коммуникацию, обсуждение учебных заданий, консультирование, обмен учебными материалами, координацию совместной деятельности и элементы межличностного общения. Анализируемые жанры включают информационные объявления, вопросы, ответы, просьбы, благодарности, разъяснения, рекомендации и обсуждения учебных проблем.

Дополнительным источником эмпирических данных стали результаты анкетирования студентов. Анкетирование использовалось для сопоставления наблюдаемых в чатах тенденций с субъективными оценками участников коммуникации. В частности, учитывались ответы о частоте использования Telegram, обязательности сетевого этикета, употреблении приветствий и

благодарностей, соблюдении грамотности, степени формальности общения и влиянии языка и национально-культурных традиций.

В работе применены сопоставительный корпусный анализ, дискурсивный анализ, наблюдение, контент-анализ и количественная интерпретация результатов анкетирования. Сопоставительный анализ позволил установить различия между государственным и частным вузом, а также между русскоязычными и узбекоязычными группами. Дискурсивный анализ использовался для интерпретации речевых стратегий, статусных отношений и способов выражения коммуникативного намерения. Контент-анализ применялся для выявления повторяющихся речевых формул и цифровых маркеров.

Следует отметить, что в материалах образовательных чатов студентов обоих исследуемых вузов встречаются орфографические, пунктуационные, грамматические и речевые ошибки, а также многочисленные отклонения от норм литературного языка, характерные для цифровой коммуникации. Поскольку целью настоящего исследования является анализ коммуникативных стратегий, речевого поведения и норм сетевого этикета, а не изучение языковых ошибок, все примеры сообщений в тексте статьи приводятся в нормативно отредактированном виде. Исправления касаются исключительно языкового оформления сообщений и не затрагивают их содержание, коммуникативное намерение и прагматические особенности.

Надёжность результатов обеспечивается сопоставлением нескольких источников данных – сообщений образовательных чатов и результатов анкетирования – и применением комплекса взаимодополняющих методов. При интерпретации результатов учитывалась специфика исследуемой выборки; полученные выводы относятся прежде всего к анализируемым образовательным группам и не претендуют на механическое распространение на все государственные и частные вузы Республики Узбекистан.

Анализ и результаты

Государственные вузы традиционно характеризуются высокой степенью институциональной регламентации. Это проявляется в строгой иерархической структуре взаимодействия, где коммуникация между преподавателем и студентом носит формализованный характер. Академические нормы закрепляются в официальных документах, методических рекомендациях и внутреннем регламенте[4].

В цифровой коммуникации это выражается в следующих особенностях: соблюдение официального стиля общения; минимизация разговорных и сленговых элементов; ориентация на академическую дистанцию; осторожность в выражении личного мнения.

Проведённый анализ корпуса сообщений позволил выделить ряд устойчивых характеристик цифровой образовательной коммуникации, наиболее типичных для исследуемых государственных вузов.

Во-первых, обращает на себя внимание последовательное соблюдение официального стиля общения. Большинство сообщений строится в соответствии с традиционными нормами академического речевого этикета. Студенты используют развёрнутые обращения, нормативную лексику, чрезмерной эмоциональности и элементов молодежного интернет-сленга.

Наиболее типичными являются обращения следующего типа: *«Уважаемая Назира Рустамовна, уточните, пожалуйста, срок сдачи самостоятельных работ», «Добрый день. Когда будет экзамен?», «Здравствуйте Диля Адихамжоновна, как оформляем реферат? Если есть образец можете скинуть образец».*

Во-вторых, важной особенностью исследуемого материала является сохранение выраженной академической дистанции между преподавателем и студентом. Большинство обращений строится с учётом статусных различий участников коммуникации. Для студентов характерно использование косвенных речевых актов, позволяющих смягчить просьбу или вопрос, тем самым демонстрируя уважение к институциональному статусу преподавателя.

Наиболее распространёнными являются конструкции: *«Не могли бы Вы уточнить…»*, *«Прошу разъяснить…»*.

Со стороны преподавателей также наблюдается последовательное использование официально-делового стиля общения: *«Уважаемые студенты, сегодня в 17:00 будет консультация. Присоединяйтесь по вышеуказанной ссылке», «Работы, отправленные после установленного срока, рассматриваться не будут».* Характерной особенностью преподавательской коммуникации является регулярное использование этикетного обращения *«Уважаемые…» («Уважаемые студенты», «Уважаемые коллеги», «Уважаемые магистрантки»)*, которое выполняет функцию официального обращения к аудитории и подчеркивает институциональный характер образовательного взаимодействия. Анализ корпуса сообщений показал, что подобная форма обращения преимущественно используется преподавателями (около 90 % случаев), тогда как в студенческой коммуникации она встречается значительно реже (около 10 % случаев), главным образом при обращении к преподавателям или администрации.

Даже в межстуденческой коммуникации сохраняется относительно формализованный стиль: *«Участники группы, напоминаю, что завтра необходимо сдать отчёт по практике», «Просьба ознакомиться с материалами к семинарскому занятию до пятницы», «Кто уже получил допуск к экзамену, поделитесь, пожалуйста, информацией».*

Дополнительным показателем высокой степени нормативности является использование речевых формул вежливости при обращении студентов к преподавателям: *«Будьте добры», «Заранее благодарю за ответ», «Прошу прощения за беспокойство».* Подобные этикетные формулы наиболее характерны для сообщений, адресованных преподавателям, поскольку выполняют функцию

поддержания институциональной дистанции, выражения уважения к более высокому статусу адресата и соблюдения норм академической коммуникации.

Таким образом, анализ материалов образовательных чатов государственного вуза позволяет сделать вывод, что институциональные нормы академической коммуникации сохраняют существенное влияние на цифровое взаимодействие участников образовательного процесса.

Вместе с тем государственная образовательная среда сохраняет ряд особенностей, отличающих её от частных вузов. Это проявляется в более строгом соблюдении норм академического общения, сохранении субординации между преподавателем и студентом, регулярном использовании речевых формул вежливости и уважительном отношении студентов к преподавателю. Несмотря на изменения, которые происходят в цифровой коммуникации, основные ценности образовательного взаимодействия сохраняются. Студенты продолжают воспринимать преподавателя как авторитетную фигуру, соблюдают нормы речевого этикета и стремятся поддерживать официально-деловой характер общения, что способствует сохранению академической культуры в цифровой образовательной среде.

Полученные выводы подтверждаются результатами анкетирования. Большинство респондентов считают соблюдение норм сетевого этикета обязательным (78,6 %), 85,7 % всегда начинают сообщение с приветствия, 75,0 % выражают благодарность преподавателю после получения ответа, а 64,3 % следят за грамотностью сообщений. Это свидетельствует о сохранении традиционных норм академического общения в цифровой образовательной среде.

Частные вузы, демонстрируют более гибкую организационную структуру и менее формализованные коммуникативные нормы. Это связано с ориентацией на современные образовательные технологии, клиентоориентированный подход и более горизонтальную модель взаимодействия.

В цифровой коммуникации это проявляется следующим образом: более свободное использование языковых средств; сочетание формального и неформального стиля; активное применение эмодзи, сокращений, англицизмов; высокая скорость реакции в чатах; большая инициативность студентов.

Примеры сообщений студентов в образовательных чатах: *«Здравствуйте Гулчехра Миржалиловна. На прошлом уроке вы дали нам текст: «Личность и профессия», но в книге нет этой темы 🙈», «Ребята, кто уже сделал задание 2? Поделитесь, плиз», «Ок, понял 👍спасибо!».*

Даже при обращении к преподавателю допускается более мягкая и менее дистанцированная форма общения: *«Здравствуйте, можно уточнить по поводу проекта?», «Добрый вечер! Не успеваю закончить работу, можно обсудить продление срока?».*

В межстуденческой коммуникации активно используются разговорные конструкции, англицизмы и цифровые маркеры сетевого общения: *«Пересдачи*

зачетов с ним-триггер для меня и всей моей подгруппы» (Студент сообщает, что пересдача зачётов у данного преподавателя вызывает у него и у всей подгруппы сильное психологическое напряжение, тревогу или негативные эмоции.), *«Адам краш» (*Выражение «Адам краш» представляет собой гибридную языковую единицу, сочетающую узбекское слово адам(«человек») и английское заимствованиекраш (crush). Оно используется для выражения симпатии или восхищения человеком и отражает влияние англоязычной интернет-культуры на речь современной молодежи), *«Биология на всю ночь это +вайб»* (Здесь «+вайб» (от англ. «vibe» – «атмосфера», «настроение») употребляется в переносном значении и означает, что ситуация воспринимается как характерная, эмоционально насыщенная или даже по-своему приятная, несмотря на трудности. В данном контексте студент иронично говорит о том, что подготовка по биологии всю ночь стала привычной частью студенческой жизни).

Характерной особенностью является активное использование эмодзи как средства выражения эмоций и поддержания дружелюбной атмосферы: *«Спасибо большое ☺», «Ура, проект приняли! 🎉», «Не понял это задание 😅», «Всё получилось 💪».* Эмодзи выполняют компенсаторную функцию, восполняя отсутствие невербальных компонентов общения в цифровой среде.

В отличие от государственных вузов, здесь наблюдается размывание строгой академической дистанции. Коммуникация приобретает более диалоговый характер, а нормы сетевого этикета становятся гибкими и ситуативными. При этом сохраняются базовые принципы уважительного общения, однако способы их языкового выражения становятся менее формальными и более адаптированными к особенностям цифровой среды.

Вместе с тем результаты анкетирования показывают, что 57,7 % участников исследования считают, что цифровизация сделала академическое общение менее официальным, а 69,2 % отмечают сокращение коммуникативной дистанции между преподавателями и студентами. Эти данные подтверждают выявленную тенденцию к демократизации образовательной интернет-коммуникации.

Сопоставительный анализ показал, что институциональный тип вуза влияет на цифровое коммуникативное поведение студентов. В государственных вузах преобладает формализованный сетевой этикет, основанный на академической дистанции и нормативности речи, тогда как в частных наблюдается большая неформальность, выражающаяся в использовании разговорных конструкций, англицизмов, эмодзи и гибких стратегий общения. Эти различия отражают особенности образовательной среды и социализации студентов.

Особый интерес представляет сопоставительный анализ русскоязычных и узбекоязычных учебных групп в цифровой образовательной среде. Анализ материалов образовательных чатов показал, что различия между ними проявляются преимущественно на уровне коммуникативной культуры, речевого поведения и норм сетевого этикета, а не языковой системы.

Студенты, обучающиеся в русскоязычных учебных группах, чаще используют прямые формы коммуникации. Для них характерны краткость сообщений, ориентация на быстрое решение задачи и относительно свободное отношение к статусным различиям между участниками общения. В учебных чатах нередко встречаются сообщения типа: *«Кто сделал задание?», «Скиньте презентацию», «Давайте переделаем».* Подобные высказывания воспринимаются как нейтральные и соответствующие установке на эффективность коммуникации.

Студенты, обучающиеся в национальных (узбекоязычных) учебных группах, напротив, чаще ориентированы на поддержание гармоничных отношений и демонстрацию уважения к собеседнику. Даже в неформальной переписке они активно используют вежливые обращения, благодарности и смягчающие конструкции: *«Ассалому алайкум устоз, вазифани аниқлаштирсам бўладими?» («Здравствуйте преподаватель, можно уточнить задание?»), «Устоз, якуний саволлар фақат шундан тушадими еки бундан ташқари ҳам борми тестлар» («Преподаватель, вопросы на итоговом экзамене будут только из этого материала или будут ещё и другие тесты?»), «Ёрдамингиз учун катта раҳмат» («Спасибо большое за помощь»), «Безовта қилганим учун узр» («Извините за беспокойство»).* Такая речевая стратегия отражает культурную значимость уважения к старшим и стремление избегать коммуникативной конфронтации.

Характерной особенностью узбекоязычных учебных групп является сохранение традиционных форм обращения к преподавателю. В большинстве сообщений студенты используют обращения *«устоз», «домла».* Подобная практика является продолжением речевых норм, сформированных ещё в школьной образовательной среде, где такие обращения являются общепринятыми. В результате при переходе в высшую школу студенты сохраняют привычную модель обращения к преподавателю, воспринимая её как естественную норму академического общения. В русскоязычных учебных группах, напротив, преобладают обращения по имени и отчеству, соответствующие традициям русского речевого этикета.

Наиболее заметные различия проявляются в ситуациях несогласия. Студенты русских учебных групп склонны открыто выражать собственную позицию: *«Я думаю, это неправильно», «Этот вариант не подходит»*. Студенты узбекских учебных групп обычно используют косвенные формы выражения несогласия: *«Балким, бошқа бир вариантни ҳам кўриб чиқиш мумкиндир» («Возможно, можно рассмотреть другой вариант»), «Агар рухсат берсангиз» (*«Если позволите»). Таким образом, прямое несогласие заменяется стратегией смягчения, направленной на сохранение позитивной атмосферы общения.

Существенные различия наблюдаются и в использовании речевого этикета. В русскоязычных чатах приветствия и прощания часто опускаются, особенно при обсуждении текущих организационных вопросов. В узбекоязычной коммуникативной традиции даже короткое сообщение нередко сопровождается

приветствием, благодарностью или пожеланием: *«Ассалому алайкум», «Олдиндан раҳмат» («Спасибо заранее»), «Устоз, дуо қилиб қўйинг имтиҳондан яхши ўтиб олейлик» («Помолитесь за нас, чтобы мы хорошо сдали экзамен»), «Инша Аллох ҳаммангиз яхши ўтиб олинг» («Дай Бог, чтобы вы все успешно сдали экзамен»).* Подобные элементы выполняют функцию поддержания межличностных отношений и укрепления групповой сплочённости.

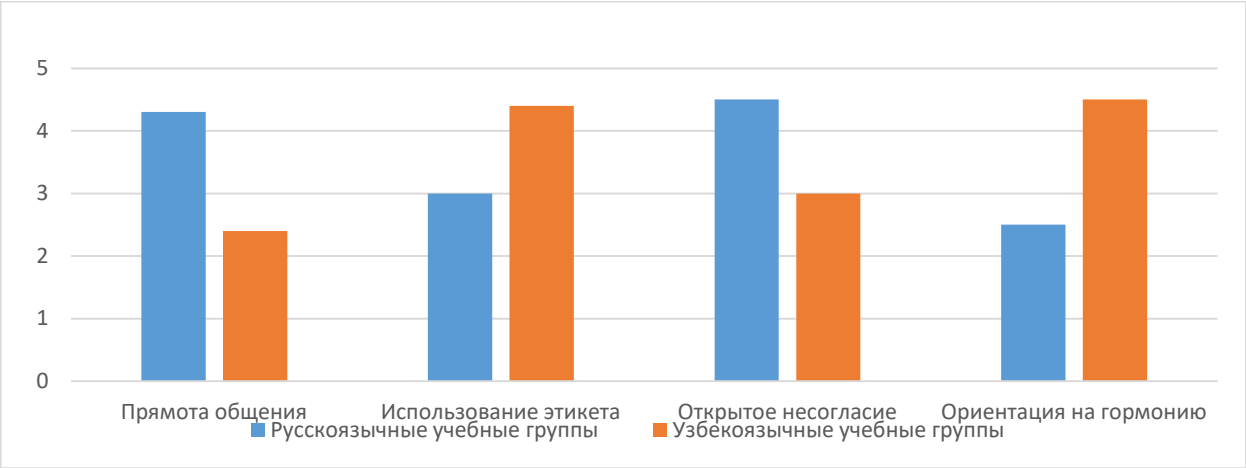

Рис. 1. Сопоставление коммуникативных стратегий русскоязычных и узбекоязычных учебных групп в образовательных чатах.

Полученные результаты обобщены на рисунке 1, отражающем основные различия коммуникативных стратегий русскоязычных и узбекоязычных учебных групп в цифровой образовательной среде. Анализ показывает, что русскоязычные группы ориентированы преимущественно на информативность, оперативность и прямое выражение коммуникативного намерения, тогда как для узбекоязычных групп характерны стратегии вежливого взаимодействия, использование средств смягчения и поддержание позитивной атмосферы общения. При этом обе коммуникативные модели направлены на эффективное решение образовательных задач, различаясь прежде всего способами их реализации.

Анализ показал, что институциональный тип вуза влияет на особенности цифровой образовательной коммуникации. В государственных вузах преобладают формальность, академическая дистанция и соблюдение речевого этикета, в частных – гибкость, оперативность и элементы неформального общения. В русскоязычных группах характерны прямота и ориентация на решение учебных задач, в узбекоязычных – традиционные обращения, вежливость и уважительная форма взаимодействия. Таким образом, цифровая среда трансформирует формы общения, сохраняя влияние институциональных и социокультурных факторов.

Интерпретация полученных результатов

Полученные результаты позволяют интерпретировать институциональные различия не как жёсткое противопоставление двух типов высших учебных заведений, а как различную степень регуляции цифрового общения. В государственном вузе академическая субординация и нормативность речи выступают более заметными регуляторами, тогда как в частном вузе цифровая

среда демонстрирует большую гибкость. Вместе с тем ни одна из моделей не является полностью однородной: в обеих встречаются как формальные, так и неформальные практики.

Особенно значимым является то, что цифровизация не приводит к полной утрате академической дистанции. Она скорее изменяет способы её языкового выражения. Так, формулы «Уважаемые студенты», «Прошу разъяснить», «Заранее благодарю за ответ» соседствуют с более краткими сообщениями, эмодзи и разговорными конструкциями. Тем самым происходит не исчезновение нормы, а её функциональная адаптация к особенностям цифрового канала.

Сопоставление русскоязычных и узбекоязычных групп показывает, что цифровая коммуникация сохраняет культурно обусловленные способы выражения уважения, несогласия и солидарности. Русскоязычная модель в исследуемом материале чаще демонстрирует прямоту и ориентацию на оперативность, тогда как узбекоязычная – большую частотность обращений, благодарностей и смягчающих конструкций. При этом речь идёт не о неизменных национальных моделях, а о тенденциях, выявленных в конкретной исследовательской выборке.

Выводы и рекомендации

Проведённое исследование позволяет заключить, что цифровая образовательная коммуникация в высшей школе формируется под воздействием одновременно институциональных, языковых и социокультурных факторов. Институциональный тип вуза влияет прежде всего на степень формализации общения, выраженность академической дистанции и допустимость разговорных цифровых средств. Государственная модель в исследуемом материале характеризуется большей нормативностью и сохранением субординации; частная – большей гибкостью, оперативностью и смешением формального и неформального регистров.

Сопоставление русскоязычных и узбекоязычных групп показало, что цифровая среда не устраняет культурные различия. Они проявляются в формах обращения, способах выражения благодарности, смягчения несогласия, поддержания гармонии и групповой солидарности. При этом обе модели ориентированы на решение образовательных задач и различаются главным образом коммуникативными способами их достижения.

Результаты анкетирования подтверждают наблюдаемую тенденцию к демократизации академической коммуникации: 57,7 % участников считают, что цифровизация сделала академическое общение менее официальным, 69,2 % отмечают сокращение коммуникативной дистанции между преподавателями и студентами, а 75,0 % связывают соблюдение сетевого этикета с повышением эффективности образовательного процесса. Одновременно 66,7 % поддерживают разработку единых правил цифровой коммуникации для вузов.

В практическом плане целесообразно: 1) разрабатывать единые, но адаптивные рекомендации по цифровому этикету для образовательных чатов; 2)

учитывать институциональную специфику конкретного вуза при формулировании правил; 3) включать вопросы сетевой коммуникативной культуры в программы цифровой грамотности студентов и преподавателей; 4) учитывать культурные различия при организации многоязычных учебных групп; 5) формировать у студентов навыки выбора регистра, обращения и степени формальности в зависимости от адресата и коммуникативной ситуации.

Перспективным направлением дальнейшего исследования является расширение корпуса, включение большего числа государственных и частных вузов различных регионов Узбекистана, а также сопоставление Telegram-коммуникации с электронной почтой, LMS-платформами и видеоконференциями. Это позволит проверить устойчивость выявленных тенденций и уточнить соотношение институциональных, языковых и культурных факторов.

Список использованной литературы

1. Сысоев П.В. Цифровая образовательная среда и трансформация педагогической коммуникации // Высшее образование в России. – 2023. – № 6. – С. 57–71.
2. Вербицкий А.А. Контекстное образование в цифровую эпоху. – М.: Юрайт, 2022. – 287 с.
3. Сидорова М.Ю. Интернет-лингвистика: русский язык в электронном общении. – М.: Флинта, 2021. – 312 с.
4. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М.: Академия, 2023. – 368 с.
5. Киселева Н.Ю. Дистанционное обучение в вузе: вопросы цифровой этики // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия «Педагогика и психология». – 2022. – Т. 16. – № 2. – С. 27–40.
6. Попова О.Ю., Куличенко Ю.Н. Этика общения в цифровой образовательной среде // Artium Magister. – 2022. – Т. 22. – № 2. – С. 45–50.
7. Абдигапбарова У.М., Сыздыкбаева А.Д., Байкулова А.М. Характеристика критериев и показателей эффективности формирования сетевой коммуникативной культуры и цифрового этикета преподавателей и студентов в вузе // Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования. – 2024. – № 1 (42). – С. 133–138.
8. van Dijk T.A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 320 p.
9. Fairclough N. Language and Power. – 3rd ed. – London: Routledge, 2015. – 264 p.
10. Reisigl M., Wodak R. The discourse-historical approach // Methods of Critical Discourse Analysis / ed. R. Wodak, M. Meyer. – 2nd rev. ed. – London: Sage, 2009. – P. 87–121.

11. Kress G. Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication. – London: Routledge, 2010. – 212 p.
12. Постановление Президента Республики Узбекистан от 14 октября 2024 г. № ПП-367 «Об утверждении Стратегии развития технологий искусственного интеллекта до 2030 года».

TIL VA JAMIYAT: AMALIY IZLANISHLAR

URBAN TILSHUNOSLIK: SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Sharopova Ra'no Jaxonovna
Navoiy davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Maqolada urban tilshunoslikning shakllanishi va taraqqiyoti, uning jahon tilshunosligidagi nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Shahar nutqi, shahar tili, urban sotsiolingvistika va urban tilshunoslik tushunchalarining shakllanish jarayoni, ularning tadqiqot obyekti va mazmunidagi o'zgarishlar yoritiladi. Labov, Tradgill, Milroy, Kalve, Bulo, Jonston va boshqa tadqiqotchilarning shahar tiliga oid qarashlari tahlil qilinib, rus va turkiy tilshunoslikdagi tadqiqotlar hamda o'zbek tilshunosligidagi dastlabki izlanishlar umumlashtiriladi. Urban tilshunoslikning zamonaviy tadqiqot yo'nalishlari sifatida til kontakti, bilingvizm, ko'ptillilik, lingvistik landshaft, urbanonimlar va shahar muhitidagi til o'zgarishlari belgilanadi.*

Аннотация. *В статье анализируются становление и развитие урбан-лингвистики, её теоретические и практические основы в мировом языкознании. Освещается процесс формирования понятий «городская речь», «язык города», «городская социолингвистика» и «урбан-лингвистика», а также изменения в их исследовательском объекте и содержании. Анализируются взгляды Лабова, Традгилла, Милроя, Кальве, Було, Джонстона и других исследователей на язык города, обобщаются исследования в русском и тюркском языкознании, а также первые исследования в узбекском языкознании. Определяются современные направления урбан-лингвистики, включая языковой контакт, билингвизм, многоязычие, лингвистический ландшафт, урбанонимы и языковые изменения в городской среде.*

Abstract. *The article analyzes the formation and development of urban linguistics and its theoretical and practical foundations in linguistics. It examines the development of the concepts of urban speech, language of the city, urban sociolinguistics, and urban linguistics, as well as changes in their research scope and content. The views of Labov, Trudgill, Milroy, Calvet, Bulot, Johnstone and other scholars on urban language are analyzed, while studies in Russian and Turkic linguistics and the initial research in Uzbek linguistics are summarized. The article identifies major contemporary areas of urban linguistics, including language contact, bilingualism, multilingualism, linguistic landscape, urbanonyms, and language change in the urban environment.*

Kalit so'zlar: *urban tilshunoslik, urban sotsiolingvistika, shahar tili, shahar nutqi, urbanizatsiya, til kontakti, bilingvizm, ko'ptillilik, lingvistik landshaft, urbanonim.*

Ключевые слова: *урбан-лингвистика, городская социолингвистика, язык города, городская речь, урбанизация, языковой контакт, билингвизм, многоязычие, лингвистический ландшафт, урбаноним.*

Keywords: *urban linguistics, urban sociolinguistics, urban speech, language of the city, urbanization, language contact, bilingualism, multilingualism, linguistic landscape, urbanonyms.*

Kirish. Urbanizatsiya zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim ijtimoiy-demografik jarayonlaridan biri. Uning jadallashuvi shahar muhitidagi ijtimoiy munosabatlar va kommunikativ aloqalarga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmay qolmaydi. Turli hududlardan kelgan aholining bir makonda jamlanishi natijasida turli nutqiy tajribaga ega bo‘lgan kishilar o‘rtasida doimiy muloqot shakllanadi. Bunday muhitda tilning turli variantlari o‘zaro ta’sirga kirishadi, ayrim til hodisalari esa yangi ijtimoiy sharoitda o‘zgaradi. Shu sababli shahar tilining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish joizki, tildagi o‘zgarishlarning ijtimoiy omillarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Shahar va til munosabatlarining murakkablashuvi tilshunoslikda mazkur hodisalarni maxsus tadqiq etish ehtiyojini yuzaga keltirdi. Dastlab shahar nutqi, urban dialektlar va ularning ijtimoiy variativligi doirasida shakllangan tadqiqotlar keyinchalik shahar, jamiyat va til o‘rtasidagi munosabatlarni kengroq qamrab ola boshladi. Natijada shahar tili tadqiqida ilmiy adabiyotlarda turli termin va konseptual yondashuvlar vujudga keldi. Bu terminologik xilma-xillik tadqiqot predmetining kengayib borganini ko‘rsatishi bilan birga, ularning mazmuniy munosabati va ilmiy chegaralarini aniqlash masalasini ham yuzaga keltiradi.

Bugungi kunda jahon tilshunosligida shahar va til munosabatlariga bag‘ishlangan tadqiqotlar variativlik, til kontakti, ko‘p tillilik, migratsiya va mobillik, lingvistik identifikatsiya, til o‘zgarishi, urban makon va kommunikativ amaliyotlar kabi turli yo‘nalishlarni qamrab olmoqda. Shu sababli urban tilshunoslikning shakllanish jarayoni, mazkur yo‘nalishda qo‘llanilayotgan asosiy terminlarning mazmuni hamda ularning o‘zaro munosabatini tizimli tahlil qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolamizning maqsadi jahon tilshunosligida shahar va til munosabatlarini o‘rganishning shakllanish va rivojlanish jarayonini tahlil qilish, ushbu jarayonda yuzaga kelgan asosiy terminlarning mazmuniy xususiyatlarini aniqlash hamda urban tilshunoslikning zamonaviy ilmiy tadqiqot maydonidagi o‘rnini belgilashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Shaharning tilshunoslik obyekti sifatida shakllanishi, avvalo, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi bilan bog‘liq. Aholi migratsiyasi va ijtimoiy mobillikning kuchayishi natijasida shaharlarda turli hududiy kelib chiqish, ijtimoiy mavqe va til tajribasiga ega bo‘lgan kishilarning doimiy muloqoti yuzaga keldi. Turli nutqiy variant va til shakllarining bir makonda mavjudligi, ularning o‘zaro ta’siri va ijtimoiy guruhlar o‘rtasida tarqalishi shahar muhitini til variativligi va til o‘zgarishlarini kuzatish uchun o‘ziga xos ijtimoiy-lingvistik makonga aylantirdi. Shahar va qishloq o‘rtasidagi kommunikativ farqlar, turli ijtimoiy guruhlar nutqining

xususiyatlari, til kontakti va ko‘p tillilik, yangi lingvistik variantlarning shakllanishi va tarqalishi kabi jarayonlar ham shu muhitda namoyon bo‘la boshladi. Barbara Jonstone shaharni turli sotsiolingvistik guruhlar, tajribalar va nutqiy amaliyotlar kesishadigan makon sifatida talqin qiladi. Uning yondashuvida muhim masala shaharni faqat tadqiqot o‘tkaziladigan geografik hudud sifatida emas, balki sotsiolingvistik tadqiqotning o‘ziga xos obyekti sifatida qarashdan iborat. Bu nuqtai nazar dastlabki urban tadqiqotlarning xususiyatini qayta ko‘rib chiqish imkonini beradi [6].

Shahar nutqining ijtimoiy jihatdan o‘rganilishida XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan sotsiolingvistik tadqiqotlar muhim o‘rin tutadi. Bu davrda shahar nutqi hududiy xususiyatlar majmui sifatida emas, balki ijtimoiy guruh, mavqe, jins, yosh, uslub va boshqa omillar bilan bog‘liq lingvistik variativlik nuqtai nazaridan tadqiq etila boshladi. Uilyam Labovning 1966 yilda nashr etilgan *The Social Stratification of English in New York City* asarida Nyu-York shahri ingliz tilidagi fonologik variantlarning ijtimoiy tabaqalanishi va uslubiy farqlanishi empirik material asosida tahlil qilindi[7]. Piter Trudgillning *The Social Differentiation of English in Norwich* (1974) tadqiqotida esa Norvich shahri nutqidagi fonologik o‘zgaruvchilarning ijtimoiy tabaqalanishi va uslubiy qo‘llanishi o‘rganildi [13]. Shahar ichidagi ijtimoiy aloqalarning til variativligi va o‘zgarishiga ta’siri Jeyms va Lesli Milroylarning Belfastda olib borgan tadqiqotlarida yanada chuqurlashtirildi [10]. Ular turli jamoalardagi ijtimoiy aloqalar tarmoqlarining mustahkamligi va tuzilishi bilan nutqiy xususiyatlar o‘rtasidagi munosabatni tadqiq etib, urban dialektlardagi o‘zgarishlarni ijtimoiy tabaqa, ijtimoiy aloqalar tarmog‘i va jins kabi omillar bilan bog‘ladilar.

Bu tadqiqotlar shahar nutqidagi variativlikni ijtimoiy omillar bilan bog‘liq holda o‘rganish uchun muhim empirik asos yaratdi. Biroq ularda shahar ko‘pincha tadqiqot olib boriladigan muhit bo‘lib, bevosita tadqiqot obyekti shahar aholisining muayyan qismi yoki ijtimoiy guruhi edi. Keyingi tadqiqotlarda esa e’tibor shahar muhitidagi til kontaktlari, ko‘p tillilik, migratsiya, ijtimoiy mobillik, til o‘zgarishi va tilning shahar makoni bilan munosabatiga kengaydi. Shu bilan birga, mazkur tadqiqotlarni ifodalash uchun *urban speech, urban dialect, urban dialectology, urban sociolinguistics, language of the city, linguistique de la ville, urban linguistics* kabi terminlar qo‘llanila boshladi.

Bu terminlarning shakllanishi oddiy nom almashinuvi bilan izohlanmaydi. *Urban dialect* va *urban speech* asosan shaharga xos nutqiy variantlar va ularning lingvistik xususiyatlariga e’tibor qaratsa, *urban sociolinguistics* shahar muhitidagi til hodisalarini ijtimoiy munosabatlar, til kontakti, ko‘p tillilik va variativlik bilan bog‘liq holda o‘rganadi. *Language of the city* va *linguistique de la ville* kabi nomlanishlarda esa shaharning o‘zi, uning til orqali ifodalanishi va lingvistik jihatdan o‘zlashtirilishi tadqiqot markaziga olib chiqiladi. Zamonaviy *urban linguistics* tushunchasi mazkur masalalarni yanada kengroq va fanlararo tadqiqot maydonida birlashtirishga intiladi.

Bu jarayonda Lui-Jan Kalvening ishlari alohida ahamiyatga ega. Olimning 1994 yilda nashr etilgan *Les voix de la ville* asari “Introduction à la sociolinguistique urbaine” nomi bilan e’lon qilingan bo‘lib, unda shahar va til munosabatlari urban sotsiolingvistika

nuqtai nazaridan tizimli talqin qilinadi [4]. Kalve 2005 yildagi *Les voix de la ville revisitées. Sociolinguistique urbaine ou linguistique de la ville?* maqolasida esa ushbu terminologik masalani qayta koʻrib chiqadi [5]. Unda koʻp tilli shaharlar, shaharning til orqali ifodalanishi va lingvistik oʻzlashtirilishi, shuningdek, shahar muhitida yangi leksik birliklar va nutqiy shakllarning yuzaga kelishi kabi yoʻnalishlar ajratiladi.

Shu nuqtayi nazardan, shahar va til munosabatlarini oʻrganish dastlab shahar nutqining oʻziga xos variantlarini aniqlashdan boshlanib, keyinchalik tilning ijtimoiy tabaqalanishi, til kontakti, koʻp tillilik, migratsiya va shahar makoni bilan munosabatini qamrab olgan kengroq tadqiqot maydoniga aylandi. Bu jarayonda urban sotsiolingvistika muhim nazariy va empirik asos sifatida shakllangan boʻlsa, keyingi yondashuvlarda shaharning oʻzi til va kommunikatsiya bilan oʻzaro ta'sirda boʻladigan murakkab makon sifatida tadqiqot markaziga chiqdi.

Tadqiqotlarda urban sotsiolingvistika va urban tilshunoslik terminlarining qoʻllanishi shahar va til munosabatlarini oʻrganish doirasining kengayishi bilan bogʻliq. **Urban sotsiolingvistika** asosan shahar muhitidagi til hodisalarining ijtimoiy shartlanganligini oʻrganadi. Bunda til variativligi, til kontaktlari, koʻp tillilik, migratsiya, ijtimoiy guruhlar va til oʻzgarishlari muhim oʻrin tutadi. **Urban tilshunoslik**da esa tadqiqot doirasi yanada kengayib, shaharning til va kommunikatsiya bilan oʻzaro munosabati ham oʻrganiladi. Bu masala Lui-Jan Kalve tadqiqotlarida alohida oʻrin tutadi. Olim sociolinguistique urbaine va linguistique de la ville tushunchalarini qiyoslar ekan, shaharni til hodisalari sodir boʻladigan oddiy geografik muhit sifatida qarash bilan cheklanmaslik kerakligini ta'kidlaydi [5]. Terri Bulot ham urban sotsiolingvistikani "shahardagi sotsiolingvistika" ma'nosida tushunishdan farqlashga harakat qiladi. Uning tadqiqotlarida shahar makoni, til amaliyotlari va ijtimoiy munosabatlar oʻzaro bogʻliq holda qaraladi [1; 2]. Barbara Jonstone esa bu masalaga boshqa nuqtayi nazardan yondashadi. U Labov, Trudgill va Milroy kabi olimlar tadqiqotlarining asosiy obyekti koʻp hollarda shaharning ayrim qismlari yoki undagi ijtimoiy guruhlar boʻlganini qayd etadi [6]. Shu munosabat bilan olim shahar ichidagi nutq jamoalarini emas, balki shaharning oʻzini tadqiqot obyekti sifatida qarash orqali qanday yangi natijalarga erishish mumkinligi masalasini oʻrtaga tashlaydi.

Shu nuqtayi nazardan urban sotsiolingvistika urban tilshunoslikning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon boʻladi. Biroq urban tilshunoslikni urban sotsiolingvistikaning boshqa nomi sifatida tushunish uning zamonaviy tadqiqot doirasini toraytiradi. Hozirgi yondashuvlarda shaharning ijtimoiy tarkibi, turli lingvistik resurslarning oʻzaro ta'siri, migratsiya va mobillik, shahar makonining til orqali ifodalanishi kabi masalalar ham tadqiq etiladi.

Zamonaviy urban tilshunoslikning tadqiqot doirasi shu tariqa shahar nutqining muayyan variantlarini tavsiflash bilan cheklanmaydi. Shahar turli til shakllari, ijtimoiy guruhlar va lingvistik resurslar kesishadigan, til oʻzgarishlari yuzaga keladigan va tarqaladigan murakkab kommunikativ muhit sifatida qaraladi. Shu bois tadqiqotlarda urban variativlik va dialektlar bilan bir qatorda til kontakti, koʻp tillilik, migratsiya, til

oʻzgarishi, ijtimoiy identifikatsiya, shahar makoni va lingvistik landshaft masalalari ham keng oʻrin olmoqda.

Urban variativlikni oʻrganish dastlabki tadqiqotlardan buyon mazkur yoʻnalishning asosiy masalalaridan biri boʻlib qolmoqda. Zamonaviy ishlar shahar nutqidagi fonetik, fonologik, grammatik va leksik variantlarning ijtimoiy taqsimlanishini, ularning ijtimoiy ma'nosini hamda shahar va qishloq muhitidagi farqlarini tahlil qiladi. "Urban Matters: Current Approaches in Variationist Sociolinguistics" toʻplamida ham urban va rural hududlar oʻrtasidagi lingvistik farqlar, urban dialektlarning oʻzgarishi va til variantlarining ijtimoiy ma'nolariga bagʻishlangan tadqiqotlar jamlangan [14]. Shahar va qishloq oʻrtasidagi lingvistik munosabatni oʻrganishda urbanizatsiya va ijtimoiy mobillikning ta'siriga ham e'tibor qaratiladi. Bu jarayonlar hududiy chegaralarning lingvistik jihatdan oʻzgarishiga olib keladi. Shu sababli shahar va qishloq nutqini mutlaqo ajratilgan hodisalar sifatida emas, balki doimiy aloqa va harakatda boʻlgan lingvistik muhitlar sifatida oʻrganish zarurati yuzaga keladi.

Shaharlarning turli tillarda soʻzlashuvchi aholini bir makonda birlashtirishi til kontakti va koʻp tillilikni ham urban tadqiqotlarning muhim obyektiga aylantirdi. Kalve shaharlarni turli tillar oʻzaro aloqaga kirishadigan makon sifatida koʻrib, shaharlarning lingvistik konfiguratsiyasi bir xil emasligini ta'kidlaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa bu masala migratsiya va mobillik bilan bogʻliq holda oʻrganilib, turli hududlardan kelgan aholining oʻzaro aloqasi, til variantlarining harakati va til oʻzgarishlarining tarqalishiga e'tibor qaratilmoqda.

Shahar muhiti til oʻzgarishlari va innovatsiyalarning tarqalishi uchun ham muhim makon hisoblanadi. Aholining zichligi, ijtimoiy aloqalarning intensivligi va turli guruhlarning doimiy muloqoti yangi lingvistik shakllarning paydo boʻlishi va tarqalishiga ta'sir koʻrsatadi. Zamonaviy tadqiqotlarda bu jarayonlarni oʻrganish uchun an'anaviy dala materiallari bilan bir qatorda raqamli kommunikatsiya ma'lumotlaridan ham foydalanilmoqda.

Til variantlarining ijtimoiy ma'nosi ham urban tadqiqotlarda muhim masalalardan biridir. Muayyan talaffuz, soʻz yoki grammatik shakl shahar muhitida muayyan ijtimoiy guruh, hudud, yosh yoki urbanlik bilan bogʻliq ma'no kasb etishi mumkin. Shuning uchun til birliklarining qoʻllanishi faqat ularning me'yoriy yoki nostandart xususiyati bilan emas, balki ijtimoiy ma'nosi bilan ham baholanadi.

Zamonaviy urban tadqiqotlarda tilning shahar makoni bilan munosabatiga e'tibor kuchayishi lingvistik landshaft masalasining ham tadqiqot doirasiga kirishiga olib keldi. Koʻcha yozuvlari, reklama, peshlavhalar, jamoat joylaridagi yozuvlar va turli tillarning shahar makonida namoyon boʻlishi lingvistik landshaftni shakllantiruvchi omillar sifatida oʻrganiladi. Pennikok va Otsujining "Metrolingualism: Language in the City" nomli ishlarida esa shahar kommunikatsiyasi kishilarning turli lingvistik resurslardan kundalik hayot va harakat jarayonida foydalanishi bilan bogʻliq holda talqin qilinadi [11].

Shu bilan urban tilshunoslikda tadqiqot savollari ham kengaymoqda: shahar aholisi qanday gapiradi, degan savol bilan bir qatorda shahar makonida til qanday ishlaydi, til

shahar makonini qanday shakllantiradi va turli lingvistik resurslar urban hayotda qanday ijtimoiy ma’no kasb etadi, degan masalalar ham o‘rganilmoqda.

Rus tilshunosligida shahar va til munosabatlarini o‘rganish XX asr boshlaridan shakllana boshladi. Dastlab tadqiqotlarda shahar aholisining nutqiy xususiyatlari, shahar muhitida mavjud til shakllarining o‘zaro munosabati va shaharning o‘ziga xos lingvistik qiyofasini aniqlashga e’tibor qaratildi. Keyinchalik tadqiqot doirasi kengayib, shahar nutqi, ijtimoiy dialektlar, shahar so‘zlashuv nutqi, tilning hududiy va ijtimoiy variativligi, ko‘p tillilik, shahar leksikasi va onomastikasi kabi masalalarni qamrab oldi.

Bu yo‘nalishning dastlabki muhim vakillaridan biri B.A.Larin hisoblanadi. Uning 1920-yillarda yozilgan «О лингвистическом изучении города» [8] va «К лингвистической характеристике города» [9] maqolalarida shaharni maxsus lingvistik jihatdan o‘rganish masalasi qo‘yilgan. Larin “городской языковой быт”ning yetarlicha o‘rganilmaganini ta’kidlab, shahar aholisining turli guruhlari jonli nutqini tadqiqot obyekti sifatida belgilaydi. U shahar tilini adabiy so‘zlashuv nutqi, shahar oddiy so‘zlashuv nutqi, ijtimoiy va hududiy dialektlardan tashkil topgan murakkab hodisa sifatida qaraydi. Shu bilan birga, shahar muhitida turli ijtimoiy guruhlar va nutqiy shakllarning doimiy aloqasiga, yirik va ko‘p millatli shaharlarda bilingvizm, diglossiya va poliglotizm hodisalariga ham e’tibor qaratadi.

B.A.Larindan keyin shahar tilining alohida tarkibiy ko‘rinishlarini o‘rganishga e’tibor kuchaydi. XX asrning ikkinchi yarmida shahar so‘zlashuv nutqi, oddiy so‘zlashuv nutqi, ijtimoiy dialektlar va jargonlarga bag‘ishlangan tadqiqotlar paydo bo‘ldi. Perm, Chelyabinsk, Yekaterinburg, Omsk kabi shaharlarda nashr etilgan ilmiy to‘plamlar bu sohada muayyan hududiy tadqiqot an’analari shakllanganini ko‘rsatadi. Bu ishlar doirasida shahar tili adabiy til, dialekt, oddiy so‘zlashuv nutqi va boshqa til shakllarining o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadigan murakkab tizim sifatida talqin qilindi.

Rus tilshunosligida shahar tilini ifodalash uchun bir nechta terminlar qo‘llanganini kuzatish mumkin. Xususan, «язык города», «городская речь», «языковой облик города», «языковой быт города», «языковое пространство города», «городской дискурс» kabi atamalar turli tadqiqotlarda uchraydi. Bu nomlanishlar shahar tilining turli tomonlariga e’tibor qaratilganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, «язык города» atamasi nisbatan keng qo‘llansa-da, uning nazariy mazmuni va chegaralari haqida yagona qarash shakllanmagan.

Shahar nutqining ijtimoiy variativligini o‘rganishda T.I.Yerofeeva tadqiqotlari alohida o‘rin tutadi. U «городские социолекты» tushunchasi orqali shahar aholisi nutqidagi farqlarni ijtimoiy dialektologiya nuqtai nazaridan tahlil qiladi [15]. Bunda nutqiy xususiyatlar kishining tug‘ilgan joyi, yoshi, ma’lumoti, kasbi, jinsi va boshqa ijtimoiy belgilari bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Bunday yondashuv shahar nutqidagi farqlarni muayyan til birliklarining mavjudligi bilangina emas, ularning turli ijtimoiy guruhlarda qo‘llanish darajasi bilan ham aniqlash imkonini beradi.

Shahar nutqining ijtimoiy jihatlari bilan bir qatorda uning hududiy xususiyatlari ham tadqiq etildi. Turli Rossiya shaharlarida olib borilgan ishlar shahar nutqi umummilliy til

bilan umumiy xususiyatlarga ega bo‘lishi bilan birga, muayyan shahar va hududga xos belgilarni ham saqlashini ko‘rsatdi. Y.V.Krasilnikova « язык города»ni o‘rganishda sotsiologik va lingvogeografik yondashuvlarni farqlash zarurligini ta’kidlaydi. Uning qarashlarida shahar tili aholi tarkibi, ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi munosabatlar, hududiy omillar va kommunikativ aloqalar bilan bog‘liq holda qaraladi [16].

Rus tilshunosligidagi urban tadqiqotlarning yana bir yo‘nalishi shahar leksikasi va onomastikasi bilan bog‘liq. Ko‘chalar, maydonlar, tashkilot va korxonalar, norasmiy toponimlar hamda boshqa shahar obyektlarining nomlanishi alohida tadqiqot obyektiga aylandi. Shahar leksikasining faol o‘rganilayotganini turli shaharlar tiliga bag‘ishlangan lug‘atlar ham ko‘rsatadi. Jumladan, «Словарь современного русского города»da so‘zlashuv nutqi, oddiy so‘zlashuv nutqi, jargon va dialektlarga oid qariyb 11 ming so‘z hamda mingga yaqin frazeologik birlik jamlangan [17].

XXI asrda rus tilshunosligida shaharga oid tadqiqotlarni ifodalovchi «лингвистическое градоведение» va «лингвоурбанистика» kabi terminlar ham kengroq qo‘llana boshladi. A.V.Petrov, N.Y.Timofeeva va I.V.Chepurina shahar nutqini o‘rganishning zamonaviy tendensiyalarini tahlil qilib, uning og‘zaki va yozma ko‘rinishlarini alohida tadqiq etish zarurligini ta’kidlaydilar. Ular regiolekt tushunchasiga ham murojaat qilib, shahar makonidagi til hodisalarini hududiy variantlar bilan bog‘laydilar. Tadqiqotchilar Rossiyada lingvourbanistik izlanishlar faol rivojlanayotganini, biroq onomastik tadqiqotlar ustunlik qilib, shaharning jonli nutqi nisbatan kam o‘rganilayotganini qayd etadilar [18].

Rus tilshunosligidagi bu jarayon xalqaro urban tadqiqotlar bilan ham bog‘lanib bormoqda. 2018-yilda Moskvada o‘tkazilgan «Urban Linguistic Diversity» xalqaro konferensiyasida migratsiya, globallashuv, madaniyatlararo kontakt, ko‘p tillilik, til siyosati, identifikatsiya va lingvistik landshaft kabi masalalarning bir ilmiy maydonda muhokama qilingani bu yo‘nalishning tadqiqot doirasi ancha kengayganini ko‘rsatadi [19].

Shu tariqa rus tilshunosligida shaharga oid tadqiqotlar shahar aholisi nutqini o‘rganishdan boshlanib, shahar tilining ijtimoiy va hududiy variativligi, turli nutqiy qatlamlarning o‘zaro munosabati, shahar leksikasi va onomastikasi, til kontakti, ko‘p tillilik, shahar makoni va uning lingvistik ifodasini qamrab olgan keng tadqiqot maydoniga aylandi. Bu jarayonda «язык города», «городская речь», «городские социолекты», «лингвоурбанистика» va «лингвистическое градоведение» kabi terminlarning qo‘llanishi shahar tiliga turli nuqtai nazarlardan yondashilganini ko‘rsatadi. Ayni paytda shaharning jonli nutqini kompleks o‘rganish masalasi hali ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada shahar va til munosabatlariga oid ilmiy qarashlar hamda tadqiqotlar tahlil qilinib, ularning mazmuniy xususiyatlari va o‘zaro munosabati umumlashtiriladi.

Tahlil va natijalar. Turkiy xalqlar tilshunosligida urban til hodisalari, asosan, bilingvizm, til kontaktlari, kod almashuvi va til landshafti bilan bog‘liq holda o‘rganilgan.

Bu borada, ayniqsa, Qozog‘iston shaharlari materiali asosida shakllangan tadqiqotlarda urban muhitdagi ko‘p tillilik, tillarning funksional taqsimoti va til tanlovining ijtimoiy omillari masalalariga e’tibor qaratilgan. Qozog‘istondagi urban kommunikativ muhit qozoq, rus va ingliz tillarining funksional munosabati, ko‘p tillilikning kuchayishi hamda til tanlovining ijtimoiy identifikatsiya bilan aloqasi nuqtai nazaridan tahlil qilingan [20].

Qozoq-rus bilingvizmi sharoitida kod almashuvi va tillararo interferensiya, xususan, grammatik interferensiya masalalari ham tadqiq etilgan. R.Muhamedovaning Olmaota shahri materiali asosidagi tadqiqotida qozoq nutqida rus tiliga oid bog‘lovchilarning qo‘llanishi tahlil qilinib, urban bilingvizm sharoitida aralash nutq modellarining shakllanishi ko‘rsatilgan [21]. Keyingi tadqiqotlarda esa qozoq-rus gibrid kommunikatsiyasiga e’tibor kuchayib, kod almashuvi til me’yoridan og‘ish sifatidagina emas, balki shahar muloqotida muayyan kommunikativ-funksional vazifani bajaruvchi hodisa sifatida talqin qilinmoqda.

Qozog‘istondagi urban til landshafti ham shahar tilini o‘rganishning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllangan. Z.Sholpanning tadqiqotida shaharlardagi yozuvlar, reklama matnlari va boshqa vizual kommunikatsiya vositalari qozoq, rus va ingliz tillarining o‘zaro munosabati asosida tahlil qilinadi. Bunda urban makon til siyosati, ko‘p tillilik va global kommunikatsiya ta’sirida shakllanuvchi semiotik muhit sifatida talqin etiladi [22].

Turk tilshunosligida esa urban masalalar, asosan, linguistic landscape va shahar diskursi bilan bog‘liq tadqiqotlarda namoyon bo‘ladi. Istanbul shahri misolida reklama yozuvlari, ko‘cha belgilari va shahar vizual kommunikatsiyasidagi ko‘p tillilik o‘rganilgan [23].

Tatar tilshunosligiga oid tadqiqotlar esa rus tilshunosligi doirasida shakllangan urban sotsiolingvistik izlanishlar bilan uzviy bog‘liq. Xususan, Z.A.Isxakovaning Tatariston shaharlaridagi bilingvizmga bag‘ishlangan tadqiqotida tatar va rus shahar aholisining til vaziyati, til tanlovi va ikki tilli nutq xususiyatlari keng faktik materiallar asosida tahlil qilingan [24].

Turkiy tillar muhitidagi urban tadqiqotlar shaharning ko‘p tilliligi, til kontaktlari va til tanlovi bilan bir qatorda shahar makonida tilning vizual namoyon bo‘lishini ham qamrab olayotganini ko‘rsatadi. Bu jihatdan urban tilni o‘rganishda nutq jarayonlari bilan birga shaharning lingvistik landshafti va kommunikativ muhitini ham hisobga olish zarurligi namoyon bo‘ladi.

Turkiy tilshunoslikdagi bu tadqiqotlar shahar muhitida tilning o‘zgarishi, tillar o‘rtasidagi aloqa va kommunikativ muhitning yangilanishi bilan bog‘liq jarayonlarning turli ko‘rinishlarini ochib beradi. Bunday masalalarning ildizlarini turkiy tilshunoslikning tarixiy manbalarida ham ko‘rish mumkin. Xususan, Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asarida turkiy urug‘ va qabilalar, ularning til xususiyatlari, til lahja va shevalari haqida ma’lumot berilishi bilan birga, til variantlarining ijtimoiy-hududiy farqlanishiga oid muhim kuzatuvlar ham keltirilgan. Koshg‘ariy «eng to‘g‘ri va aniq til» masalasini ham shahar muhiti bilan bog‘liq holda baholaydi. Uning qaydlariga ko‘ra,

forslar bilan aralashmagan, shaharlarga borib-kelmaydigan kishilar tili nisbatan toza va aniqroq hisoblangan [25]. Bu fikrdan Koshg‘ariy shahar muhitini turli tillar va til variantlari o‘zaro ta’sirga kirishadigan muhit sifatida tasavvur qilganini ko‘rish mumkin. Demak, uning til haqidagi kuzatuvlarida shahar va til munosabati, til kontakti hamda ijtimoiy-hududiy farqlanish bir-biri bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Bu qarashni «Devonu lug‘otit turk»da keltirilgan aniq misollar ham tasdiqlaydi. Koshg‘ariy Tolos va Madinatul bayzo shaharlari aholisi so‘g‘diycha ham, turkiycha ham so‘zlashishini, Ispijobdan Balasog‘ungacha bo‘lgan shaharlarda turkiy til bilan bir qatorda forsiy til ham mavjudligini qayd etadi. Qoshg‘ar hududida esa kanjakcha so‘zlashuvchi qishloqlar bilan shahar markazida xoqoniy turkchasida so‘zlashuvchi aholi farqlanadi [25]. Mazkur ma’lumotlar Koshg‘ariyning shahar tilini bir xil va yaxlit hodisa sifatida qaramaganini ko‘rsatadi. Uning tasvirida shahar turli tillar, til variantlari va aholi guruhlari o‘zaro munosabatga kirishadigan murakkab kommunikativ muhit sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan, «Devonu lug‘otit turk»dagi mazkur kuzatuvlar zamonaviy urban sotsiolingvistikada o‘rganiladigan til kontakti, bilingvizm, shahar va qishloq til muhiti o‘rtasidagi farq hamda til variantlarining ijtimoiy-hududiy differensiallashuvi kabi hodisalarning tarixiy ko‘rinishlarini anglash uchun muhimdir. Albatta, bu ma’lumotlarni zamonaviy ma’nodagi urban lingvistik tadqiqot sifatida baholab bo‘lmaydi. Biroq ularda shahar muhiti va til munosabatiga doir keyingi sotsiolingvistik tadqiqotlar uchun ahamiyatli bo‘lgan kuzatuvlar mavjud.

O‘zbek tilshunosligida shahar tili va urban lingvistika masalalari uzoq vaqt davomida mustaqil tadqiqot yo‘nalishi sifatida keng qamrab olinmagan bo‘lsa-da, so‘nggi yillarda shaharning lingvistik qiyofasi, urban lingvistik landshaft, ko‘ptilli shahar muhiti va shahar nutqi bilan bog‘liq ayrim masalalarga e’tibor kuchaymoqda.

O‘zbekiston shaharlarining lingvistik qiyofasi ham so‘nggi yillarda urban lingvistika doirasida tadqiq etila boshladi. Jumladan, D.Hasanova Toshkent va Buxoro shaharlarining postsovet davridagi lingvistik landshaftini tahlil qilib, jamoat va xususiy belgilarda o‘zbek, rus va ingliz tillarining qo‘llanish xususiyatlarini ko‘rsatadi [26]. Uning Buxoro shahriga bag‘ishlangan keyingi tadqiqotida ham shaharning ko‘ptilli muhiti, xususan, tojik, o‘zbek, rus va ingliz tillarining lingvistik landshaftdagi o‘rni hamda ularning ijtimoiy mavqei masalalariga e’tibor qaratiladi [27]. Shuningdek, so‘nggi tadqiqotlarni kuzatib, shahar makonidagi nomlar — urbanonimlarning boshqa toponimik birliklar bilan semantik va tarixiy aloqalari, ularning ijtimoiy-madaniy omillar ta’sirida shakllanishi ham tadqiq etilayotganini ko‘rishimiz mumkin.

Shunday qilib, o‘zbek tilshunosligida shahar tili, shahar nutqi, lingvistik landshaft, urbanonimlar va urbanizatsiya jarayonidagi til o‘zgarishlariga doir ayrim tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, urban tilshunoslikni yaxlit ilmiy yo‘nalish sifatida qamrab olgan tadqiqotlar hali yetarli emas. Bu esa o‘zbek tilshunosligida urban muhitdagi til jarayonlarini kompleks o‘rganish zaruratini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar. Urban tilshunoslikning shakllanishi va taraqqiyotini kuzatish shuni ko‘rsatadiki, shahar makoni tilshunoslik tadqiqotlarida dastlab shahar nutqi va

shahar dialektlarining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash doirasida o‘rganilgan bo‘lsa, keyinchalik uning tadqiqot obyekti kengayib, shaharning ijtimoiy, madaniy, demografik va makoniy xususiyatlari bilan bog‘liq til jarayonlarini ham qamrab oldi. Labov, Tradgill, Milroy kabi tadqiqotchilarning shahar nutqidagi variativlik, ijtimoiy tabaqalanish va ijtimoiy aloqalar tarmoqlariga oid izlanishlari keyingi urban sotsiolingvistik tadqiqotlar uchun muhim asos bo‘ldi. Keyingi bosqichda «shahar tili», «urban sotsiolingvistika» va «urban tilshunoslik» tushunchalarining ilmiy muomalaga kirib kelishi shaharni nafaqat til variantlari mavjud bo‘lgan makon, balki tilning shakllanishi va o‘zgarishiga ta’sir ko‘rsatuvchi murakkab ijtimoiy-makoniy muhit sifatida talqin qilishga olib keldi.

Zamonaviy urban tilshunoslik doirasida til variativligi va o‘zgarishi bilan bir qatorda ko‘ptillilik, til kontakti, migratsiya, kod almashinuvi, lingvistik landshaft, shahar identifikatsiyasi, urbanonimlar va shaharning kommunikativ muhiti kabi masalalar ham tadqiq etilmoqda. Shu ma’noda urban tilshunoslik birgina shahar nutqining xususiyatlarini tavsiflash bilan cheklanmay, shahar va til o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sirni o‘rganuvchi keng qamrovli tadqiqot maydoni sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Rus va turkiy tilshunoslikdagi tadqiqotlar ham shahar muhitining til jarayonlarini o‘rganish uchun muhim ilmiy tajriba shakllanganini ko‘rsatadi. O‘zbek tilshunosligida esa shahar tili, shahar nutqi, lingvistik landshaft, urbanonimlar va urbanizatsiya bilan bog‘liq til o‘zgarishlariga bag‘ishlangan tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, mazkur masalalarni urban tilshunoslikning yaxlit nazariy va metodologik doirasida tizimli o‘rganish hali dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Shu jihatdan o‘zbek tilining urbanizatsiya jarayonidagi o‘zgarishlarini sotsiolingvistik nuqtayi nazardan kompleks tadqiq etish o‘zbek tilshunosligining istiqbolli yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Bulot T. La double articulation de la spatialité urbaine: «espaces urbanisés» et «lieux de ville» en sociolinguistique // Marges Linguistiques. 2002. № 3. P. 91–105.
2. Bulot T. Lieux de ville et identité: Perspectives en sociolinguistique urbaine. Paris: L’Harmattan, 2004.
3. Busse B., Warnke I.H. Urban Linguistics: Ideas and Anchor Points // Handbuch Sprache im urbanen Raum / Hrsg. B. Busse, I. H. Warnke. Berlin; Boston: De Gruyter, 2022. P. 1–32.
4. Calvet L.-J. Les voix de la ville: Introduction à la sociolinguistique urbaine. Paris: Payot, 1994.
5. Calvet L.-J. Les voix de la ville revisitées. Sociolinguistique urbaine ou linguistique de la ville? // Revue de l’Université de Moncton. 2005. Vol. 36, № 1. P. 9–30.
6. Johnstone B. The sociolinguistic city // Urban Matters: Current Approaches in Variationist Sociolinguistics / ed. A. Ziegler, S. Edler, G. Oberdorfer. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2021. P. 9–26.

7. Labov W. The Social Stratification of English in New York City. Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics, 1966.

8. Larin B.A. О лингвистическом изучении города // Русская речь. 1928. Вып. 3. С. 61–75.

9. Larin B.A. К лингвистической характеристике города (Несколько предпосылок) // Известия Государственного педагогического института им. А. И. Герцена. 1928. Вып. 1. С. 175–185.

10. **Milroy J., Milroy L.** Belfast: Change and variation in an urban vernacular // Sociolinguistic Patterns in British English / ed. P. Trudgill. London: Edward Arnold, 1978. P. 19–36.

11. Pennycook A., Otsuji E. Metrolingualism: Language in the City. London; New York : Routledge, 2015.

12. Smakman K., Heinrich P. (eds.). Urban Sociolinguistics: The City as a Linguistic Process and Experience. London; New York : Routledge, 2018.

13. Trudgill P. The Social Differentiation of English in Norwich. Cambridge: Cambridge University Press, 1974.

14. Ziegler A., Edler S., Oberdorfer G. (eds.). Urban Matters: Current Approaches in Variationist Sociolinguistics. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2021.

15. Ерофеева Т.И., Ерофеева Е.В., Грачева И.И. Городские социо

16. Красильникова Е. В. Язык города как лингвистическая проблема // Живая речь уральского города: сб. науч. тр. Свердловск: Изд-во УрГУ, 1988. С. 5–18.лекты: Пермская городская речь: звучащая хрестоматия. Пермь; Бохум, 2000. 173 с.

17. Осипов Б.И. (ред.). Словарь современного русского города: около 11 000 слов, около 1000 идиоматических выражений. М.: Русские словари; АСТ; Астрель; Транзиткнига, 2003. 565 с.

18. Петров А.В., Тимофеева Н.Ю., Чепурина И.В. Городская речь как объект лингвистического исследования: устная и письменная разновидности // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Филология, педагогика, психология. 2023. № 1. С. 5–15.

19. Urban Linguistic Diversity: Materials of the 1st International Conference. М.: Институт языкознания РАН, 2018.

20. Sadulova Z., Karimsakova B. Bilingualism and Multilingualism in Kazakhstan: Sociolinguistic and Educational Perspectives // Forum for Linguistic Studies. 2025. Vol. 7, No. 7. P. 785–795.

21. Muhamedowa R. The use of Russian conjunctions in the speech of bilingual Kazakhs // International Journal of Bilingualism. 2009. Vol. 13, No. 3. P. 331–356. DOI: 10.1177/1367006909346613.

22. Zharkynbekova Sh., Akynova D., Aimoldina A. The linguistic landscape in Kazakhstan: Globalization, triglossia and other challenges // Cross-Cultural Studies: Education and Science. 2017. Vol. 2, № 1. P. 89–99.

23. Wendel J. Istanbul Past and Present: A Linguistic Landscape Perspective // Proceedings of IBAD 2018 – 3rd International Scientific Research Congress on Humanities and Social Sciences. Skopje, Macedonia, 2018. P.

24. Исхакова З.А. Языковая ориентация татарского и русского городского населения Республики Татарстан // Языковая политика в Республике Татарстан. Документы и материалы (80–90-е годы). Казань, 1999. С. 293–303.

25. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. — Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1963. — Б. 65–66.

26. Hasanova D. The linguistic landscape of Bukhara and Tashkent in the post-Soviet era // World Englishes. 2022. Vol. 41, No. 1. P. 24–37.

27. Hasanova D. Linguistic landscape of Bukhara: The ambiguous future of Tajik // Tajik Linguistics / ed. S. Ido, B. Mahmoodi-Bakhtiari. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2023. P. 371–388.

PERSONAJLAR MULOQOTINING SOTSIOPRAGMATIK TAHLILI

Davlatova Rushana Ilhom qizi
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Badiiy nutqda personajlar o'rtasidagi muloqot jarayoni oddiy axborot almashinuvi bilan cheklanmaydi, muloqot davomida suhbatdoshlar bir-birining fikrini anglaydi, munosabatiga baho beradi, his-tuyg'ularini ifodalaydi, muayyan qarorlarga keladi va o'zaro hamkorlikni tashkil etadi. Shuning uchun muloqotni axborot uzatish, fikr almashish, hissiy munosabat bildirish va o'zaro ta'sir ko'rsatishni birlashtiruvchi kompleks jarayon sifatida baholash mumkin. Muloqotning asosiy vositalaridan biri – nutq bo'lib, ushbu maqolada nutq orqali fikrni boshqalarga yetkazish, o'z munosabatini bildirish, savol berish, javob qaytarish, iltimos qilish, ogohlantirish, tushuntirish va boshqa kommunikativ vazifalarni amalga oshirish imkonini berishi Sh.Xolmirzaev hikoyalari misolida tahlilga tortilgan.*

Tayanch so'zlar: *muloqot, pragmatika, nutqiy akt, personaj, nutq, matn, kommunikativ kompetensiya, verbal vositalar.*

Abstract. *In literary discourse, the process of communication between characters is not limited to a simple exchange of information; during the interaction, the interlocutors comprehend each other's thoughts, evaluate attitudes, express emotions, reach certain decisions, and organize mutual cooperation. Therefore, communication can be assessed as a complex process that integrates information transmission, intellectual exchange, emotional response, and mutual pragmatic impact. Speech serves as one of the primary tools of communication, enabling the transfer of ideas, expression of attitudes, questioning, responding, requesting, warning, explaining, and executing other communicative tasks. This article subjects these aspects to detailed analysis based on the material of Shukur Kholmirzaev's short stories.*

Keywords: *communication, pragmatics, speech act, character, speech, text, communicative competence, verbal means.*

Аннотация. *В художественной речи процесс общения между персонажами не ограничивается простым обменом информацией; в ходе диалога собеседники осмысливают идеи друг друга, оценивают отношения, выражают эмоции, принимают определенные решения и организуют взаимное сотрудничество. Поэтому коммуникацию можно оценивать как комплексный процесс, интегрирующий передачу информации, обмен мыслями, проявление эмоционального отношения и взаимное прагматическое воздействие. Речь выступает одним из основных инструментов общения, позволяющим передавать мысли, выражать отношение, задавать вопросы, отвечать, просить, предупреждать, объяснять и реализовывать другие коммуникативные задачи. В данной статье эти аспекты подвергнуты детальному анализу на примере рассказов Ш. Холмирзаева.*

Ключевые слова: *коммуникация, прагматика, речевой акт, персонаж, речь, текст, коммуникативная компетенция, вербальные и невербальные средства.*

Kirish. Muloqot inson shaxsining shakllanishi va ijtimoiylashuvida ham katta ahamiyatga ega, inson bolalik davridan boshlab til orqali atrofidagi kishilar bilan munosabat o‘rnatadi, jamiyatda qabul qilingan me’yor va qadriyatlarni o‘zlashtiradi, muloqot insonning dunyoqarashi, xulq-atvori va kommunikativ tajribasiga ta’sir qiladi, shuning uchun muloqotni shaxsning ijtimoiy tajribasini shakllantiruvchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida ko‘rish mumkin. Ma’lumki, nutqiy muloqot kim tomonidan, qanday vaziyatda, qanday maqsadda, qaysi til birliklari vositasida amalga oshishidan qat’i nazar, uning asosida yagona model yotadi. Bu model esa so‘zlovchi yoki yozuvchi – axborot, ya’ni matn – tinglovchi yoki o‘quvchi, nutqiy kommunikatsiyada nutqiy sharoit, axborot kanali, muloqot a’zolarining maqomi, yoshi kabi a’zolardan tashkil topadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tilshunoslikda pragmatikaning dolzarb masalalari N.Arutyunova, A.Baranov, L.E.Bezmenova, o‘zbek tilshunosligida Sh.Safarov, U.Rahimov, Z.Toxirov, S.Boymirzayeva, M.Hakimov, A.Pardayev kabi ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Demak, o‘tgan asrning 80-90-yillaridan boshlab o‘zbek tilshunosligida lingvopragmatika muammolariga bag‘ishlangan ilk tadqiqotlar maydonga kelgan bo‘lsa-da, so‘nggi yillarda badiiy matnda personajlar nutqining lingvopragmatik imkoniyatlarini o‘rganishga e’tibor qaratildi. Pragmatikada nutqiy aktning bevosita kontekstda voqelanishi ko‘rsatiladi, ya’ni nutqiy ifoda bilan kontekst o‘rtasidagi o‘zaro munosabat pragmatikaning asosiy o‘rganish obyekti sanaladi. Demak, nutqiy akt ma’nosi kontekst bilan bog‘liq holda anglangan o‘rinlarda pragmatikaga ehtiyoj tug‘iladi. [2].

Asosiy qism. Muloqot faoliyati insonning ijtimoiy hayotida muhim o‘rin egallaydigan murakkab jarayon bo‘lib, u kishilarning nutq orqali o‘zaro aloqaga kirishishi, axborot almashishi, fikr va munosabatlarini ifodalashi hamda bir-biriga muayyan ta’sir ko‘rsatishini qamrab oladi. “Muloqot” – uchrashish, ko‘rishish; qabul qilish esk. kt. ayn. uchrashuv; musohaba 2. So‘zga chiqqanlar bunday ijodiy muloqotlarni tez-tez o‘tkazib turish zarurligini gapirdilar. Gazetadan. [Pirnazar] Bolalik oshnasi polvon Qulmuhammad bilan bo‘lgan shirin muloqotda yana.. xon zulmi oshib ketayotganidan shikoyat qildi. Mirmuxsin, Cho‘ri. Yosh qalam sohiblari bilan hamma joy-da: Andijonda, Qo‘qonda, Namanganda doi-miy ravishda muloqot olib borish lozim. Gazetadan. Muloqot qilmoq Uchrashmoq. Xurosonning barcha ulug‘ zotlari bilan muloqot qilmoqqa fursat kelgan. (Oybek, “Navoiy”) [3]. Inson jamiyatdan tashqarida to‘liq shakllana olmaydi. U kundalik hayoti, ta’lim olishi, mehnat qilishi va ijtimoiy munosabatlarga kirishishi jarayonida doimo boshqa insonlar bilan muloqot qiladi. Shu ma’noda muloqot nafaqat axborot uzatish vositasi, balki shaxsning ijtimoiylashuvini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi. Nutqiy muloqot deganda - muloqot jarayonida lisoniy va nolisoniy vositalarning birgalikda, hamkorlikda ishlatilishi tushuniladi. Bu nutqiy muloqotning eng birinchi o‘ziga xosligidir. [4]. Samarali muloqot uchun faqat so‘z boyligi yoki grammatik

jihatdan to‘g‘ri gapirishning o‘zi yetarli emas. Masalan, rasmiy muhitda qo‘llaniladigan nutq shakli do‘stlar o‘rtasidagi norasmiy suhbatdan farq qiladi. Demak, nutqning samaradorligi nafaqat uning mazmuniga, balki **qanday shaklda, kimga, qachon va qanday vaziyatda aytilganiga** ham bog‘liq.

Muloqotda **tinglash qobiliyati** ham nutq so‘zlash qobiliyati kabi muhimdir. Samarali muloqot ikki tomonlama jarayon bo‘lib, unda faqat gapirish emas, balki suhbatdoshning fikrini diqqat bilan eshitish va to‘g‘ri anglash ham talab qilinadi. *Shu kuni Abdurasul kechgacha daraning o‘rkachida miltiq ushlab, chumchuq otib o‘tirdi. Keyin uyiga borib, to‘shak solib yotdi. Oqshom ota-ona uning atrofini o‘rab, gap so‘rashdi. – Labzi yo‘q ekan ularning, ota, – dedi o‘g‘il oqibat. Ota-ona hayron… Bir mahal ikkalasi ham ayvonga chiqishdi. Mayram opa supa labida cho‘nqayib, Xo‘janazar otaning mozoriga qaragancha xo‘p duoyibad qildi. Abray aka bo‘lsa, Sheraliboyni qidirib ketdi. Uni xirmondan topdi: – Nima gap o‘zi? Sheraliboy yelkasini qisdi. So‘ng podachidan uning o‘g‘li aytgan gaplarni eshitib, o‘ylanib qoldi va: – Oshna, men ham qizning ko‘ngliga qaramasam bo‘lmas ekan. Meni gapida turumi yo‘q desang ham mayli, – dedi.* (Sh.Xolmirzaev, Arpali qishlog‘ida). Ushbu matn badiiy diskursda ijtimoiy va oilaviy munosabatlarning evrilishi, va’daning buzilishi va unga nisbatan personajlarning reaksiyasini ko‘rsatuvchi murakkab lingvopragmatik mazmunga ega. Matnda sof voqelik bayonidan kuchli pragmatik harakatlarga o‘tish zanjiri kuzatiladi, natijada bir nechta nutqiy aktlar qatlami aks etgan, biroq ularning orasida eng asosiysi va voqealar rivojini belgilab beruvchisi va’da nutqiy akti hamda unga bog‘liq bo‘lgan iqror nutqiy aktidir.

Ayblov va lafzsizlik nutqiy akti**:** *«– Labzi yo‘q ekan ularning, ota, – dedi o‘g‘il oqibat».* Bu yerda Abdurasul tomonidan suhbatdoshiga (qiz tomonga) nisbatan kuchli salbiy pragmatik baho berilmoqda. O‘zbekning lisoniy manzarasi va madaniy tizimida *«Lafz»* (va’daga sodiqlik) eng oliy ma’naviy mezonlardan biridir. Kimningdir *«lafzi yo‘q»* deb baholanishi — u insonning ijtimoiy maqomini mutlaq tushirilishi va unga nisbatan ishonchning yo‘q qilinishidir. Lafssizlikni anglagan ota-ona qattiq xafa bo‘ladi. Shuningdek, *duoibad nutqiy akti: «Mayram opa supa labida cho‘nqayib, Xo‘janazar otaning mozoriga qaragancha xo‘p duoibad qildi».* Bu akt oddiy nutq emas, balki ilohiy kuchlarga (muqaddas «Xo‘janazar ota mozori») tayanib, qarshi tomonga nisbatan ma’naviy va ilohiy jazo so‘rash istagidir. Ona o‘z oilasining sha’ni oyoqosti bo‘lgani uchun nutqiy agressiya taktikasidan foydalanmoqda.

*Iqror nutqiy akti***.** *«– Oshna, men ham qizning ko‘ngliga qaramasam bo‘lmas ekan. Meni gapida turumi yo‘q desang ham mayli, – dedi».* Bu yerda Sheraliboyning nutqi – butun matnning pragmatik markazidir, u ilgari bergan va’dasini buzishga majbur bo‘lganiga (qizi boshqa yigitni sevganini bilgandan so‘ng) iqror bo‘lgani aks etgan. Sheraliboy *«meni gapida turumi yo‘q desang ham mayli»* deyish orqali qarshi tomondan keladigan muqarrar ayblovni oldindan qabul qiladi, bu o‘rinda yangi pragmatik omil – «qizning ko‘ngli» (farzand irodasi) oilaviy bergan va’dadan ko‘ra ustuvorroq qadriyat sifatida tan olinyapti.

Yuqorida aytilganidek, muloqotda faqat gapirish emas, balki tinglash va to‘g‘ri anglash qobiliyati ham markaziy o‘rinda turadi. Bu jihat Sheraliboyning lisoniy shaxsida yaqqol namoyon bo‘ladi: Sheraliboy – Tinglash va anglashga qodir lisoniy shaxs: U dastlab vaziyatni tushunmay yelkasini qisadi. Biroq, *«podachidan (sigir boquvchidan) o‘z o‘g‘li aytgan gaplarni eshitib, o‘ylanib qoladi»*. U axborotni qabul qiladi va anglab yetadi, Sheraliboy quruq qaysarlik qilmaydi, balki vaziyatning ijtimoiy haqiqatini tinglash orqali anglaydi va o‘z fikrini o‘zgartiradi. Uning lisoniy shaxsi – murosaga tayyor va vaziyatni to‘g‘ri baholay oladigan shaxs sifatida gavdalanadi.

Abdurasulning nutqi juda qisqa va umidsizlikka to‘la (*«Labzi yo‘q ekan...»*). U o‘zini jamiyatda va muhabbatda mag‘lub bo‘lgan deb his qilgani uchun tashqi muloqotdan qochadi (kechgacha miltiq ushlab, chumchuq otib o‘tirishi – uning chorasizligi, umidsizligi va haqiqatdan qochishidir.

Misolning sotsiopragmatik va lingvopragmatik qimmati shundaki, Shukur Xolmirzaev o‘zbek jamiyatidagi ikki muhim qadriyat – *«Lafz/Va’da»* va *«Farzandning baxti/Ko‘ngli»* tushunchalarining o‘zaro to‘qnashuvini ko‘rsatib bergan. Sheraliboy o‘z lafzidan (ijtimoiy va’dasidan) voz kechish evaziga bo‘lsa ham, o‘z qizining ko‘nglini birinchi o‘ringa qo‘yadi. Matndagi barcha lingvistik harakatlar (Abdurasulning ayblovi, onaning duoibadi, Sheraliboyning iqrori) aynan mana shu ijtimoiy-axloqiy evrilishning nutqda jonli aks etishini ta’minlagan kuchli pragmatik vositalardir.

O‘zaro shaxslararo muloqot jarayoni aslida juda murakkab bo‘lib, inson uni hayoti davomida ijtimoiy-madaniy omillarga bog‘liq holda o‘zlashtiradi hamda shakllantirib boradi. Bir qarashda sodda ko‘ringan va ayni paytda o‘ta murakkab bu muloqot harakati verbal va noverbal vositalar orqali amalga oshiriladi. Muloqotning verbal shakli shaxslararo axborot almashinuvining asosiy vositasi hisoblanadi. Bu esa o‘z navbatida suhbatdoshiga ma’lumotning oson yetkazilishi va tushunilish imkoniyatini beradi. Real muloqot jarayonida so‘zlovchi tomonidan sodir etiladigan harakatlar: gavda qismlari, qo‘l harakatlari, ovoz ohangi, imo-ishora, yuzidagi tabassum va boshqa usullar orqali ma’lumotlar uzatish yoki qabul qilish noverbal vositalarga kiradi. Bu esa axborotni tez, qulay, ravshan va aniq ifodalash yoki tushunishga hamda muloqot maqsadining samarali amalga oshishiga xizmat qiladi. Shunday ekan, tilshunos Sh.Safarov ta’kidlaganidek, “nutqni jarayon sifatida o‘rganish faqat muloqot – so‘zlovchi va tinglovchi orasida o‘zaro diskurs (fikr almashtirish), savolga yarasha javob berish holatidagina tadqiq etilishi mumkin” [5].

“Arpali qishlog‘ida” hikoyasi kinoyaviy munosabatlar ham kuzatiladi:

– Bu gaping kelishmaydi, Rasul. Biz yoshlikdan jo‘ramiz, oramizga sovuqchilik tushmasin. Bir urug‘danmiz... aloqalarimiz buzilmasin. Men seni qo‘rqitmoqchi emasman. Bu zamonda birov-birovdan qo‘rqmaydi. Faqat aytib qo‘yayapman... – Nima, undan kech deysanmi? -Ha. – Agar... yo‘q desam-chi? – Yo‘q desang, aloqalarimiz buzilib ketadi-da. – Nima qilasan? Obqochib ketasanmi? Yoki... raykomlarga xabar berasanmi? – Oshna, qo‘limdan kelgan ishni qilaman-da. Bodomning o‘ziyam tek turmas. – O‘zi bilan kelishdik de? – Kelishmasak ham bu bo‘larli gap. – Boshqa so‘zing

yo'qmi? – Yo'q... O'zingdan gapir, nima bo'ldi, o'qishga kirish qiyinmi shunchalik? Abdurasul o'rnidan turdi: – Oshna, bo'lmasa yo'lingdan qolma! – dedi. – Ikkinchidan, sen o'zing ham nomard bola ekansan. Shuni menga atab qo'yganlarini bilar eding. Bilib turib, nomardning ishini qipsan... Men harakat qilaman yana. Ololmasam, unda bizni yuz ko'rmas bo'lib ketdi deb yuraber! – Uni... mencha yaxshi ko'rmaysan-ku? Uyam seni yaxshi ko'rmaydi. Abdurasul olcha shoxini sindirib oldi. – Tur, men kigizni shipiraman! Matn boshlanishidayoq ikki yigit orasidagi masofa do'stlarga tegishli ekanligi anglashiladi va bu navbatdagi bosqichga – iyerarxiyaga – ijtimoiy kelib chiqishga bog'lanib ketadi. Matndagi *"oshna", "Bu gaping kelishmaydi", "oramizga sovuqchilik tushmasin", "aloqalarimiz buzilib ketadi"* kabi birliklar so'zlovchining mard, tanti, bir so'zliligiga ishora qilib turibdi. Shunisi xarakterliki, suhbatdoshlarning hududiy mansubligini "enasi", "berman ke", "ulingdan so'ra" jumlalari anglatib turibdi:

Abdurasul lampochkani qo'yib, uyga kirdi. Uning avzoyidan xafalikni sezgan ota ham ergashdi. Abdurasul quroq ko'rpachaga o'tirib, chordana qurdi. Abray aka chakmonini yechib, poygakka cho'kka tushdi. – Ha, Rasulboy? – Ota... meni uylab qo'ying... Ota unga zehn solib tikildi-da, sekin turib, eshikdan qaradi, baqirdi: – Hay, enasi! Berman ke! Mayram opa, boshidagi po'tasi eshik tepasiga tegmasin uchun ham bo'lib, ichkariga kirdi. – Ulingdan gap so'ra, nima deyapti bu? Mayram opa eri yoniga cho'nqayib, o'g'liga tikildi: – Rasuljon?

Yozuvchi ijodida inson xulq-atvori, ruhiyati, ichki kechinmalarini tasvirlash hikoyalarning bosh mazmuni sanaladi. Hikoya matnining muhim diskursiv xususiyatlari hamda ifoda usullarining umumbahoviy vositalar tuzishdagi ishtirokini aniqlash ko'zda tutiladi. Matnda bayon qilingan muloqot akti nutq ishtirokchilari uchun turli darajadagi ta'sir kuchiga ega. U ruhiy ta'sir ko'rinishi sifatida perlokutiv akt xususiyatlaridan iborat bo'ladi. *– Endi, oshna, o'zingdan qolar gap yo'q, hammamiz ham maktab ko'rgan, o'qiganmiz... oz bo'lsayam. To'g'rimi? Eskicha urfu odatlar bizga ko'p ham to'g'ri kelmaydi endi. – To'g'ri-yu, labz bor-da orada! – dedi Abdurasul. – Labzidan qaytgan nomard! Lekin labz deb, birovni juvonmarg qilish ham insofdan emas-da? – Gapingning tagida gap borga o'xshaydi. Kim bilan yuradi? Tag'in o'zing yurgich bo'lib chiqma? – Rost, – dedi Eshquvvat, – peshona ekan... Xafa bo'lma, senga nasib qilgani ham bor, albatta... – O', shunda xatoga ketding, oshna! Gap peshonada bo'lsa, u tug'ilgan zamoniyoq mening peshonamga bitgan... – Bu gaping kelishmaydi, Rasul. Biz yoshlikdan jo'ramiz, oramizga sovuqchilik tushmasin. Bir urug'danmiz... aloqalarimiz buzilmasin. Men seni qo'rqitmoqchi emasman. Bu zamonda birov-birovdan qo'rqmaydi. Faqat aytib qo'yayapman...* Suhbatdoshlar nutqidagi oshna, *lafz bor, lafzidan qaytgan nomard* kabi lisoniy birliklarning qo'llanilishi suhbatdoshlarning yoshi teng ekanligi, bu so'zlarning ma'nosidan yaqin do'st ekanligini bilish mumkin. Muloqot jarayonidan keltirilgan "Biz yoshlikdan jo'ramiz, oramizga sovuqchilik tushmasin. Bir urug'danmiz... aloqalarimiz buzilmasin" jumlalaridan shuni anglash mumkinki, suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqei jihati teng, bir-biriga tobe emas. Shu uchun ham ularning nutqida "qat'iyat" ma'no yuki kuchli ifodasini topgan.

Nutq faqat o‘zining mazmuni bilan emas, balki so‘zlovchining aytilayotgan fikrini ifoda qilish uslubi bilan ham ta’sir darajasi va qudratini yanada orttirish mumkin. Muloqot orqali ifodalangan so‘z kishiga ta’sir etuvchi qudratli psixologik kuchga ega. “Matn semantikasining modus komponenti voqelik rejasi – emotsional yoki ratsional jihatlarni tashkil etadi. Matn semantikasining pragmatik komponenti – matnning illokutiv va perlokutiv kuchlari, uning faoliyat kuchi hamda adresatga ta’sirini tashkil etadi. Matnning illokutiv kuchi ifoda – gap kabi muallif fikri, motivi sifatida asarning u yoki bu janr shaklini tanlab oladi. Ta’sir etuvchi (perlokutiv) kuchlar tanlangan janr xususiyatlariga ko‘ra aniqlanadi” [2].

Badiiy adabiyotda yozuvchining individual uslubi bilan bog‘liq ravishda obrazning xarakterini ochish uchun uslubiy vosita sifatida pragmatik to‘siq hodisasidan ham foydalaniladi. Yuqorida keltirilgan matnda yozuvchi Eshquvvatning o‘ziga xos nutqi orqali uning xarakterini ochib berish maqsadida pragmatik to‘siqdan mahorat bilan foydalanganligini ko‘rish mumkin: *“ – Xushim endi... Bodom o‘lgur ham bo‘pti-da, suxsurday qiz bo‘pti. Eshquvvat, shuning birov bilan gapi bor deb eshitdim, shu rostmi? – Bilmayman”* kabi propozitsiyalaridan foydalanilgan. Propozitsiyaning tinglovchi tomonidan to‘g‘ri anglanishi uchun to‘siq vazifasini bajargan. M.Hakimov to‘g‘ri takidlaganidek, “pragmatik to‘siq tushunchasi, asosan, so‘zlovchi hamda tinglovchi o‘rtasidagi kommunikativ munosabatda aniq ko‘rinadi, ayniqsa, nutq ishtirokchilari tasavvurida olam hamda til bilimlarining darajalanishi pragmatik to‘siqning asosi” [2] hisoblanadi.

Ma’lumki, so‘zlovchi bayon qilmoqchi bo‘lgan asosiy maqsadli axborot, xabar orqali voqelikning aks etishi propozitsiya hisoblanadi. Nutqiy akt semantik tuzilishidagi propozitsiya masalalarini semantika o‘rganadi. Demak, propozitsiya – til vositasida anglashiladigan nutq predmeti haqidagi asosiy maqsadli nutqiy harakat. Masalan:

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi matnlarda muallifning pragmatik g‘oyasi o‘zining yorqin ifodasini topgan, deya olamiz, albatta, bu yozuvchining ijod psixologiyasi bilan bog‘liq murakkab ruhiy jarayondir. Mazmun va shakl elementlari uyg‘unlashib asar g‘oyasini tasavvur qilish hamda pragmatik g‘oyani aniq anglash imkonini bergan. Demak, adib o‘z qahramonlari xarakteridagi soddalik, samimiylik kabi milliylik tabiatining ildizlarini mahorat bilan yoritish, ularning o‘ziga xos dunyoqarashi bilan xalqona qadriyatlar o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlash maqsadida o‘zlari yashaydigan hududga xos xususiyatlardan foydalanish, shuningdek, lisoniy shaxs sifatida yozuvchi qiyofasi ham yorqin gavdalantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – T.: Fan, 2008. – B. 30-31.
2. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2013. – B. 14.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 tomlik. 2 tom. – T., O‘zME, 2006. 744-b.
4. Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragmatik tahlili asoslari. – Samarqand, 2007. – 22- b.

5. Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragmatik tahlili asoslari. – Samarqand: SamDChTI nashri, 2007. – B. 15.

LUG'ATSHUNOSLIK VA BADIIY TARJIMA MAHORATI

МОДЕЛИРОВАНИЕ И СТРУКТУРА СЛОВАРНОЙ СТАТЬИ ПРИ ФИКСАЦИИ МЕЖЧАСТЕРЕЧНОГО ПЕРЕХОДА СЛОВ

Жумаева Феруза Рузикуловна,
доцент
Навоийский государственный университет
Республика Узбекистан, город Навои,

Аннотация: *в статье рассматриваются теоретические и практические аспекты лексикографической фиксации частеречной транспозиции. Автор проводит сравнительный анализ принципов и структуры словарных статей в традиционных печатных изданиях и современных электронных ресурсах. Особое внимание уделяется способам отражения динамических процессов перехода слов из одной части речи в другую. В работе обосновывается необходимость совершенствования параметров описания переходных явлений в условиях цифровизации лексикографии, что позволяет более полно представить функциональный потенциал языка.*

Ключевые слова: *лексикография, частеречная транспозиция, традиционный словарь, электронный словарь, словарная статья, переходность.*

Annotatsiya: *ushbu maqolada so'z turkumlari transpozitsiyasining leksikografik jihatlarining nazariy va amaliy jihatlari ko'rib chiqiladi. Muallif an'anaviy bosma nashrlar va zamonaviy elektron resurslardagi lug'at yozuvlarining tamoyillari va tuzilishining qiyosiy tahlilini olib boradi. So'z turkumlarining bir turkumdan ikkinchisiga o'tish dinamik jarayonlarini aks ettirish usullariga alohida e'tibor beriladi. Maqolada raqamli leksikografiya kontekstida o'tish hodisalarini tavsiflash parametrlarini takomillashtirish zarurati asoslanadi, bu tilning funksional imkoniyatlarini to'liqroq tushunish imkonini beradi.*

Kalit so'zlar: *leksikografiya, so'z turkumlari transpozitsiyasi, an'anaviy lug'at, elektron lug'at, lug'at maqolasi, ko'chish.*

Annotation: *this article examines the theoretical and practical aspects of lexicographic recording of part-of-speech transposition. The author conducts a comparative analysis of the principles and structure of dictionary entries in traditional printed publications and modern electronic resources. Particular attention is paid to methods for reflecting the dynamic processes of word transition from one part of speech to another. The paper substantiates the need to improve the parameters for describing transitional phenomena in the context of digitalization of lexicography, which allows for a more complete understanding of the functional potential of language.*

Keywords: *lexicography, part-of-*speech transposition, traditional dictionary, electronic dictionary, dictionary entry, transitivity.

Введение (Introduction). Частеречная транспозиция (переход слова из одной части речи в другую, например, субстантивация или адъективация) – один из самых продуктивных способов пополнения словарного состава. Однако её описание в словарях часто остается непоследовательным. Актуальность темы связана с необходимостью выработки единых стандартов описания таких единиц, особенно в условиях перехода лексикографии в цифровую среду.

Лексикографическая презентация частеречной транспозиции требует четкого понимания принципов и оптимальной структуры словарных статей. В данном параграфе мы рассмотрим основные принципы описания транспонированных слов в традиционных и электронных словарях, а также предложим рекомендуемую структуру словарных статей для каждого типа словарей. Анализ принципов позволит выделить ключевые аспекты, которые должны быть отражены при лексикографической фиксации явления частеречной транспозиции. Предлагаемые структуры словарных статей продемонстрируют оптимальный набор элементов и их последовательность для максимально эффективной подачи информации о транспонированных словах в зависимости от формата словаря.

Традиционная лексикография: возможности и ограничения

В бумажных словарях описание транспозиции обычно ограничено:

- Зона грамматических помет: использование помет *в знач. сущ.*, *в знач. прил.*
- Структура: транспозиты часто помещаются внутри одной словарной статьи в виде «за ромбом» (◊) или как отдельные подстатьи.
- Проблема: ограниченность места не позволяет подробно описать семантические сдвиги и сочетаемость, возникающие при переходе.

Электронная лексикография: новые горизонты

Современные электронные словари обладают значительным технологическим потенциалом, включая интерактивность, адаптивность, возможности контекстного поиска и визуализации данных. Эти преимущества, недоступные традиционным изданиям, обуславливают необходимость разработки специфических подходов к описанию частеречной транспозиции. В связи с этим в данной работе предлагается двухуровневая система лексикографических принципов, учитывающая особенности как печатных, так и цифровых ресурсов на материале русского и узбекского языков.

Электронные словари (и базы данных) меняют подход к структуре:

- Нелинейность: гиперссылки позволяют связать исходное слово и транспозит, сохраняя их этимологическую связь, но разделяя грамматически.
- Объём: возможность включения неограниченного количества примеров (корпусные данные) для иллюстрации того, как слово «начинает жить» в новой части речи.
- Динамичность: быстрая фиксация неологизмов-транспозитов, которые еще не закрепились в литературной норме.

Анализ литературы по теме (Literature review).

А.Ф. Гайнутдиновой были разработаны принципы представления транспозитов в словарях на примере субстантиватов[10]. А.С. Цой исследовал принципы лексикографирования служебных слов[11].

Анализ и результаты (Analysis and results).

Подход А.С. Цоя к лексикографированию служебных слов представляет собой комплексный и многофакторный метод, который, на наш взгляд, заслуживает также внимания. Он учитывает не только лингвистические, но и психологические, технологические и даже социокультурные аспекты. Принцип равнозначности подчеркивает, что каждый тип служебных слов имеет свою значимость и не должен быть упущен или уменьшен в значении, что представляется особенно важным в контексте толковых словарей, где каждое слово имеет свою роль. Принцип учета особенностей и принцип учета потребностей являются ценными в том плане, что они делают словарь более «человеческим», адаптируя его под конкретные потребности и особенности пользователя. Принцип индуцирования каналов, который включает в себя использование визуальных и аудиальных методов, может существенно улучшить процесс усвоения информации, делая его более интерактивным и эффективным.

В целом, эти принципы могут сделать процесс лексикографирования более глубоким и многослойным, что, безусловно, положительно скажется на качестве отражения феномена частеречной транспозии в словарях.

Признавая все достоинства вышеуказанных принципов, тем не менее мы считаем, что принципы составления словарных статей для презентации частеречной транспозиции должны учитывать специфику каждого типа словарей, чтобы максимально эффективно использовать их возможности.

Разработка раздельных принципов для традиционных и современных электронных словарей обусловлена рядом факторов [см. Рис. 1]:

[10]Гайнутдинова А.Ф. Частеречная транспозиция (субстантивация) в татарском языке в сопоставлении с русским языком: Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Казань, 2011. – С. 14.

[11] Цой А.С. Лексикография русских служебных слов: Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – М., 2008. – С. 9.

Рис. 1. Различия традиционных и электронных словарей

Рис.1 наглядно демонстрирует факторы, обусловливающие необходимость разработки раздельных принципов для традиционных и электронных словарей. Сравним особенности каждого из указанных видов словарей:

1. Традиционные словари в печатном виде имеют ограниченный объем и линейную структуру, что накладывает определенные требования к компактности и системности подачи информации. Электронные словари не имеют таких жестких ограничений, в них можно реализовать более интуитивный и пользовательский интерфейс.

2. В электронных словарях возможно использование гипертекста, мультимедиа, интерактивных элементов, что позволяет структурировать информацию нелинейно и обеспечить более удобный доступ к ней.

3. В современных словарях можно использовать сложные алгоритмы для анализа семантики, что невозможно в традиционных печатных изданиях.

4. Электронные словари могут динамически обновляться и расширяться, что позволяет включать новые примеры и значения, отражающие текущие языковые тенденции. Традиционные словари статичны по своей природе.

5. Поиск информации в электронных словарях может осуществляться по разным параметрам. В печатных словарях поиск только последовательный.

6. Электронные словари могут предоставить больше контекстуальной информации, что особенно важно для понимания стилистических нюансов частеречной транспозиции.

7. Интерфейс электронных словарей позволяет учитывать удобство пользователя, включать подсказки, пояснения, что невозможно в традиционном словаре.

8. Традиционные словари часто ограничены тиражом и доступностью, в то время как электронные словари доступны гораздо широкому кругу пользователей.

Принципы формирования структуры словарной статьи

Для адекватного описания транспозиции структура статьи должна включать:

1. Грамматический блок: четкая фиксация исходной и производной категорий.
2. Семантический блок: описание приращения смысла (например, при субстантивации причастий – переход от действия к предмету).
3. Иллюстративный блок: примеры употребления, демонстрирующие синтаксическую роль слова.

Предлагаемая нами система принципов для лексикографического описания частеречной транспозиции в традиционных и электронных словарях учитывает несколько ключевых аспектов: формат подачи информации (статичный или динамический), структурную организацию словарной статьи и специфику пользовательского интерфейса при работе с грамматическими переходами.

Переход от традиционных словарей к электронным позволяет превратить описание транспозиции из краткой справки в многомерную модель. Основным принципом современной лексикографии становится системность: транспозиция должна рассматриваться не как ошибка или исключение, а как закономерный этап жизни лексемы.

Выводы и рекомендации (Conclusion/Recommendations).

Для практического применения предложенных нами принципов и структур словарных статей по лексикографическому описанию частеречной транспозиции лексикографам целесообразно учесть следующие наши рекомендации:

1. При составлении традиционных словарей уделить особое внимание принципам системности, дифференциации транспозиций, стилистической маркированности и др. Это позволит оптимально структурировать информацию в условиях ограниченного объема.
2. Использовать предложенную структуру словарной статьи как основу, варьируя элементы в зависимости от тематики словаря и особенностей описываемых единиц.

3. В электронных словарях максимально задействовать возможности мультимедиа, гипертекста, контекстного поиска для раскрытия разных аспектов транспозиции.

4. Следовать единой структуре электронной словарной статьи, при необходимости добавляя или убирая отдельные блоки.

5. Использовать оба типа словарей для взаимодополняющего описания транспозиции, ссылаясь при возможности из электронных статей на соответствующие традиционные и наоборот.

6. Проводить апробацию словарных статей с привлечением носителей языка, чтобы учесть восприятие пользователей.

7. Регулярно обновлять данные о транспозиции на основе анализа языковых корпусов и новых исследований.

Указанные рекомендации позволят лексикографам эффективно использовать изложенные в данной статье наши теоретические наработки по лексикографическому описанию частеречной транспозиции на практике для создания полноценных словарных статей.

Таким образом, в данной статье были рассмотрены принципы словарных статей для лексикографического описания частеречной транспозиции в традиционных и электронных словарях. Предложенные системы принципов и компонентов словарных статей позволят максимально полно и системно отразить феномен перехода слов из одной части речи в другую, используя сильные стороны каждого типа словарей. На наш взгляд, такая систематизация лексикографического описания частеречной транспозиции будет способствовать повышению качества ее презентации как в традиционных, так и электронных словарях.

Использованная литература

1. Гайнутдинова А.Ф. Частеречная транспозиция (субстантивация) в татарском языке в сопоставлении с русским языком: Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Казань, 2011. – С. 14.

2. Жумаева Ф.Р., Мискинова Г.М. Транспозиция на уровне лексико-грамматических разрядов внутри частей речи. – Журнал: «Образование и инновационные исследования», №3. – Бухара, 2021. – С. 15-20. https://interscience.uz/index.php/home/article/view/126/83

https://interscience.uz/index.php/home/issue/view/13

3. Жумаева Ф.Р. История изучения перехода частей речи в трудах узбекских учёных. – Журнал: «Образование и инновационные исследования», №6. – Бухара, 2022. – С. 61-67.

file:///C:/Users/Laser/Downloads/Extracted+pages+from+Beshimov+innovatsiya.pdf

4. Жумаева, Ф. Р. Типы транспозиции частей речи в современном русском языке / Ф. Р. Жумаева. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2021. - №47 (389). - С. 468-472. - URL: https://moluch.ru/archive/389/85522/

5. Жумаева Ф.Р. Интеръективация как один из типов транспозиции частей речи // Universum: филология и искусствоведение: электрон. научн. журн. 2021. 12(90). - С. 15-20. URL: https://7universum.com/ru/philology/archive/item/12760

6. Jumaeva F. R., Mamurova F. N. Transposition of parts of speech as a non-morphological method of word formation //ISJ Theoretical & Applied Science, 10 (102). – 2021. – С. 566-572.

7. Назарова Ш.Б. Ўзбек ва корейс тилида адвербализация ҳодисасининг қиёсий таҳлили. – Ж.: Хорижий филология. http://samxorfil.uz/maqola/ozbek-va-koreys-tilida-adverbalizatsiya-hodisasining-qiyosiy-tahlili

8. Шамилова З.М. К вопросу об общем понятии транспозиции. https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-obschem-ponyatii-transpozitsii/viewer

9. Цой А.С. Лексикография русских служебных слов: Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – М., 2008. – С. 9.

"LUG'ATI NE'MATULLOH"NING QO'LYOZMA NUSXALARI VA MATNSHUNOSLIK XUSUSIYATLARI

Maxamadaliyev Xislatxon Matlabovich,
Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti, O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, f.f.n

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XVI asrda yaratilgan "Lug'ati Ne'matulloh" asarining O'zbekiston va xorijdagi qo'lyozma nusxalari, ularning tarkibiy tuzilishi hamda matnshunoslik xususiyatlari tadqiq etiladi. Asarning qo'lyozma an'anasi, asosiy va qayta ishlangan nusxalari, saqlanish holati hamda ko'chirilish jarayonidagi matniy farqlar tahlil qilinadi. Lug'atning uch qismdan iborat tuzilishi, lug'aviy birliklarning joylashuvi va grammatik materiallarning berilish xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, Adnan Inje tomonidan 2015-yilda tayyorlangan nashrning ilmiy va matnshunoslik ahamiyati ochib beriladi. Asarning forsiy-turkiy lug'atchilik tarixidagi o'rni hamda XVI asr turkiy tilining lug'aviy tarkibi, fonetik va orfografik variantlarini o'rganishdagi ahamiyati asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *qo'lyozma, matnshunoslik, lug'atshunoslik, leksikografiya, forsiy-turkiy lug'at, grammatika, tarixiy leksikologiya, etnolingvistika, turkiy leksika.*

Аннотация. *В данной статье исследуются рукописные списки произведения «Лугати Нематуллах», созданного в XVI веке и хранящегося в Узбекистане и за рубежом, их структурная организация и текстологические особенности. Анализируются рукописная традиция произведения, его основные и переработанные списки, состояние сохранности, а также текстовые различия, возникшие в процессе переписывания. Освещаются трёхчастная структура словаря, принципы расположения лексических единиц и особенности представления грамматического материала. Кроме того, раскрывается научное и текстологическое значение издания, подготовленного Аднаном Инджe в 2015 году. Обосновывается место произведения в истории персидско-тюркской лексикографии, а также его значение для изучения лексического состава тюркского языка XVI века, его фонетических и орфографических вариантов.*

Ключевые слова: *рукопись, текстология, лексикография, персидско-тюркский словарь, грамматика, историческая лексикология, тюркская лексика.*

Annotation. *This article examines the manuscript copies of the work "Lughat-i Ni'matullah", compiled in the sixteenth century and preserved in Uzbekistan and abroad, focusing on their structural organization and textual features. The manuscript tradition of the work, its principal and revised copies, their state of preservation, and textual variations that emerged in the process of copying are analyzed. The three-part structure of the dictionary, the principles governing the arrangement of lexical units, and the ways in which grammatical material is presented are discussed. In addition, the scholarly and*

textual significance of the edition prepared by Adnan İnce in 2015 is highlighted. The article substantiates the place of the work in the history of Persian–Turkic lexicography, as well as its importance for studying the lexical composition of the Turkic language of the sixteenth century, including its phonetic and orthographic variants.

Keywords: *manuscript, textual criticism, lexicology, lexicography, Persian–Turkic dictionary, grammar, historical lexicology, Turkic lexicon*.

Kirish. Sharq qo‘lyozma merosini o‘rganishda tarixiy lug‘atlar alohida ilmiy ahamiyatga ega. Ular faqat muayyan davr tilining lug‘aviy tarkibini qayd etuvchi manba bo‘lib qolmay, balki yozma madaniyat, ilmiy an’ana, tarjima amaliyoti va tilning tarixiy taraqqiyotiga oid muhim ma’lumotlarni ham saqlaydi. Ayniqsa, ikki tilli lug‘atlar bir tilning lug‘aviy birliklarini boshqa til vositasida izohlashi sababli tarixiy-qiyosiy tilshunoslik uchun katta imkoniyat yaratadi. O‘zbek tilshunos olimi E.I.Fozilov tarixiy turkiy yodgorliklar lug‘atini o‘rganishda lug‘aviy birliklarning shakli va ma’nosini qiyosiy tahlil qilish hamda ularni boshqa manbalar bilan solishtirish muhimligini ta’kidlaydi [1, **304–310**].

XVI asrda yaratilgan “Lug‘ati Ne’matulloh” ana shunday muhim forsiy-turkiy lug‘atlardan biridir. Asar muallifi Ne’matulloh ibn Ahmad ibn Muborak ar-Rumiy Bulg‘oriyaning Sofiya shahridan bo‘lib, Alippo va Bag‘dodda qozi bo‘lib ishlagan. U 969 (1561-1562) yil o‘rtalarida vafot etgan va Andrianopol shahrida dafn etilgan. “Lug‘ati Ne`matulloh” 947 (1540-1541) yilda tuzilgan bo‘lib, o‘tmish fors adabiyotida qo‘llanilgan umumiy leksikaning katta qismini o‘z ichiga qamrab olgan [2,15]. Форсий ва туркий тиллар ўртасидаги адабий-маданий алоқаларнинг кучайиши икки тилли луғатларнинг яратилишига катта эҳтиёж туғдирган. ХУ-ХУ1 асрларда яратилиб бизгача етиб келган «Луғати Қори Ҳисорий», «Луғати Рустами Мавлавий», «Луғати Шоҳидий», «Туҳфат ул-ушшоқ», «Саҳҳоҳи Ажамия», машҳур луғатнавис қози Лутфиллоҳ ибн Абу Юсуф томонидан тузилган «Луғати Ҳалимий» каби форсий-туркий «Лаҳжат ул-луғот», «Хулосайи Аббосия», «Абушқа», Толи Ҳиравий тартиб берган «Бадоеъ ул-луғот» каби туркий-форсий луғатларни икки тиллик луғатларнинг энг ноёблари қаторига киритиш мумкин [3,54-56]. «Луғати Неъматуллоҳ» ҳам ана шу луғатчилик муҳитида юзага келган, форсий лексикани туркий тил воситасида тушунтиришга *қаратилган муҳим лексикографик манбалардан биридир.*

Луғат муаллифи Неъматуллоҳ ибн Аҳмаднинг аниқ туғилган йили, шаҳри қайд этилмаган. Аммо олим ўз асарининг муқаддимасида ўзини “Румелиялик (Румли) Неъматуллоҳ Аҳмад” деб атагани боис, унинг келиб чиқиши Усмонли империясининг Европа ҳудудларига бориб тақалиши ва XVасрнинг сўнгги чораги – XVI аср бошларида таваллуд топган, деб хулоса қилиш мумкин. Унинг асл исми **Ҳалил-и Суфий (манбаларда кўпинча Софиялик Ҳалил Афанди деб ҳам юритилади).** Asarda forsiy lug‘aviy qatlamning keng doirasi turkiy izohlar orqali yoritilgan. Shu jihatdan lug‘at forsiy-turkiy lug‘atchilik tarixini o‘rganish bilan bir

qatorda XVI asr Usmonli turkchasining lug‘aviy xususiyatlarini tadqiq etish uchun ham muhim manbadir.

S.I.Bayevskiyning ma’lumot berishicha, “Lug‘ati Ne`matulloh”ning sakkiz nusxasi, shuningdek, “Lug‘ati muntaxabi Ne`matulloh”, “Majmua al-lug‘ati Ne`matulloh”, “Majmua al-lug‘at” kabi nomlar bilan yuritiladigan uchta qayta ishlangan varianti ham mavjud [4, 66-71]. Ushbu lug‘at XVII asrga oid katta forsiy-turkiy “Farhangi shuuri” lug‘atini tuzishda muhim dastur bo‘lib xizmat qilgan. Asarning XV–XVI asrlardan boshlab xattotlar tomonidan qo‘lda ko‘chirilgan nusxalari quyidagi ilmiy markazlarda saqlanmoqda: Rossiyada Sankt-Peterburgdagi Rossiya Fanlar akademiyasi Sharq qo‘lyozmalari institutida va Rossiya Milliy kutubxonasida asarning nodir qo‘lyozmalari mavjud.

O‘zbek tilshunos olimi Z.Hamidov lug‘atning ayrim nusxalari, ularning ko‘chirilgan sanalari, joylari va saqlanish holati haqida ma’lumot beradi, xususan: “Lug‘ati Ne`ulloh”ning bu nusxasi eng ko‘hna va e`tiborli hisoblanib, 966 (1558-59) yillari Turkiyada kotib Darvesh Ali al-Mavlaviy tomonidan ko‘chirilgan.

1. Bu lug‘at qo‘lyozmasi 1627-yil 7-oktyabrda Yugoslaviyaning Banalug‘ shahrida Xalil ibn Sha`bon Og‘o al-Kustaynadjavi tomonidan ko‘chirilgan. Kitob Muhammad poshsho kutubxonasi uchun ko‘chirilgandir.
2. Lug‘atning ushbu nusxasi Sa’diyning “Guliston” asari lug‘ati hamda fors tili izohli lug‘ati bo‘lib hisoblangan. Kitob bilan birgalikda kitobat qilingan. Lug‘at XIX asrda Povoljeda ko‘chirilgan.
3. Ushbu qo‘lyozma matnining ba`zi o‘rinlari qisqartirib berilgan. Lug‘at Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi ma`naviy” asari bilan birgalikda kitobat qilingan. Ko‘chirilgan vaqti XIX asr bo‘lib, Muhammad ibn Abdunazar al Bulg‘oriy tomonidan Povoljeda kitobat qilingan.
4. Qo‘lyozma eng e’tiborli bo‘lib, XIX asrda Povolje shahrida ko‘chirilgan. Qo‘lyozmaning oxirgi qismlari yo‘qolgan. Kotibi ham noma’lum.
5. Bu nusxa ham XIX asrda Povolje shahrida ko‘chirilgan bo‘lib, eng e’tiborli nusxalardan biri hisoblangan. Lug‘atning uchinchi qismida ko‘p sahifalari yo‘qolgan. Kitobning bir qancha sahifalari yuluq, xiralangan, o‘qib bo‘lmaydigan darajada, so‘nggi sahifalari tushib qolgan.
6. Bu nusxa ancha yomon saqlangan, qo‘lyozmaning chetlari kuygan va suv tekkan. Bir qancha sahifalari yirtilgan va ba’zilari tamoman yo‘qolgan. Bu nusxadan foydalanish ancha mushkul. Nusxa XIX asrda Povoljeda ko‘chirilgan. Kotibi noma’lum.
7. Bu qo‘lyozma “Tuhfai shohidiy” va yana bir forscha, turkcha (nomi noma`lum) lug‘at bilan birgalikda kitobat qilingan nusxadir. Lug‘atdan ba’zi sahifalar tushib qolgan. Ko‘chirilgan joyi Povolje shahri bo‘lib, XIX asrda ko‘chirilgan.
8. “Lug‘ati muntaxabi Ne`matulloh”, buni “Lug‘ati Ne`matulloh”ning davomi desa bo‘ladi. Lug‘atdagi so‘zliklar “Lug‘ati Ne’matulloh”dan olingandir. Kitob Sayyid al-Xoja Ibrohim tomonidan tartibga solingan.

9. “Lug‘ati Ne`matulloh”ning biron nusxasi nashr etilmagan. Lug‘atning yuqorida qayd etilgan nusxalaridan boshqa yana bir noyob namunasi bor.

Yuqoridagilardan tashqari lug‘atninig yana bir nusxasi ham borki, biz bu haqda kengroq ma`lumot berishni lozim ko‘rdik. Bu qo‘lyozma 1970-yillar atrofida O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va Adabiyot institutining Tarixiy leksikologiya va leksikografiya bo‘limiga keltirilgan edi. Ushbu topildiq O‘zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi, taniqli tilshunos olim, professor Ergash Fozilov va arab, fors tillarining bilimdoni, olim, lug‘atnavis Qutbiddin Muhiddinovlarning beqiyos izlanishlari natijasida qo‘lga kiritilgan. U “Farhangi zaboni tojiki”, “Alisher Navoiy asarlari tili izohli lug‘ati”ning asosiy tuzuvchilaridan va bir qator qadimiy qo‘lyozma lug‘atlar tadqiqotchisi hisoblanadi.

Bu nusxaning yuqorida sanab o‘tilgan nusxalardan farqlarini aniqlash uchun biz uni O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar bo‘limida 7277 inventar raqami bilan saqlanayotgan nusxaga solishtirib chiqdik. Qiyoslash natijasida bizdagi nusxaning ustunligi, to‘liq va mukammalligini, 7277 raqamli nusxada anchagina nuqsonlar borligini, uning to‘liq emasligi ma`lum bo‘ldi. 7277 inventar raqamli nusxa oxiridan o‘ttiz bet, 1430 sahifadagi “Nabi” maqolasidan keyingi qismi yo‘qolgan. Shuningdek, ushbu nusxa bizning qo‘limizdagi qo‘lyozmaga nisbatan ancha yil keyin ko‘chirilganga o‘xshaydi. Chunki uning kotibi, ko‘chirilgan yili ma’lum bo‘lmasa-da, asar Yevropa qog‘ozida kitobat qilingan. Qo‘lyozmaning ko‘p qismlaridagi boblari qisqartirilgan. Bunday kamchiliklar mazkur nusxada anchagina mavjud. Mazkur asar forsiy-turkiy lug‘atchilik tarixining muhim bosqichlaridan birini ifodalab, o‘zidan avvalgi lug‘atshunoslik an’analarini davom ettirgan.

Turkiyada Istanbuldagi mashhur Suleymoniya (Süleymaniye) kutubxonasi, Nuruosmaniye va Boyazid davlat kutubxonalarida eng ko‘p va mukammal qo‘lyozma nusxalari saqlanadi:

Asarning eng qadimgi ishonchli nusxasi Konya Karatay Yusuf Og‘a kutubxonasi 470 (Y) raqamidagi nusxadir. U asar yozilganidan 10 yil keyin, 957 yilda Qozi Muhammad ibn Muso tomonidan ko‘chirilgan.

DTCF kutubxonasi İ. Saib II 1909 (D) raqamidagi, 970 yilga oid qo‘lyozma ham nodir nusxalardan biri sanaladi. Ko‘chiruvchisi ma’lum emas. U yuqorida tilga olingan Konya nusxasi bilan bir manba shajarasidan kelib chiqqan ishonchli nusxa deb hisoblanadi.

Hajmi jihatidan bu ikki nusxadan katta farq qilmaydigan DTCF Muteferrik I 500 (D1) nusxasi 999 yilda Sofiyalik Xizr ibn Muso tomonidan ko‘chirilgan. Yuqoridagi ikki nusxada bo‘lgani kabi, unda ham grammatikaga oid qism fors tilidadir.

Grammatikaga oid qismi turk tilida yozilgan, ko‘chiruvchisi ma’lum bo‘lmagan va 993 yilda Istanbulda ko‘chirilgan TDK Yz. A 190 (A) nusxasida, ayniqsa, oxirgi qismlarga yaqin joylarda ancha ko‘p yangi so‘zlar qo‘shilgan.

Bu nusxaning oxirida muallif Ne’matullohning keyinchalik yozilganligi anglashiladigan bir sahifalik qisqa tarjimayi hol ham bor. Tarjimayi hol oxirida Sururiy

Chalabiy ushbu asardagi qiyin lug‘aviy so‘zlarni o‘zi yozganini da’vo qilgani, muallif esa bu da’volarni inkor qilib, o‘zaro janjallashgani qayd etilgan.

Ko‘chiruvchi qaydi mavjud bo‘lmagan TDK Yz. A 451 (A1) nusxasi ehtimol TDK Yz. A 190 nusxasi bilan bir shajaradan kelib chiqqan bo‘lib, hajmi ham deyarli bir xil. Ne’matulloh lug‘ati matnini tuzishda 1138 yildagi TDK kutubxonasi Fotokopi 94 (N) nusxasi boshqa barcha nusxalardan boyroqdir. Bu nusxa turk tilining lug‘aviy tarkibi nuqtayi nazaridan muhim hisoblanadi. Ko‘chiruvchisi Erzincanlik Ali ibn Nasuh bo‘lib, u ko‘chirish qaydida Sulaymoniya Ulo madrasasida faoliyat yuritayotgan mudarrislaridan biri ekanini qayd etgan. Aslida Ali ibn Nasuh ko‘chirgan nusxasiga ko‘plab so‘zlarni qo‘shgan. Hatto ayrim maqolalarda Ne’matulloh lug‘atidagi tushuntirishlarni yetarli deb hisoblamay, ayniqsa, Halimiyning “Bahrul-g‘aroyib” asari va Kamolposhshozodaning “Daqoyiqul-haqoyiq” asaridan iqtiboslar keltirgan va olim mas’uliyati bilan ularning manbalarini ham ko‘rsatgan.

Yevropada Britaniya muzeyi (London), Fransiya Milliy kutubxonasi (Parij) va Berlin davlat kutubxonasi fondlarida ham sharq qo‘lyozmalari qatorida ushbu lug‘atning nusxalari qayd etilgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida kitob bosish texnologiyasi rivojlangach, lug‘at toshbosma (litografiya) usulida bir necha bor nashr etilgan, jumladan, Kalkutta, Bombey va Tehron shaharlarida bosilgan eski toshbosma nusxalari hozirda yirik universitetlar va milliy kutubxonalarning nodir kitoblar bo‘limida saqlanadi.

Bundan tashqari, kitobxonlar va tilshunos olimlar uchun qulay bo‘lgan zamonaviy akademik nashrlar (bosma nusxalar), xususan, Turkiyada 2015-yilda turk olimi Adnan Inje tomonidan tayyorlanib, Turk Til Qurumi (TDK) tomonidan nashr etilgan 1001 sahifalik mukammal akademik nashri mavjud. Lug‘at Eronda ham fors leksikografiyasi (lug‘atshunosligi) yodgorligi sifatida lotin va hozirgi fors alifbosiga tabdil qilinib, bir necha bor chop etilgan.

“Lug‘ati Ne’matulloh”ning ilmiy qiymati, avvalo, uning katta lug‘aviy qamrovi bilan belgilanadi. Turk olimi Adnan Inje tomonidan tayyorlangan ilmiy nashrda asarda 16 665 ta bosh so‘z mavjudligi ko‘rsatiladi [5, 10]. Bu ko‘rsatkich asarning XVI asr forsiy-turkiy lug‘atchilik tarixidagi salmog‘ini ko‘rsatadi. Asarning qo‘lyozma an’anasi ham e’tiborga loyiq.

Asarning qo‘lyozmalari bir xil matnni mexanik ravishda takrorlovchi nusxalar emas. Ayrim qo‘lyozmalarda matnning qisqartirilishi, ayrim moddalar tushib qolishi, boshqa lug‘aviy manbalardan qo‘shimchalar kiritilishi yoki asarning boshqa asarlar bilan bir majmuada ko‘chirilishi kuzatiladi. Shu sababli “Lug‘ati Ne’matulloh”ning qo‘lyozmalarini yagona asarning turli tarixiy-matnshunoslik bosqichlarini aks ettiruvchi manbalar majmui sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Asarning muqaddimasi taxminan ikki sahifalik forscha matndan iborat. Biz ko‘rgan barcha nusxalarda muqaddima fors tilidadir.

Mazkur tadqiqotning maqsadi "Lug'ati Ne'matulloh"ning qo'lyozma nusxalari, ichki tuzilishi va matnshunoslik xususiyatlarini tizimli ravishda o'rganish, shuningdek, asarning turkiy til tarixi uchun ilmiy ahamiyatini ko'rsatishdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. "Lug'ati Ne'matulloh"ni o'rganish forsiy-turkiy lug'atlar tarixini tadqiq etish bilan chambarchas bog'liq. Yusuf Özning "Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler" asari ushbu yo'nalishdagi muhim tadqiqotlardan biridir [6]. Mazkur asarda Anadolu hududida yaratilgan forsiy-turkiy, turkiy-forsiy va boshqa turdagi lug'atlar tarixiy jihatdan tizimlashtirilgan.

Paşa Yavuzarslanning tadqiqoti ham forsiy-turkiy lug'atlar tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega [7]. Muallif mazkur lug'atlarning shakllanishi, tuzilishi va tarixiy rivojlanishi masalalariga e'tibor qaratadi.

H. Emre Pekyürekning qayd etishicha, *Lügat-i Ni'metu'llâh*ning qo'lyozma nusxalarida uchraydigan turli ta'rif va o'qish variantlari matnni tayyorlash jarayonida saqlab qolingan bo'lib, bu holat asarning nusxalararo matniy farqlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi [8].

Nadir Ilhanning "Geçmişten günümüze sözlükçülük geleneği ve Türk dili sözlükleri" asari turkiy lug'atchilik an'anasining umumiy rivojlanish bosqichlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi [9]. Tadqiqotda turkiy tillar lug'atlari, lug'at tuzish an'analari va lug'atlarning til tarixidagi o'rni haqida ma'lumotlar berilgan.

Emin Eminoğluning "Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası" asarida turkiy tillar lug'atlari va lug'atshunoslikka oid tadqiqotlar bibliografik jihatdan jamlangan [10]. Mazkur manba "Lug'ati Ne'matulloh"ni turkiy lug'atchilik tarixining umumiy taraqqiyot jarayonida baholash uchun muhim bibliografik asos bo'lib xizmat qiladi.

Mehmet Kahraman lug'atshunoslikning nazariy asoslari, lug'at tuzish tamoyillari va tadqiqot usullarini tahlil qilgan [11]. Uning qarashlari "Lug'ati Ne'matulloh" kabi tarixiy lug'atlarni nafaqat leksik material, balki muayyan lug'at tuzish tamoyillarini namoyon qiluvchi ilmiy manba sifatida o'rganish imkonini beradi.

Shuningdek, Claude Cahen va boshqa tarixiy-lingvistik tadqiqotlar bilan bir qatorda, Gerard Clausonning turkiy so'zlarning tarixiy-etimologik tahliliga bag'ishlangan asari turkiy leksik birliklarni qiyoslash uchun muhim manba hisoblanadi [12]. "Lug'ati Ne'matulloh"ning bevosita ilmiy nashri sifatida Adnan Inje tomonidan 2015-yilda tayyorlangan nashr alohida o'rin tutadi [5]. Ushbu nashr asarning qo'lyozma an'anasini, lug'aviy tarkibini va tuzilishini o'rganish uchun asosiy manbalardan biridir.

Shunday qilib, mavjud tadqiqotlarda "Lug'ati Ne'matulloh"ning lug'atchilik tarixidagi o'rni, qo'lyozmalari va nashri haqida muhim ma'lumotlar mavjud. Biroq qo'lyozma nusxalarining matniy munosabatlarini, asarning ichki tuzilishini va undagi turkiy leksik qatlamni bir butun tadqiqot doirasida o'rganish zarurati mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, tekstologik va leksik-semantik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tarixiy-qiyosiy usul yordamida "Lug'ati Ne'matulloh"dagi turkiy leksik birliklarning shakl va ma'nolari boshqa tarixiy lug'atlar hamda Eski Anadolu turkiy tiliga oid manbalar bilan qiyoslandi.

Tavsifiy usul orqali asarning qo'lyozma nusxalarining tarkibi, saqlanish holati, ko'chirilgan davri va ichki tuzilishi o'rganildi. Tekstologik tahlilda nusxalar o'rtasidagi tushirib qoldirishlar, qo'shimchalar, takrorlar, kotib xatolari va boshqa matniy farqlarga e'tibor qaratildi.

Leksik-semantik tahlil orqali lug'at maqolalaridagi so'zlarning ma'nolari, sinonimik qatorlari, variantlari, kasb-hunar terminlari, maishiy leksika hamda etnografik birliklar o'rganildi.

Matnshunoslik yondashuvi asosida qo'lyozma nusxalari o'rtasidagi farqlar asarning matn tarixi bilan bog'liq holda talqin qilindi. Bunda qo'lyozma nusxalarini faqat "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" matn sifatida emas, balki asarning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini aks ettiruvchi manbalar sifatida baholash tamoyiliga amal qilindi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

"Lug'ati Ne'matulloh"ning qo'lyozma nusxalari. XIV-XVI asrlarda yaratilib bizgacha yetib kelgan "Lug'ati kori Hisoriy", "Lug'ati Rustami Mavlaviy", "Lug'ati shohidiy", "Tuhfat ul-ushshoq", "Sahhohiy Ajamiya" mashhur lug'atnavis qozi Lutfilloh ibn Abu Yusuf tomonidan tuzilgan "Lug'ati Halimiy" kabi forsiy-turkiy, "Lahjat ul-lug'ot" "Xulosayi Abbosiya", "Abushqa", "Toli Hiraviy" tartib bergan "Badoi ul-lug'ot" kabi turkiy-forsiy lug'atlarni ikki tillik lug'atlarning eng noyoblari qatoriga kiritish mumkin (3, 55).

"Lug'ati Ne'matulloh"ning O'zbekiston va xorijiy mamlakatlar kutubxonalarida bir nechta qo'lyozma nusxalari mavjud. S.I. Bayevskiy asarning sakkizta asosiy qo'lyozma nusxasi haqida ma'lumot beradi [1, 68–71]. Z. Hamidov esa ushbu nusxalarning ayrimlari haqida batafsilroq ma'lumot berib, ularning ko'chirilgan sanasi, joyi, kotibi va saqlanish holatini ko'rsatadi [2, 15–17].

Manbalarda qayd etilgan nusxalar orasida eng qadimgilaridan biri 966/1558–1559-yillarda Darvesh Ali al-Mavlaviy tomonidan ko'chirilgani ko'rsatiladi [2]. Yana bir nusxa 1627-yil 7-oktabrda Xalil ibn Sha'bon Og'o al-Kustaynadjaviy tomonidan ko'chirilgan. Keyingi davrlarga oid ayrim nusxalar XIX asrda Povoljeda ko'chirilgan bo'lib, ularning ba'zilari boshqa asarlar bilan bir majmuada kitobat qilingan [2, 15-16].

"Lug'ati Ne'matulloh"ning ayrim nusxalarida matnning ma'lum qismlari tushib qolgan, ayrim sahifalar yirtilgan yoki xiralashgan. Bunday holat qo'lyozmalarni o'rganishda nafaqat matn mazmuni, balki qo'lyozmaning moddiy xususiyatlarini ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Asarning qisqartirilgan yoki qayta ishlangan shakllari ham mavjud. "Lug'ati muntaxabi Ne'matulloh", "Majmua al-lug'oti Ne'matulloh" va "Majmua al-lug'ot" kabi nomlarning uchrashi lug'atning keyingi davrlarda ham ko'chirilgani, qisqartirilgani yoki boshqa lug'aviy materiallar bilan birlashtirilganini ko'rsatadi [4, 66-71].

O‘zbekiston hududidagi muhim nusxalardan biri Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida 7277 inventar raqami bilan saqlanishi qayd etiladi. Mazkur nusxa to‘liq emas, ayrim boblari qisqartirilgan bo‘lib, uning kotibi va ko‘chirilgan sanasi noma`lum.

Turkiya qo‘lyozma fondlarida ham “Lug‘ati Ne’matulloh”ning bir qancha nusxalari mavjud. **Adnan Inje tomonidan 2015-yilda nashrga tayyorlangan “***Lügat-i Ni‘metu’llâh”* **matni Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi 470, DTCF İ. Saib II 1909, DTCF Müteferrik I 500, TDK Yz. A 190 va TDK Yz. A 451 raqamli besh qo‘lyozma nusxasi asosida qiyosiy ravishda tuzilgan (5, 105).** Bu holat nashr matnini tayyorlashda qiyosiy matnshunoslik usulidan foydalanilganini ko‘rsatadi.

Asarning ichki tuzilishi. Ne’matulloh ibn Ahmad “Lug‘at-i Ne’matulloh” asarining muqaddimasida lug‘atning tuzilishi, tarkibiy qismlari va tartibga solinish tamoyillari haqida quyidagi fikrlarni bayon qiladi: “… katta sa’y-harakat bilan bir qancha lug‘atlardan so‘zlarni to‘pladim. Jumladan, **“Uqnūm-i Ajam”**, “**Qosimiyya-i Lutfulloh Halimiy”**, **“Vasīlat ul-maqosid”**, **“Lug‘at-i Qarahisoriy”**, **“Sihāh-i Ajam-i Dirina-i Muxtasar”**, **“Sihāh-i Ajam-i Jadid-i Kabir”** va boshqa ko‘plab kitoblardan so‘zlar jamladim. Ularni **uch qismga** ajratib tartibga soldim. Avvalo, so‘zlarning asosi bo‘lgan **masdarlarni** keltirdim. Shundan keyin **dariy tilining qoidalarini** bayon qildim. Undan so‘ng **sodda va yasama otlarni** keltirdim hamda ularni **“Uqnūm-i Ajam”** qoidalariga muvofiq tartibladim.

Avval **fathali**, ikkinchi o‘rinda **kasrali**, uchinchi o‘rinda esa **zammali** so‘zlarni joylashtirdim. Bundan maqsad kerakli lug‘aviy birlikni topish oson bo‘lishi va uning birinchi harakatini aniqlash mumkin bo‘lishidir.

Har bir lug‘aviy birlikning ma’nosini alohida-alohida izohladim. Hech bir so‘zni **“ma’lum” yoki “mashhur”** deb izohsiz qoldirmadim. Chunki biror lug‘aviy birlik ayrim kishilarga ma’lum bo‘lsa, boshqa kishilarga noma’lum bo‘lishi mumkin. Shuning uchun **“mashhur so‘z”** deb yozishdan ko‘ra, imkonim yetganicha har bir so‘zni izohlashni ma’qul ko‘rdim. Chunki men, bu banda, ushbu to‘plamni **oddiy xalq uchun** tuzdim. Xos va bilimli kishilar esa bunday izohlarga muhtoj emaslar.

Xos va bilimli kishilardan iltimosim shuki, agar ularning sharafli nazarlari ushbu **arzimas asarga** tushsa, meni uzrli deb bilsinlar, undagi barcha ayb-u kamchiliklarni afv etib, kechirsinlar hamda uni tuzatish va takomillashtirishga harakat qilsinlar.

Kitobning nomini o‘z ismimga nisbat berib, **“Lug‘at-i Ni’matulloh”** deb qo‘ydim.

Tavfiq Allohdandir va tavakkul ham Uning o‘ziga bo‘lsin”. (tarjima M.X.)

Lug‘at maqolalarida ayrim hollarda so‘zning ma’nosini tasdiqlovchi misollar ham keltiriladi. Muallif o‘zidan oldin yaratilgan lug‘atlardan, ayniqsa, Shamsi Faxriy asarlaridan keng foydalangan. Shuningdek, Asadiy, Anvariy, Jomiy, Rumiy, Sanoiy, Hofiz, Daqiqiy, Rudakiy, Firdavsiy va Farruxiy kabi adiblarning asarlaridan parchalar keltirilgan [2, 17].

Asarning muqaddimasi fors tilida yozilgan. Unda muallif lug‘at yaratish maqsadini bayon qiladi. Muallif forsiy lug‘atlardan so‘zlarni jamlab, kelajak avlod uchun yodgor bo‘ladigan asar yaratishni niyat qilganini bildiradi.

Muqaddimada keltirilgan fikrlardan asarning bir nechta manbalarni birlashtirish asosida yaratilgani anglashiladi. Demak, "Lug‘ati Ne'matulloh"ni o‘rganishda uning yakuniy lug‘at tarkibi bilan bir qatorda foydalanilgan manbalar tizimiga ham e'tibor qaratish lozim.

Qo‘lyozmalarning matnshunoslik xususiyatlari.

Qo‘lyozma lug‘atlarning muhim matnshunoslik xususiyatlaridan biri turli nusxalar o‘rtasida **matniy tafovutlarning mavjudligi** bilan belgilanadi. "Lug‘at-i Ne'matulloh"ning bizgacha yetib kelgan qo‘lyozma nusxalarida lug‘aviy maqolalarning tarkibi, hajmi, mazmuniy tuzilishi va joylashishida turli darajadagi farqlar kuzatiladi. Bunday tafovutlar qisqartirish, qo‘shimcha kiritish, takrorlash, ayrim lug‘aviy birliklarni tushirib qoldirish, grafik va imloviy o‘zgarishlar, leksik almashtirishlar, shuningdek, lug‘aviy izohlarning kengaytirilishi yoki qisqartirilishi kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi.

Mazkur hodisalarni faqat kotibning mexanik xatosi sifatida baholash matnshunoslik nuqtayi nazaridan yetarli emas. Chunki qo‘lyozma matnining shakllanishi va nusxadan nusxaga o‘tish jarayonida kotibning saviyasi, uning til va lug‘aviy materialga munosabati, ko‘chirish manbasi, boshqa lug‘aviy asarlardan foydalanish darajasi, matnni o‘z davri yoki til muhitiga moslashtirishi hamda asarning amaliy vazifasi kabi omillar muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli qo‘lyozma nusxalaridagi har bir tafovutni uning **kelib chiqish sababi va matn tarixidagi o‘rni** bilan birgalikda o‘rganish talab etiladi.

Yuqoridagi lug‘aviy materiallar bu fikrni aniq dalillar bilan asoslash imkonini beradi. Masalan, سرشیر ***saršīr*** - "sut qaymog‘i" (299)[12], مطرب ***muṭrib*** - "sozanda" (469), مرغاب ***murġāb*** - "o‘rdak" (466), زهر ***zahr*** - "og‘u" (265), زشت ***zišt*** - "chirkin, qabih" (466), مغاک ***maġāk*** - "chuqur, jarlik, amiyq va chuqur yer" (470) tarzida qisqa ekvivalentlar orqali izohlangan. Bunday maqolalarda lug‘aviy birlikning ma'nosi ixcham berilib, izoh minimal darajada saqlangan. Shu bilan birga, مغاک ***maġāk*** maqolasida "chuqur, jarlik, amiyq va chuqur yer" kabi bir nechta yaqin ma'noli birlikning ketma-ket berilishi lug‘at tuzuvchisining semantik mazmunni bitta ekvivalent bilan cheklamaslikka intilganini ko‘rsatadi. Agar mazkur maqola boshqa nusxalarda faqat bitta ekvivalent bilan berilgan bo‘lsa, bu holat matnning qisqartirilishi yoki aksincha, kengaytirilishi masalasini yuzaga chiqaradi.

Shu jihatdan **div-uspust** maqolasi alohida e'tiborga loyiq: دیواسپوست ***div-uspust*** - "qorayong‘oqcha, kebg‘o‘ng‘ocha va butroq" (222). Bu maqolada forsiy leksemaning ma'nosi bitta turkiy muqobil bilan emas, balki bir necha leksik birlik orqali ochib berilgan. Mazkur holat lug‘at matnida **sinonimik yoki semantik jihatdan yaqin ekvivalentlar qatorining** mavjudligini ko‘rsatadi. Matnshunoslik nuqtayi nazaridan esa

[12] Qavs ichida berilgan raqamlar lug‘at sahifasini bildiradi.

bunday qatorlar muhim dalil hisoblanadi: nusxalardan birida barcha ekvivalentlar saqlangan, boshqasida esa ularning ayrimlari tushirib qoldirilgan bo‘lsa, bunday farqni kotiblik qisqartirishi, matnni ixchamlashtirish yoki boshqa manbaga tayanish bilan bog‘liq holda tekshirish mumkin.

Qo‘lyozma matnining **izohiy qatlamlari** ayniqsa سرند ***serend*** (301) maqolasida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Mazkur maqolada so‘zning o‘simlik nomi sifatidagi ma’nosi bilan bir qatorda uning o‘sish xususiyatlari, tabobatda qo‘llanadigan nomi, kurashchilar tilidagi ma’nosi, grammatik tavsifi va arabcha muqobili haqida ma’lumotlar beriladi. Bundan tashqari, *serend*ning qush nomi sifatidagi ikkinchi ma’nosi, **sarand** va **sirind** shakllarida o‘qilishi hamda kishi ismi sifatida qo‘llanishi qayd etiladi.

Mazkur maqola qo‘lyozma lug‘atlarning oddiy tarjima lug‘ati doirasidan chiqib, **izohli va ensiklopedik xarakter** kasb etganini ko‘rsatadi. Matnshunoslik nuqtayi nazaridan bunday kengaytirilgan maqolalar ayniqsa muhimdir. Chunki nusxalar o‘rtasida izoh hajmining farqlanishi mazkur ma’lumotlarning matnning dastlabki qatlamiga mansubligi yoki keyingi ko‘chirish jarayonida qo‘shilganligini aniqlash imkonini beradi. Masalan, bir nusxada *serend* haqidagi ma’lumot qisqa berilib, boshqa nusxada uning o‘simlik, qush va terminologik ma’nolari batafsil izohlangan bo‘lsa, ushbu tafovutni oddiy grafik farq sifatida emas, balki **matnning kengayishi yoki qisqarishi** sifatida tadqiq etish lozim.

جنازه ***janāza*** (148) maqolasi ham qo‘lyozma matnining semantik tuzilishi va maqola ichidagi ma’no tarmoqlarini aniqlashda muhimdir. Unda so‘zning “o‘lik, marhum” hamda “o‘likni olib ketish uchun mo‘ljallangan taxta” ma’nolari ajratilgan. Bu holat lug‘at tuzuvchisining bitta grafik shakl ostida bir nechta semantik birliklarni qayd etganini ko‘rsatadi. زهراب ***zahrāb*** (266) esa “bir qush nomi, sahro qushi” tarzida izohlanib, lug‘aviy birlikning predmetga oid qo‘shimcha tavsifi berilganini ko‘rsatadi.

Qo‘lyozmalarning matnshunoslik xususiyatlarini belgilashda **grafik va fonetik variantlar** ham alohida ahamiyatga ega. *Serend* maqolasida **sarand** va **sirind** shakllarining qayd etilishi bir leksemaning turlicha o‘qilish imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Bunday holat arab yozuviga asoslangan turkiy va forsiy qo‘lyozma matnlarida grafik shakl bilan fonetik talqin o‘rtasidagi munosabatni aniqlash uchun muhimdir. Shuning uchun matnni nashrga tayyorlashda faqat grafik shaklni ko‘chirish bilan cheklanmasdan, manbada ko‘rsatilgan talaffuz variantlari ham ilmiy apparatda aks ettirilishi lozim.

Bundan tashqari, ارغن ***arġun*** (44) maqolasi qo‘lyozma matnlarining **manbalararo munosabati va matnni tanqidiy tiklash** masalasiga bevosita daxldor. Mazkur birlik “binit”, ya’ni “miniladigan hayvon, ulov” ma’nosida izohlanib, Dashti Qipchoq lug‘atlariga xos so‘z sifatida qayd etilgan. Izohda esa ushbu maqolaning *Lügat-i Halîmî*dan olingani, Ne’matulloh nusxalarida *Ergan* so‘zining “bint/duter”, ya’ni “qiz, bokira” ma’nosida berilishi noto‘g‘ri ekani va *Lügat-i Halîmî*da uning “binit” ma’nosi aniq belgilanganligi ko‘rsatiladi.

Mazkur holat matnshunoslik uchun ikki jihatdan muhim. Birinchidan, u **nusxalararo farqni qayd etish** bilan birga, ushbu farqning manbaviy sababini aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, boshqa lug‘atdagi parallel maqolani jalb qilish orqali muayyan o‘qish yoki ma’noning nisbatan ishonchli shaklini aniqlash mumkinligini ko‘rsatadi. Demak, *Lug‘at-i Ni’matulloh* matnini tadqiq etishda faqat mavjud nusxalarni o‘zaro qiyoslash emas, balki ularning **manbaviy parallel matnlarini** ham aniqlash zarur.

Shu nuqtayi nazardan, nusxalar o‘rtasidagi tafovutlarni bir necha asosiy guruhga ajratish mumkin. Bular: **1) grafik va imloviy tafovutlar; 2) fonetik variantlar; 3) leksik almashtirishlar; 4) maqolaning qisqarishi yoki kengayishi; 5) sinonimik ekvivalentlarning qo‘shilishi yoki tushirib qoldirilishi; 6) izohlarning kengayishi; 7) lug‘aviy birliklarning takrorlanishi; 8) ayrim maqolalarning tushirib qoldirilishi; 9) boshqa manbalardan o‘zlashtirilgan materiallarning kiritilishi**dir.

Ayni paytda, biror farqni avtomatik ravishda “kotib xatosi” deb belgilashdan ehtiyot bo‘lish lozim. Masalan, bir maqolada uchraydigan qo‘shimcha sinonim yoki izoh boshqa bir lug‘atdan o‘zlashtirilgan bo‘lishi mumkin. Shuningdek, kotib matnni o‘zi uchun tushunarliroq qilish maqsadida ayrim so‘zlarga zamonaviyroq yoki mahalliy ekvivalent qo‘shgan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Shu sababli har bir farq **kontekst, parallel lug‘atlar va boshqa qo‘lyozma nusxalari bilan qiyoslangan holda** baholanishi kerak.

Nusxalararo munosabatni aniqlashda lug‘aviy maqolalarning **joylashish tartibi** ham muhim mezon hisoblanadi. Agar bir necha nusxada maqolalarning ketma-ketligi, ayrim bo‘limlarning joylashuvi va maqola tarkibi bir-biriga yaqin bo‘lsa, ular umumiy bir nusxa yoki umumiy manbaga borib taqalishi mumkin. Aksincha, bir nusxada muayyan maqolalar tushirib qoldirilgan, boshqasida esa yangi maqolalar yoki kengaytirilgan izohlar mavjud bo‘lsa, bu nusxalarning turli matn an’analariga mansubligini ko‘rsatishi mumkin.

Shuningdek, **takroriy lug‘aviy moddalar** ham alohida tekshirilishi lozim. Bir maqolaning matn ichida ikki marta uchrashi mexanik takror natijasi bo‘lishi mumkin, biroq uni avtomatik ravishda kotib xatosi deb baholash to‘g‘ri emas. Takrorlanish ikki xil manbaning birlashtirilishi, alohida lug‘aviy qatlamlarning qo‘shilishi yoki matnning keyingi tahriri natijasida ham yuzaga kelgan bo‘lishi mumkin. Shu sababli takroriy maqolaning ikki o‘rindagi matni qiyoslanib, ularning mazmuniy va grafik farqlari aniqlanishi zarur.

Yuqoridagi misollar yana bir muhim jihatni - **lug‘at matnining ko‘p qatlamliligini** ko‘rsatadi. *Saršīr*, *muṭrib*, *murġāb*, *zahr*, *zišt* kabi qisqa maqolalar bilan *serend* singari keng izohlangan maqolalarning bir asar doirasida mavjudligi lug‘at tuzish prinsipining bir xil darajada qat’iy bo‘lmaganini ko‘rsatadi. Bunday holat qo‘lyozmaning turli manbalardan tuzilganligi, keyingi ko‘chirishlarda ayrim maqolalarning kengaytirilganligi yoki lug‘atning amaliy foydalanish jarayonida qo‘shimcha izohlar bilan boyitilganligi ehtimolini kuchaytiradi.

Shu bois “*Lug‘at-i Ne’matulloh”* qo‘lyozmalarini matnshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganishda **nusxalararo qiyos, manbalararo qiyos va ichki matniy tahlil** bir-birini

to‘ldiruvchi uch asosiy metod sifatida qaralishi lozim. Nusxalararo qiyos orqali matn variantlari aniqlansa, manbalararo qiyos ularning kelib chiqish manbasini belgilashga yordam beradi; ichki matniy tahlil esa variantlarning til, uslub, mazmun va kompozitsiya jihatidan qaysi qatlamga mansubligini aniqlash imkonini beradi.

Adnan Inje nashrining matnshunoslik ahamiyati. *Adnan Inje tomonidan 2015-yilda tayyorlangan nashr "Lug‘ati Ne’matulloh"ni ilmiy o‘rganishda alohida ahamiyatga ega (4). Mazkur nashr asarning qo‘lyozma an’anasini ilmiy muomalaga kiritish, lug‘aviy tarkibini tizimlashtirish va tarixiy matnni zamonaviy tadqiqotchiga qulay shaklda taqdim etish imkonini beradi.*

Nashrning muhim jihati shundaki, u faqat arab yozuvidagi matnni yangi alifboga ko‘chirishdan iborat emas. Qo‘lyozma nusxalaridagi matniy tafovutlarni hisobga olish, ayrim xatolarni aniqlash, tushirib qoldirilgan moddalarni tiklash va lug‘at maqolalarining tartibini tizimlashtirish matnshunoslik yondashuvining mavjudligini ko‘rsatadi.

"Lug‘ati Ne’matulloh"ning dastlabki uch qismli tuzilishi nashrda ma’lum darajada qayta tashkil qilingan. Birinchi va uchinchi qismlar alifbo tartibida birlashtirilgan, grammatik qism esa muqaddimadan keyin berilgan.

Shu jihatdan 2015-yilgi nashrni qo‘lyozmaning mexanik transkripsiyasi emas, balki matnshunoslik va leksikografik tamoyillar asosida tayyorlangan ilmiy nashr sifatida baholash mumkin.

"Lug‘ati Ne’matulloh"ning turkiy til tarixi uchun ahamiyati. "Lug‘ati Ne’matulloh"ning eng muhim ilmiy jihatlaridan biri uning turkiy til tarixini o‘rganish uchun katta imkoniyat yaratishidir. Asar forsiy-turkiy lug‘at bo‘lsa-da, undagi turkiy so‘zlar XVI asr Anadolu turkiy tilining lug‘aviy tarkibini o‘rganish uchun muhim material beradi.

Tarixiy lug‘atlar ma’lum davrdagi so‘zlarning shakli, ma’nosi va qo‘llanishini hujjatlashtirishi bilan qimmatlidir. Shu nuqtayi nazardan "Lug‘ati Ne’matulloh"dagi turkiy birliklarni Eski Anadolu turkiy tilining boshqa lug‘at va matnlari bilan qiyoslash muhim ilmiy natijalar berishi mumkin.

Masalan, qo‘lyozma materiallarida *Arabça/Arapça*, *kicirek/ kiçirek*, *kılıc /kılıç* kabi parallel shakllarning uchrashi tarixiy fonetika va orfografiyani o‘rganishda muhim material bo‘lishi mumkin. Bunday variantlar yozuvdagi beqarorlik bilan bir qatorda, davr tilidagi fonetik jarayonlar haqida ham ma’lumot beradi.

Shu sababli "Lug‘ati Ne’matulloh"ni faqat forsiy so‘zlarning turkiycha izohlarini beruvchi lug‘at sifatida emas, balki XVI asr turkiy tilining tarixiy lug‘aviy qatlamlarini hujjatlashtiruvchi manba sifatida ham o‘rganish zarur.

Muhokama. Tadqiqot natijalari "Lug‘ati Ne’matulloh"ning qo‘lyozma an’anasi murakkab va ko‘p bosqichli ekanligini ko‘rsatadi. Asarning turli nusxalarida qisqartirishlar, qo‘shimchalar, boshqa lug‘atlardan o‘zlashtirilgan materiallar va kotiblik xatolarining mavjudligi uning yagona, o‘zgarmas matn shaklida ko‘chirilmaganidan dalolat beradi.

Bu holatni tarixiy lug‘atchilikning umumiy rivojlanish jarayoni bilan bog‘lash mumkin. Lug‘atlar amaliy foydalanish jarayonida ko‘pincha to‘ldirilgan, qisqartirilgan yoki boshqa lug‘atlar bilan bir majmuaga birlashtirilgan.

“Lug‘ati muntaxabi Ne’matulloh” kabi qisqartirilgan shakllarning mavjudligi asarning keyingi davrlarda ham amaliy ehtiyojga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. “Majmua al-lug‘oti Ne’matulloh” va “Majmua al-lug‘ot” kabi shakllar esa lug‘at matnining boshqa leksikografik materiallar bilan o‘zaro aloqada bo‘lganini ko‘rsatadi.

Adnan Inje nashrining ilmiy ahamiyati ham aynan shu murakkab matn tarixini hisobga olgan holda namoyon bo‘ladi. Nashr orqali qo‘lyozma materiallari ilmiy muomalaga kiritilib, asarning lug‘aviy tarkibi va tuzilishini zamonaviy tadqiqot usullari asosida o‘rganish imkoniyati kengaydi.

Biroq 2015-yilgi nashrda qo‘lyozmaning dastlabki tuzilishi qayta tashkil qilinganini ham hisobga olish lozim. Shu sababli keyingi tadqiqotlarda nashr matni bilan muayyan qo‘lyozmaning original sahifa va qismlarini farqlash muhim.

Asarning turkiy til tarixi uchun ahamiyati ham muhokamaning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. XVI asr Anadolu turkiy tilining lug‘aviy tarkibini o‘rganishda faqat turkiy matnlar emas, balki ikki tilli lug‘atlar ham katta ahamiyatga ega. “Lug‘ati Ne’matulloh” shu nuqtayi nazardan tarixiy lug‘at va til yodgorligi sifatida baholanishi lozim.

Ayniqsa, turkiy birliklarning fonetik, orfografik va semantik variantlarini aniqlash tarixiy leksikologiya uchun muhim ahamiyatga ega. Bunday materiallar asar tarkibida aks etgan boshqa hududiy va tarixiy turkiy leksik qatlamlarni aniqlash, tarixiy lug‘atlardagi ayrim ma’lumotlarni to‘ldirish va yangi leksik birliklarning ilmiy tavsifini berish imkonini yaratadi.

Shuningdek, lug‘atdagi kasb-hunar, maishiy hayot, o‘simlik va hayvon nomlari bilan bog‘liq birliklar asarning etnolingvistik qiymatini oshiradi. Shu sababli kelgusida “Lug‘ati Ne’matulloh” asosida tematik va tarixiy-leksik kartoteka yaratish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning yana bir muhim natijasi shundan iboratki, “Lug‘ati Ne’matulloh”ning qo‘lyozma nusxalarini o‘zaro qiyoslash nafaqat matnning nisbatan mukammal shaklini tiklash, balki lug‘atning tarixiy shakllanish jarayonini aniqlash imkonini beradi. Shu ma’noda matnshunoslik va tarixiy leksikologiya metodlarining birgalikda qo‘llanishi asarning ilmiy imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Xulosa. “Lug‘ati Ne’matulloh” XVI asr Anadolu muhitida shakllangan forsiy-turkiy lug‘atchilikning muhim yodgorliklaridan biridir. Asarning 947/1541-yilda yakunlangani uni XVI asr tarixiy-lingvistik jarayonlari bilan bevosita bog‘lash imkonini beradi.

Tadqiqot natijasida asarning qo‘lyozma an’anasi bir nechta nusxa va qayta ishlangan shakllardan tashkil topgani aniqlandi. Nusxalar orasidagi qisqartirishlar, qo‘shimchalar, takrorlar va boshqa matniy tafovutlar asarni matnshunoslik nuqtayi nazaridan alohida tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi.

Asarning uch qismdan iborat tuzilishi - masdarlar, grammatika va boshqa so‘z turkumlari - XVI asr lug‘atchilik an’anasining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Muallifning avvalgi lug‘atlardan, xususan, Shamsi Faxriy va boshqa adiblar asarlaridan foydalanishi asarning keng manbaviy asosga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Adnan Inje tomonidan 2015-yilda tayyorlangan nashr “Lug‘ati Ne’matulloh”ni ilmiy o‘rganishda muhim bosqich bo‘ldi. Nashr qo‘lyozma materiallarini ilmiy muomalaga kiritish, matnni tartibga solish va lug‘atning keng leksik tarkibini tadqiq etish imkonini berdi.

Bundan tashqari, lug‘atdagi ayrim birliklarning etnografik mazmuni uning tarixiy etnolingvistik manba sifatidagi ahamiyatini ham belgilaydi. Demak, “Lug‘ati Ne’matulloh”ni faqat forsiy-turkiy lug‘at sifatida emas, balki tarixiy leksikologiya, dialektologiya, etnolingvistika va matnshunoslikning bir necha yo‘nalishlarini bog‘lovchi kompleks manba sifatida baholash lozim.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, “Lug‘ati Ne’matulloh”ning qo‘lyozma nusxalari, ichki tuzilishi va matnshunoslik xususiyatlari turkiy til tarixi bilan bog‘liq holda kompleks tarzda talqin qilindi. Asarning turkiy leksik qatlamini alohida ilmiy obyekt sifatida o‘rganish zarurligi asoslandi.

Kelgusida lug‘atning barcha ma’lum qo‘lyozmalarini to‘liq qiyosiy o‘rganish, nusxalar o‘rtasidagi farqlarni qayd etish, turkiy leksik birliklarning alohida kartotekasini yaratish hamda ularni XVI asrning boshqa yozma yodgorliklari bilan qiyoslash asarning ilmiy qiymatini yanada to‘liq ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фазылов Э. О словаре «Хосров и Ширин» Кутба // *Тюркская лексикология и лексикография*. М., 1971. С. 311.
2. Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004. – Б. 34.
3. Аҳмедов А. Қўлёзма луғатлар ва уларнинг ўрганилишига доир («Луғати Неъматуллоҳ» мисолида) // Ўзбек тилшунослиги: тараққиёт тамойиллари, илмий муаммолар, истиқболдаги вазифалар. – Т.: 2013.
4. Баевский С. И. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии. Вып. 5. - М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1968. – С. 103.
5. İnce A. Lügat-i Ni‘metu’llâh / Ni‘metu’llâh Ahmed. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 1001 s.
6. Öz Y. Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010. – 360 s.
7. Yavuzarslan P. Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten. – 2010. – C. 58, № 2. – S. 137–149.
8. H. Emre Pekyürek, “Lügat-i Ni’metu’llâh”, ***Türk Dili***, C. CXVI, S. 810, Ankara: Türk Dil Kurumu, Haziran 2019, 112 s.

9. İlhan N. Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri. – Manas Yayınları, 2007. – 323 s.
10. Eminoğlu E. Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası. – Sivas: Asitan Yayıncılık, 2010. – 307 s.
11. Kahraman M. Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. – 2016. – C. 5, № 8. – S. 3288–3312. – DOI: 10.15869/itobiad.284821.
12. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – 989 p.

LINGVODIDAKTIKA VA TA'LIM NAZARIYASI

ONA TILI DARSLARIDA O'QIB TUSHUNISH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISHDA XALQARO BAHOLASH (PIRLS) TALABLARI

Ernazarova Manzura Saparboyevna
Navoiy davlat universiteti,
Boshlang'ich ta'lim kafedrasi mudiri,
filologiya fanlari doktori, professor

Sharopova Dilnoza Asqadovna
Navoiy davlat universiteti,
Boshlang'ich ta'lim kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Maqolada boshlang'ich ona tili darslarida o'qib tushunish ko'nikmasini shakllantirishda Xalqaro baholash (PIRLS) talablari haqida so'z yuritilgan. O'qib tushunish o'quvchining yozma matnni o'qib, undagi ma'lumotlarni anglash, ular o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash, muhim fikrlarni ajratish, xulosa chiqarish va o'qilgan mazmun yuzasidan o'z munosabatini bildira olish qobiliyatini shakllantirish vositasi ekanligi tahlil qilingan.*

Boshlang'ich ta'lim bosqichidagi o'quvchilarning matnni o'qish va tushunish darajasini xalqaro miqyosda baholashga qaratilgan PIRLS tadqiqotida o'quvchining matn bilan ishlash, undan kerakli ma'lumotni topish, xulosa chiqarish, turli fikrlarni bog'lash va matnni baholash qobiliyatlari ham hisobga olinishi ochib berilgan.

Abstract. *The article discusses the requirements of the Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS) regarding the development of reading comprehension skills in primary-level native language lessons. It analyzes reading comprehension as a means of fostering a student's ability to read written text and grasp its information, identify connections between ideas, distinguish key points, draw conclusions, and express their own perspective on the content.*

It has been highlighted that the PIRLS study—which aims to assess the reading comprehension levels of primary school students on an international scale—takes into account students' abilities to work with texts, locate necessary information, draw conclusions, connect various ideas, and evaluate the text.

Аннотация. *В статье рассматриваются требования международного исследования качества чтения и понимания текста (PIRLS) в контексте развития навыков смыслового чтения на уроках родного языка в начальной школе. Анализируется понимание прочитанного как средство формирования у учащихся умения воспринимать письменный текст и извлекать из него информацию, устанавливать взаимосвязи между идеями, выделять ключевые положения, делать выводы и выражать собственное отношение к содержанию.*

Было отмечено, что исследование PIRLS, целью которого является оценка уровня понимания прочитанного у учащихся начальной школы на международном уровне, учитывает умение школьников работать с текстами, находить необходимую информацию, делать выводы, связывать различные идеи и оценивать текст.

Kalit so'zlar: *o'qib tushunish ko'nikmasi, Xalqaro baholash, PIRLS, yozma matn, to'g'ri va ravon o'qish, nutq mahorati, savol berish strategiyasi, matn mazmunini anglash, kerakli ma'lumotni topish, xulosa chiqarish, ma'lumotlarni o'zaro bog'lash, matnni tahlil qilish va o'z fikrini asoslash.*

Key words: *Keywords: reading comprehension skills, international assessment, PIRLS, written text, accurate and fluent reading, speaking skills, questioning strategies, understanding text content, locating specific information, drawing conclusions, connecting information, analyzing the text, and substantiating one's own opinion.*

Ключевые слова: *навыки понимания прочитанного, международное исследование, PIRLS, письменный текст, точное и беглое чтение, навыки устной речи, стратегии постановки вопросов, понимание содержания текста, поиск конкретной информации, формулирование выводов, сопоставление информации, анализ текста, обоснование собственного мнения.*

Kirish. Bugungi kunda boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. O'quvchining matnni to'g'ri va ravon o'qishi bilan bir qatorda, o'qiganlarini tushunishi, mazmunini tahlil qilishi, asosiy va ikkinchi darajali fikrlarni ajrata olishi, matn asosida xulosa chiqarishi hamda o'z fikrini asoslay olishi talab etiladi. Shu sababli boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'qib tushunish ko'nikmasini shakllantirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

O'qib tushunish – bu o'quvchining yozma matnni o'qib, undagi ma'lumotlarni anglash, ular o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash, muhim fikrlarni ajratish, xulosa chiqarish va o'qilgan mazmun yuzasidan o'z munosabatini bildira olish qobiliyatidir. Bu ko'nikma bir vaqtning o'zida bir nechta aqliy faoliyatni talab qiladi. O'quvchi matnni o'qish davomida so'zlarning ma'nosini anglaydi, gaplar mazmunini bir-biri bilan bog'laydi, voqealar rivojini kuzatadi va matnning umumiy mazmunini hosil qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Til ta'limiga kommunikativ va kompetensiyaviy yondashuvlarni joriy etish borasida R.Safarova, Sh.Yusupova, X.Muxitdinova, B.Mengliyev, Sh.Yuldasheva, Q.Husanboyevalarning [13;14;10;6] tadqiqotlarini alohida ta'kidlash lozim. Tadqiqotchi A.Bobomurodova, T.Ziyadova, T.G'aniyev, M.Saidov A.Hamroyev, K.Mavlonovalar[4;9] tomonidan ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish imkoniyatlari, o'zining ona tili ta'limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasiga doir ona tilidan mashq bajarish jarayonida o'quvchining bilish faolligini oshirish masalalari tadqiq qilingan. H.Suyunovning adabiyot o'qitishda savol va topshiriqlar ustida ishlashga o'rgatish usullariga doir tadqiqoti adabiy ta'lim, shuningdek, ona tili ta'limi uchun ham

muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, tadqiqot mavzusiga doir I.Allayorov, O.Rozikov, R.Ibragimov, B.Adizov, M.Mahmudov, I.Davronovlar[2;3;7;8;12] tomonidan ta'lim oluvchining o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirish, o'quv topshiriqlari orqali o'quvchi faolligini oshirish muammolari ham o'rganilgan.

Shu o'rinda ta'lim sifatiga ta'sir qiluvchi eng asosiy omillardan biri bo'lgan o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash bo'yicha Sh.Abdirayimovning tadqiqotlarini ham alohida ta'kidlash mumkin [1]. Mazkur tadqiqot mohiyatan bizning ishimizga yaqin, ya'ni o'qib tushunish ko'nikmasini baholovchi o'quv topshiriqlari ustida ishlagan. Ayniqsa, pedagogika fanlari doktori G'.Hamroyevning[5] ona tili ta'limida o'quv topshiriqlari borasida olib borgan tadqiqoti topshiriqlardan foydalanish bo'yicha qilinishi lozim bo'lgan vazifalarni aniqlab berdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirishda xalqaro tajriba, xususan, PIRLS tadqiqotining talablari muhim ahamiyatga ega. PIRLS – boshlang'ich ta'lim bosqichidagi o'quvchilarning matnni o'qish va tushunish darajasini xalqaro miqyosda baholashga qaratilgan tadqiqotdir. Unda o'quvchining faqat qanchalik tez yoki to'g'ri o'qishi emas, balki matn bilan ishlash, undan kerakli ma'lumotni topish, xulosa chiqarish, turli fikrlarni bog'lash va matnni baholash qobiliyatlari ham hisobga olinadi.

PIRLS talablariga ko'ra, o'qib tushunish jarayonida o'quvchilarda bir necha asosiy ko'nikmalar shakllantirilishi kerak. Ushbu ko'nikmalarni quyidagi jadval orqali ifodalash mumkin.

O'qib tushunish ko'nikmasi	O'quvchidan kutiladigan faoliyat	Topshiriq namunasi
Matndan aniq ma'lumotni topish	Matnda berilgan fakt, voqea yoki ma'lumotni aniqlash	"Qahramon qayerga bordi?"
Oddiy xulosa chiqarish	Matndagi ma'lumotlar asosida bevosita aytilmagan fikrni anglash	"Nima uchun qahramon xafa bo'ldi?"
Ma'lumotlarni talqin qilish va bog'lash	Matnning turli qismlaridagi fikrlarni o'zaro bog'lash	"Voqealar o'rtasida qanday bog'liqlik bor?"
Matnni baholash	Muallif fikri, qahramon harakati yoki matn mazmuniga munosabat bildirish	"Qahramonning harakatini to'g'ri deb hisoblaysizmi? Nima uchun?"

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, o'qib tushunish ko'nikmasi oddiy ma'lumotni topishdan boshlanib, asta-sekin murakkab fikrlash jarayonlariga olib boriladi. Dastlab o'quvchi matnda aniq berilgan ma'lumotni topadi. Keyinchalik u matnda bevosita ifodalanmagan fikrlarni anglashga o'rganadi. Shundan so'ng matnning turli qismlaridagi

ma’lumotlarni bir-biri bilan bog‘laydi va nihoyat, o‘qilgan matnni baholash, unga nisbatan mustaqil fikr bildirish darajasiga ko‘tariladi.

Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida ushbu ko‘nikmalarni shakllantirish uchun o‘qituvchi matn ustida ishlashning izchil tizimini tashkil etishi lozim. Bunda darsni shartli ravishda uch bosqichga ajratish mumkin: o‘qishdan oldingi, o‘qish jarayonidagi va o‘qishdan keyingi faoliyat.

O‘qishdan oldingi bosqichda o‘quvchilarning matnga bo‘lgan qiziqishini oshirish va mavzu yuzasidan dastlabki tasavvurlarini shakllantirish maqsadga muvofiq. Masalan, o‘qituvchi matn sarlavhasini o‘quvchilarga ko‘rsatib, “Sizningcha, matn nima haqida bo‘lishi mumkin?”, “Matnda qanday voqea sodir bo‘lishini taxmin qilasiz?” kabi savollar berishi mumkin. Agar matn mazmuniga mos rasm mavjud bo‘lsa, rasm asosida ham taxminlar qildirish mumkin. Bunday faoliyat o‘quvchini matnni shunchaki o‘qishga emas, balki undagi ma’lumotni faol izlashga tayyorlaydi.

O‘qish jarayonida o‘quvchi matn mazmunini anglashga yo‘naltiriladi. Bu bosqichda matnni qismlarga bo‘lib o‘qish, muhim ma’lumotlarni aniqlash, notanish so‘zlarning ma’nosini kontekst asosida tushunish, sabab va oqibatni aniqlash, qahramonlarning harakatlarini izohlash kabi topshiriqlardan foydalanish mumkin. Masalan, o‘quvchiga “Qahramon nima uchun bunday qarorga keldi?” degan savol berilsa, u matndagi tegishli ma’lumotlarni izlab topishi va ularni o‘zaro bog‘lashi kerak bo‘ladi.

O‘qishdan keyingi bosqich esa o‘quvchining matnni qay darajada chuqur tushunganini aniqlash uchun xizmat qiladi. Bu bosqichda asosiy g‘oyani aniqlash, matnga sarlavha tanlash, voqealar ketma-ketligini tiklash, qahramonlarga baho berish, matn mazmunidan xulosa chiqarish va o‘z fikrini dalillar bilan asoslashga qaratilgan topshiriqlar beriladi.

Masalan, quyidagi savollar o‘quvchilarning yuqori darajadagi o‘qib tushunish ko‘nikmalarini rivojlantiradi: “Matnning asosiy g‘oyasi nimadan iborat?”, “Qahramonning bu harakatiga qanday baho berasiz?”, “Qahramonning o‘rnida bo‘lganingizda qanday yo‘l tutgan bo‘lardingiz?”, “Javobingizni matndan dalillar keltirib asoslang”, “Muallif ushbu voqea orqali o‘quvchiga qanday fikrni yetkazmoqchi bo‘lgan?”. Bunday savollarning afzalligi shundaki, o‘quvchi tayyor javobni takrorlamaydi, balki matnni qayta tahlil qiladi, o‘z fikrini shakllantiradi va uni asoslashga harakat qiladi. Shu orqali o‘quvchining mustaqil fikrlashi va mantiqiy xulosa chiqarish qobiliyati rivojlanadi.

PIRLS talablariga mos ravishda savollarni murakkablik darajasiga ko‘ra ham bosqichma-bosqich berish mumkin.

Savol darajasi	Savolning xususiyati	Misol
1-daraja	Matndan aniq javobni topish	“Voqea qayerda sodir bo‘ldi?”

2-daraja	Oddiy xulosa chiqarish	“Qahramon nima sababdan bunday ish qildi?”
3-daraja	Fikrlarni bog‘lash va talqin qilish	“Matndagi voqealar bir-biri bilan qanday bog‘langan?”
4-daraja	Baholash va mustaqil fikr bildirish	“Qahramonning qarorini ma’qullaysizmi? Javobingizni dalil bilan asoslang.”

Mazkur jadval o‘qituvchiga savollarni oddiydan murakkabga qarab tuzishda yordam beradi. Birinchi darajadagi savollar o‘quvchining matnni yuzaki emas, aniq tushunganini tekshiradi. Ikkinchi va uchinchi darajadagi savollar o‘quvchini tahlil qilish va xulosa chiqarishga olib keladi. To‘rtinchi darajadagi savollar esa o‘quvchining mustaqil fikrlashi, baholashi va o‘z nuqtayi nazarini dalillar bilan himoya qila olishiga qaratiladi.

O‘qib tushunish ko‘nikmasini shakllantirishda matnlarning mazmuni va turi ham muhim ahamiyatga ega. Faqat badiiy matnlardan foydalanish bilan cheklanib qolmasdan, ilmiy-ommabop, ma’lumot beruvchi va kundalik hayotga oid matnlardan ham foydalanish zarur. Chunki o‘quvchi turli xil matnlarni o‘qish jarayonida turli maqsadlarda axborot izlash va uni tushunishga o‘rganadi.

Shuningdek, o‘quvchilarga matn asosida turli shakldagi topshiriqlar berish samarali hisoblanadi. Masalan, matnga mos sarlavha tanlash, reja tuzish, asosiy fikrni aniqlash, voqealar ketma-ketligini belgilash, qahramonlarni taqqoslash, “to‘g‘ri-noto‘g‘ri” topshiriqlarini bajarish, matndan dalil topish va o‘z fikrini yozma yoki og‘zaki ifodalash shular jumlasidandir.

O‘qituvchi o‘quvchining javobini baholashda faqat javobning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligiga emas, balki o‘quvchining javobni qanday asoslaganiga ham e’tibor berishi lozim. Masalan, o‘quvchi “Qahramon to‘g‘ri ish qildi” deb javob bergan bo‘lsa, undan “Nima uchun shunday deb o‘ylaysiz?” deb so‘rash mumkin. Bu savol o‘quvchini o‘z fikrini dalil bilan izohlashga o‘rgatadi.

Umuman olganda, PIRLS talablari asosida boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘qib tushunish ko‘nikmasini shakllantirish o‘quvchining matnni o‘qish tezligi yoki texnik jihatdan to‘g‘ri o‘qishi bilangina chegaralanmaydi. Asosiy e’tibor o‘quvchining matn mazmunini anglash, kerakli ma’lumotni topish, xulosa chiqarish, ma’lumotlarni o‘zaro bog‘lash, matnni tahlil qilish va o‘z fikrini asoslash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratiladi.

Shu sababli boshlang‘ich sinf ona tili darslarida har bir matn ustida ishlash jarayonini o‘quvchining faol fikrlashiga asoslangan holda tashkil etish maqsadga muvofiq. O‘qituvchi “Matnda nima deyilgan?” degan savol bilan cheklanib qolmasdan, “Nima uchun?”, “Qanday qilib?”, “Bundan qanday xulosa chiqarish mumkin?”, “Siz bunga qanday munosabat bildirasiz?” kabi savollarni ham muntazam qo‘llashi kerak. Ana shunday yondashuv o‘quvchilarda nafaqat PIRLS talablariga mos o‘qish savodxonligini, balki kundalik hayotda zarur bo‘ladigan mustaqil fikrlash, tahlil qilish va axborotdan samarali foydalanish ko‘nikmalarini ham shakllantiradi.

Tahlil va natijalar. Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘quvchilarning o‘qib tushunish ko‘nikmasini rivojlantirishda nutq mahorati va savol berish strategiyalari muhim pedagogik vosita hisoblanadi. O‘quvchi matnni o‘qish jarayonida nafaqat mazmunni anglab olishi, balki o‘z fikrini og‘zaki ifodalashi, savollarga aniq javob berishi, o‘z fikrini asoslay olishi va suhbat jarayonida faol ishtirok etishi kerak. Shu jihatdan o‘qituvchining nutqi, savol berish uslubi va o‘quvchilar bilan muloqotni tashkil etishi ta’lim samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Richards va Schmidtning Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics[11] asarida til o‘rgatish jarayonida kommunikativ faoliyat, nutqdan foydalanish va o‘quvchining til orqali fikr almashishi muhim o‘rin tutishi ta’kidlanadi. Mazkur yondashuvni boshlang‘ich sinf ona tili darslariga tatbiq etganda, o‘quvchini faqat tayyor savollarga javob beruvchi emas, balki mustaqil fikr bildiruvchi va savol bera oluvchi faol muloqot ishtirokchisi sifatida shakllantirish zarur.

Nutq mahorati deganda o‘quvchining o‘z fikrini aniq, izchil, tushunarli va vaziyatga mos tarzda ifodalashi tushuniladi. Boshlang‘ich sinfda ushbu ko‘nikma matn bilan ishlash jarayonida shakllantiriladi. Masalan, o‘quvchi matnni o‘qib bo‘lgach, uning mazmunini qayta hikoya qilishi, qahramonlarga munosabat bildirishi, voqealar sababini tushuntirishi yoki matn asosida o‘z hayotiy tajribasidan misol keltirishi mumkin. Bunday topshiriqlar o‘quvchining lug‘at boyligini faollashtirish bilan birga, mustaqil va izchil nutqini ham rivojlantiradi.

Savol berish strategiyasi esa o‘quvchini fikrlashga undaydigan savollarni maqsadli va izchil qo‘llashni anglatadi. Savol o‘quvchidan faqat matnda mavjud bo‘lgan ma’lumotni topishni talab qilishi yoki uni tahlil qilish, xulosa chiqarish va baholashga undashi mumkin. Shuning uchun dars jarayonida savollarning turli darajalaridan foydalanish muhimdir.

Savol turi	**Maqsadi**	**Boshlang‘ich sinf uchun namuna**
Oddiy savol	Matndan aniq ma’lumotni topish	“Qahramon qayerga bordi?”
Aniqlashtiruvchi savol	O‘quvchi fikrini aniqroq ifodalashga undash	“Nima uchun shunday deb o‘ylaysan?”
Sababni aniqlovchi savol	Sabab-oqibatni tushuntirish	“Nima sababdan qahramon bunday ish qildi?”
Tahliliy savol	Matndagi ma’lumotlarni bog‘lash	“Bu voqea keyingi voqeaga qanday ta’sir qildi?”
Baholovchi savol	O‘quvchining munosabatini aniqlash	“Qahramonning ishini to‘g‘ri deb hisoblaysanmi?”
Ijodiy savol	Mustaqil va ijodiy fikrlashni rivojlantirish	“Agar sen qahramon o‘rnida bo‘lsang, nima qilarding?”

Jadvaldagi savol turlarini darsda ketma-ketlik asosida qo‘llash o‘quvchining fikrlash faoliyatini oddiydan murakkabga qarab rivojlantirish imkonini beradi. Masalan, dastlab “Qahramon kim?” kabi aniq javob talab qiladigan savol beriladi. Keyin “Nima uchun u bunday qildi?” orqali sababni izlashga yo‘naltiriladi. “Qahramonning harakatiga qanday baho berasan?” savoli esa o‘quvchini o‘z munosabatini bildirishga olib keladi. Shu tariqa savollar tizimi o‘quvchining matnni chuqurroq anglashiga xizmat qiladi.

O‘qituvchi savol berishda o‘quvchiga javobni mustaqil shakllantirish imkoniyatini berishi kerak. Savol berilgandan so‘ng darhol javobni aytib qo‘yish yoki o‘quvchining javobini to‘xtatish uning mustaqil fikrlashiga salbiy ta’sir qilishi mumkin. Shu sababli o‘qituvchi savoldan keyin o‘quvchiga yetarli fikrlash va javobni shakllantirish vaqtini berishi maqsadga muvofiq.

Shuningdek, savollar faqat o‘qituvchi tomonidan berilishi bilan cheklanmasligi kerak. O‘quvchilarni o‘zlari savol tuzishga ham o‘rgatish zarur. Masalan, matnni o‘qib bo‘lgach, har bir o‘quvchidan boshqa o‘quvchilarga berish uchun bitta savol tuzish so‘raladi. Bir o‘quvchi “Qahramon nima uchun uyiga qaytdi?” deb savol beradi, ikkinchisi esa “Agar qahramon uyiga qaytmaganida, voqealar qanday davom etishi mumkin edi?” kabi savol tuzadi. Bunda o‘quvchi matnni nafaqat tushunadi, balki uning mazmuni yuzasidan mustaqil fikrlashni ham boshlaydi.

Xulosa. Nutq mahoratini rivojlantirish uchun o‘quvchilarga javobni to‘liq gap bilan ifodalash, o‘z fikrini sabab va dalillar bilan tushuntirish, matndan misol keltirish va suhbatdoshining fikriga munosabat bildirish kabi talablarni bosqichma-bosqich singdirish kerak. Masalan, “Menimcha, qahramon to‘g‘ri ish qildi, chunki...” kabi nutq qoliplaridan foydalanish boshlang‘ich bosqichda o‘quvchiga fikrini izchil ifodalashda yordam beradi.

Savol berish strategiyalaridan foydalanishda o‘qituvchi ochiq savollarga alohida e’tibor berishi lozim. “Ha” yoki “yo‘q” bilan javob beriladigan savollar o‘quvchining nutqiy faolligini cheklashi mumkin. “Nima uchun?”, “Qanday qilib?”, “Sizningcha...?”, “Buni qanday izohlaysiz?”, “Matndan qaysi dalil sizning fikringizni tasdiqlaydi?” kabi savollar esa o‘quvchini kengroq javob berishga undaydi. Shu nuqtayi nazardan, boshlang‘ich sinf ona tili darslarida nutq mahorati va savol berish strategiyalarining o‘zaro bog‘liqligini quyidagicha ifodalash mumkin: Matnni o‘qish → savolni tushunish → fikrlash → javobni shakllantirish → dalil keltirish → fikr almashish → yangi savol berish. Mazkur jarayonning har bir bosqichi o‘quvchining o‘qib tushunish ko‘nikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, o‘quvchining o‘zi savol bera boshlashi uning matnni faol o‘qiyotganidan dalolat beradi. Chunki savol tuzish uchun o‘quvchi matn mazmunini anglab, undagi muhim jihatlarni ajrata olishi kerak.

Demak, nutq mahorati va savol berish strategiyalari boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘qib tushunishni rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir. O‘qituvchi tomonidan puxta o‘ylangan savollar tizimining qo‘llanilishi o‘quvchilarni matndan ma’lumot topishdan boshlab, tahlil qilish, xulosa chiqarish, baholash va mustaqil fikr bildirishgacha olib boradi. O‘quvchilarning o‘zlari savol berishiga imkon yaratish esa

ularning nutqiy faolligi, tanqidiy fikrlashi va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Абдираимов Ш. Она тили таълимида ўқиб тушуниш малакасини баҳолашнинг илмий-методик асослари. Пед.фан.фалс. док… дисс. автореф. – Тошкент. 2022. – 22 б.

2. Адизов Б.Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари: пед. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2003. – 280 б.

3. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения: автореф. дисс. ... док. пед. наук. – Ташкент, 1994. – 44 с.

4. Ҳамроев А.Р. Она тили таълимида ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини лойиҳалаштириш: пед. фан. док. (Dsc) ... дисс. –Тошкент, 2020. –242 б.

5. Ҳамроев Ғ. Она тили таълимида ўқув топшириқларини ишлаб чиқишнинг лингводидактик асосларини такомиллаштириш: педагогика фанлари д-ри...дисс. автореф. –Тошкент. 2022. 56 б.

6. Ҳусанбоева Қ. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари: пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2006. – 262 б.

7. Ибрагимов Р. Бошланғич синф ўқувчилари билиш фаолиятини шакллантиришнинг дидактик асослари: пед. фан. докт. ... дисс. – Тошкент: Қори Ниёзий номли ЎзПФИТИ, 2002. – 265 б.

8. Маҳмудов М.Ҳ. Таълимни дидактик лойиҳалашнинг назарий асослари: пед. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 42 б.

9. Мавлонова К. Она тили фанини адабиёт фани билан бадиий матн орқали интеграциялаб ўқитиш методикасини такомиллаштириш: пед. фан. фал. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 22 б.

10. Муҳиддинова Х. Таълим босқичларида ўзбек тили ўқитилиши узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-методик асосларини такомиллаштириш: пед. фан. номз. ... дисс. ТДПИ. – Тошкент, 2011. – 270 б.

11. Richards J.C., Schmidt R. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. Routledge. 2013.

12. Розыков О. Основы оптимального применения системы учебных задач в обучении. – М.: Учитель, 1981. – 103 с.

13. Сафарова Р. Миллий тикланиш шароитида Ўзбекистон мактабларида она тили таълими назарияси ва амалиёти: пед. фан. док. ... дисс. –Тошкент, 1995. – 242 б.

14. Юсупова Ш.Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили дарсларида ўқувчилар тафаккурини ўстиришнинг илмий-методик асослари: пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент: ТДПИ, 2005. – 270 б.

ZAMONAVIY ONA TILI TA'LIMIDA INTERAKTIV YONDASHUVNING METODOLOGIK PRINSIPLARI VA XORIJIY TAJRIBALAR TAHLILI

Norova Gulsanam Maksutovna,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy ona tili ta'limida interaktiv yondashuvdan foydalanishning nazariy-metodologik asoslari, pedagogik imkoniyatlari hamda xorijiy ta'lim tajribalarini milliy ta'lim tizimiga moslashtirish masalalari tahlil qilingan. Ona tili ta'limining bugungi kundagi asosiy vazifasi o'quvchiga grammatik qoidalarni yodlatish bilan cheklanib qolmasdan, uning kommunikativ, lingvistik, tanqidiy, ijodiy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishdan iborat ekanligi asoslangan. Interaktiv yondashuvning kommunikativlik, faollik, hamkorlik, dialogiklik, muammolilik, kontekstualizatsiya, individuallashtirish, refleksivlik va raqamli integratsiya kabi metodologik prinsiplari ilmiy-nazariy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, Finlyandiya va Singapur ta'lim tizimlarida til o'qitish tajribasi qiyosiy tahlil qilinib, mazkur tajribalarning o'zbek tili ta'limi uchun ahamiyatli jihatlari ochib berilgan. Tadqiqotda ona tili darslarini hayotiy kommunikativ vaziyatlar, muammoli topshiriqlar, dialog, munozara, loyiha, guruhli faoliyat, multimodal matnlar va raqamli vositalar asosida tashkil etish o'quvchilarning tilni amaliy egallash darajasini oshirishi mumkinligi asoslanadi. Maqolada xorijiy tajribani to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish emas, balki milliy pedagogik an'analar, o'zbek tilining tabiati va ta'lim mazmunidan kelib chiqib moslashtirish zarurligi ta'kidlanadi.*

Kalit so'zlar: *ona tili ta'limi, interaktiv yondashuv, interfaol metodlar, kommunikativ kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, dialogik ta'lim, hamkorlikda o'qitish, muammoli ta'lim, raqamli ta'lim, multimodal matn, multiliteracy, refleksiya, xorijiy tajriba.*

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретико-методологические основы интерактивного подхода в современном обучении родному языку, его педагогические возможности и вопросы адаптации зарубежного опыта к национальной системе образования. Обосновывается необходимость перехода от традиционного обучения, основанного преимущественно на запоминании грамматических правил, к коммуникативной, компетентностной, личностно ориентированной и деятельностной модели. Анализируются такие методологические принципы интерактивного обучения, как коммуникативность, активность, сотрудничество, диалогичность, проблемность, контекстуализация, индивидуализация, рефлексия и цифровая интеграция. Особое внимание уделяется опыту Финляндии и Сингапура в области языкового образования. Определены возможности адаптации эффективных элементов зарубежного опыта к преподаванию узбекского языка. Показано, что*

использование дискуссий, групповой работы, проектных заданий, проблемных ситуаций, мультимодальных текстов и цифровых образовательных ресурсов способствует развитию коммуникативной, критической и творческой компетентности учащихся.

Ключевые слова: *обучение родному языку, интерактивный подход, интерактивные методы, коммуникативная компетентность, компетентностный подход, диалогическое обучение, сотрудничество, проблемное обучение, цифровое образование, мультимодальный текст, зарубежный опыт.*

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological foundations of interactive approaches in modern mother tongue education, their pedagogical potential, and the adaptation of international educational practices to the national education system. The study substantiates the need to move from traditional language teaching based mainly on memorizing grammatical rules towards communicative, competence-based, learner-centred and activity-oriented education. The methodological principles of interactive learning, including communication, activity, collaboration, dialogue, problem-based learning, contextualization, individualization, reflection and digital integration, are analysed. Particular attention is paid to language education practices in Finland and Singapore. The article identifies the aspects of international experience that can be effectively adapted to Uzbek language education. It is argued that discussions, collaborative activities, project-based tasks, problem situations, multimodal texts and digital educational resources can contribute to the development of students’ communicative, critical and creative competencies.*

Keywords: *mother tongue education, interactive approach, interactive methods, communicative competence, competence-based education, dialogic learning, collaborative learning, problem-based learning, digital education, multimodal text, international experience.*

Zamonaviy ta’lim tizimida yuz berayotgan tub o‘zgarishlar ona tili fanini o‘qitish metodikasini ham yangicha pedagogik qarashlar asosida tashkil etishni taqozo etmoqda. Globallashuv, raqamlashtirish, axborot oqimining keskin ortishi, ijtimoiy kommunikatsiya shakllarining o‘zgarishi natijasida bugungi o‘quvchining til bilan munosabati ham avvalgi davrlardan tubdan farq qilmoqda. Hozirgi o‘quvchi faqat darslikdagi matn bilan emas, balki elektron xabarlar, internet maqolalari, videolar, podkastlar, reklama matnlari, ijtimoiy tarmoq postlari, infografikalar va boshqa ko‘plab multimodal axborot manbalari bilan muntazam ishlaydi. Shu bois ona tili ta’limining mazmuni ham o‘quvchining real kommunikativ faoliyatiga yaqinlashishi zarur. Tilni bilish endilikda grammatik qoidalarni yoddan aytish bilangina belgilanmaydi. O‘quvchining til birliklarini maqsadga muvofiq tanlay olishi, fikrini aniq va izchil ifodalashi, turli vaziyatlarda muloqot qila olishi, matnni tahlil qilishi, axborotga tanqidiy munosabat bildirishi va mustaqil ravishda yangi matn yarata olishi muhim ta’limiy natija sifatida qaralmoqda.

Ona tili shaxs tafakkuri va ijtimoiy munosabatlarining asosiy vositasi hisoblanadi. Shuning uchun ona tili ta’limi o‘quvchining faqat lingvistik bilimlarini emas, balki uning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ham ta’minlashi lozim. UNESCO hujjatlarida ham ona tilida ta’lim olish o‘quvchining mavjud bilim va tajribasiga tayanish, ta’lim jarayonini tushunarli va samarali tashkil etish bilan bevosita bog‘liqligi qayd etiladi.[1] Bu jihatdan ona tili darsi o‘quvchi o‘z fikrini erkin ifodalashi, boshqalarning fikrini tinglashi, savol berishi, munozaraga kirishishi va o‘z nuqtayi nazarini dalillar bilan himoya qilishi mumkin bo‘lgan kommunikativ makonga aylanishi zarur.

An’anaviy ta’lim modelida ko‘pincha o‘qituvchi bilimning asosiy manbai, o‘quvchi esa uni qabul qiluvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday yondashuvda o‘qituvchi mavzuni tushuntiradi, o‘quvchi tinglaydi, keyin berilgan mashqlarni bajaradi va o‘zlashtirilgan bilim nazorat qilinadi. Mazkur model ma’lum darajada zarur bo‘lsa-da, zamonaviy kompetensiyaviy ta’lim talablarini to‘liq ta’minlay olmaydi. Chunki real hayotda insondan tayyor qoidani eslab qolishdan ko‘ra, muayyan vaziyatda to‘g‘ri qaror qabul qilish, o‘z fikrini asoslash, axborotni tahlil qilish va muloqotga kirishish talab qilinadi. Shu sababli zamonaviy ona tili darsida o‘quvchi passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanishi kerak.

Interaktiv yondashuv aynan ana shu ehtiyojdan kelib chiqadi. “Interaktiv” tushunchasi o‘zaro ta’sir, hamkorlik va faol muloqot mazmunini anglatadi. Ta’lim jarayonida esa interaktiv yondashuv o‘qituvchi va o‘quvchi, shuningdek, o‘quvchilarning o‘zaro faol hamkorligiga asoslangan pedagogik jarayonni ifodalaydi. Bunda bilim o‘qituvchi tomonidan tayyor shaklda beriladigan axborot emas, balki o‘quvchining izlanishi, savol berishi, muammoni hal qilishi, fikr almashishi va amaliy faoliyati davomida egallaydigan natija sifatida namoyon bo‘ladi. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasida ham inson tafakkuri va bilimining rivojlanishida ijtimoiy o‘zaro ta’sirning ahamiyati alohida ko‘rsatiladi.[2] Demak, ona tili darsida o‘quvchilar o‘rtasidagi muloqot oddiy tashkiliy jarayon emas, balki bilimni shakllantirishning muhim vositasidir.

Interaktiv yondashuvning metodologik asosini, avvalo, kommunikativlik prinsipi tashkil etadi. Tilning asosiy vazifasi insonlar o‘rtasida fikr va axborot almashinuvini ta’minlash ekan, uni o‘rgatish jarayoni ham kommunikativ faoliyat bilan chambarchas bog‘lanishi lozim. Masalan, “Gap bo‘laklari” mavzusini o‘rganishda o‘quvchidan faqat ega va kesimni topish talab qilinsa, u grammatik tahlilni bajaradi, ammo mazkur bilimning real kommunikativ ahamiyatini chuqur anglamasligi mumkin. Agar o‘quvchiga “Mahalla yig‘ilishida yoshlar muammosi haqida fikr bildiring” kabi hayotiy vaziyat berilsa, u gap tuzadi, fikrini ifodalaydi, grammatik birliklardan maqsadli foydalanadi va til bilimini kommunikativ faoliyatda qo‘llaydi. Natijada grammatika va nutq amaliyoti o‘zaro integratsiyalashadi.

Interaktiv yondashuvning yana bir muhim prinsipi o‘quvchi faolligidir. Ta’lim jarayonida o‘quvchi qancha faol ishtirok etsa, uning o‘zlashtirishi ham shunchalik mazmunli bo‘ladi. Faollik faqat savolga javob berish bilan chegaralanmaydi. O‘quvchining mustaqil savol qo‘yishi, ma’lumot izlash, fikrlarni taqqoslash, dalil

keltirish, muammoga yechim taklif qilish, guruh bilan ishlash, o‘z nuqtayi nazarini himoya qilish va yakuniy xulosani mustaqil shakllantirishi ham ta’limiy faollikning ko‘rinishlaridir.

Hamkorlik prinsipi interaktiv ta’limning mazmunini yanada boyitadi. O‘quvchi bilimni faqat o‘qituvchi bilan munosabatda emas, balki tengdoshlari bilan hamkorlikda ham egallaydi. Masalan, muayyan matnni tahlil qilish jarayonida bir guruh leksik birliklarni, ikkinchi guruh grammatik vositalarni, uchinchi guruh uslubiy xususiyatlarni, to‘rtinchi guruh esa matnning kommunikativ maqsadini tahlil qilishi mumkin. Keyinchalik guruhlar o‘z xulosalarini taqdim etadi va umumiy tahlil shakllantiriladi. Bunday faoliyat o‘quvchilarda nafaqat til bilimlarini, balki tinglash, fikr almashish, kelishish, qarama-qarshi fikrni hurmat qilish va jamoada qaror qabul qilish ko‘nikmalarini ham shakllantiradi.

Muammolilik prinsipi ham interaktiv ona tili ta’limining muhim metodologik asoslaridan biridir. Muammoli ta’lim o‘quvchiga tayyor javob berish o‘rniga, uni javobni izlashga undaydi. Masalan, “Nima sababdan bir xil so‘z turli kontekstlarda turlicha ma’no ifodalashi mumkin?”, “Nima uchun rasmiy xat tili badiiy matn tilidan farq qiladi?”, “Ijtimoiy tarmoqlardagi qisqartmalar adabiy tilga qanday ta’sir ko‘rsatmoqda?” kabi savollar o‘quvchini izlanishga undaydi. Bunday savollarning javobi bitta tayyor formulaga sig‘maydi. O‘quvchi misollar to‘playdi, ularni tahlil qiladi, tengdoshlari bilan muhokama qiladi va dalillangan xulosaga keladi.

Kontekstualizatsiya prinsipi ham zamonaviy ona tili ta’limida alohida ahamiyat kasb etadi. Til birliklari hayotiy va kommunikativ vaziyatdan ajratilgan holda o‘rgatilganda o‘quvchi ularning amaliy qiymatini to‘liq anglamasligi mumkin. Shu sababli grammatik, leksik va uslubiy mavzular real hayotdagi kommunikativ vaziyatlar bilan bog‘lanishi kerak. Masalan, “Rasmiy uslub” mavzusida o‘quvchiga ariza, tarjimayi hol, elektron murojaat, rasmiy xat, e’lon yoki taklifnoma yozish topshirig‘i berilishi mumkin. Bu jarayonda o‘quvchi rasmiy uslubning nazariy belgilarini yodlabgina qolmay, balki ularni amalda qo‘llaydi. Singapur til ta’limi tajribasida ham tilni mazmunli va autentik kontekstlarda o‘rgatishga alohida e’tibor qaratilishi ana shu nuqtayi nazardan e’tiborlidir.[3]

Zamonaviy ona tili ta’limida refleksivlik prinsipi ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Refleksiya o‘quvchining o‘z ta’lim faoliyatini anglash va baholash jarayonidir. Dars yakunida “Bugun nimani o‘rgandim?”, “Qaysi topshiriq men uchun murakkab bo‘ldi?”, “O‘z fikrimni yetarlicha asoslay oldimmi?”, “Keyingi darsda nimani yaxshilashim kerak?” kabi savollar berilishi o‘quvchini o‘z o‘quv faoliyatiga tanqidiy nazar bilan qarashga o‘rgatadi. Bunday yondashuv asta-sekin o‘quvchida metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantiradi.

Ona tili ta’limida individuallashtirish ham interaktiv yondashuvning muhim shartlaridan biridir. Har bir o‘quvchining tilni o‘zlashtirish darajasi, lug‘at boyligi, fikrlash tezligi, qiziqishi va kommunikativ faolligi bir xil emas. Shuning uchun interaktiv topshiriqlar turli murakkablik darajasida tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Kuchli

o‘quvchiga mustaqil matn yaratish yoki dalillangan xulosa chiqarish vazifasi berilsa, qo‘shimcha yordamga muhtoj o‘quvchiga tayanch so‘zlar, reja yoki namunaviy konstruksiyalar berilishi mumkin. Bu usul barcha o‘quvchilarning darsdagi faol ishtirokini ta’minlashga yordam beradi.

Xorijiy ta’lim tajribalarini o‘rganish interaktiv yondashuvning xalqaro miqyosdagi rivojlanish tendensiyalarini anglash uchun muhimdir. Ayniqsa, Finlyandiya ta’lim tizimida ona tili va adabiyot ta’limiga berilayotgan metodik e’tibor zamonaviy o‘zbek tili ta’limi uchun qiziqarli tajriba sifatida namoyon bo‘ladi. Finlyandiyaning milliy o‘quv dasturida o‘quvchining faol ishtiroki, o‘zaro ta’sir, o‘zini ifodalash, fikrlash, ko‘p savodxonlik va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish muhim yo‘nalishlar sifatida belgilanadi.[4]

Finlyandiya tajribasining muhim jihatlaridan biri “multiliteracy”, ya’ni ko‘p savodxonlik konsepsiyasidir. Zamonaviy savodxonlik faqat yozma matnni o‘qish va yozish bilan cheklanmaydi. O‘quvchi turli formatdagi matnlarni — yozma, og‘zaki, vizual, audio va raqamli matnlarni tushunishi, tahlil qilishi, baholashi va o‘zi ham shunday matnlarni yarata olishi kerak.[5] Bu yondashuv ona tili ta’limining imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Masalan, darsda biror ijtimoiy mavzu bo‘yicha maqola, video, infografika va ijtimoiy tarmoq posti berilib, o‘quvchilardan ularning tili, uslubi, maqsadi va auditoriyasini qiyoslash so‘ralishi mumkin. Natijada o‘quvchi tilni faqat grammatik tizim sifatida emas, balki turli kommunikativ muhitlarda faoliyat yurituvchi hodisa sifatida anglaydi.

Finlyandiya tajribasida fanlararo yondashuvning mavjudligi ham ona tili ta’limi uchun muhim xulosalar chiqarish imkonini beradi. Til barcha fanlarning o‘zlashtirilishida asosiy vosita bo‘lganligi sababli ona tili darsi boshqa fanlar bilan uzviy bog‘lanishi mumkin. Masalan, tarix fanidagi muayyan voqea asosida publitsistik maqola yozish, biologik mavzuda ilmiy-ommabop matn yaratish, geografik ma’lumotlar asosida infografika tayyorlash orqali ona tili va boshqa fanlar o‘rtasidagi integratsiya kuchayadi. Bunday yondashuv o‘quvchiga tilning hayotning barcha sohalarida zarur bo‘lgan universal vosita ekanini anglash imkonini beradi.

Singapur tajribasi ham zamonaviy til ta’limi uchun muhim metodik xulosalarni beradi. Singapurda til o‘qitish jarayonida o‘quvchiga yo‘naltirilganlik, kontekstualizatsiya va samarali o‘quv interaksiyasi muhim o‘rin tutadi.[6] Tilni o‘rganish jarayoni real hayotdagi kommunikativ vaziyatlarga yaqinlashtiriladi. O‘quvchi turli suhbatlar, munozaralar, taqdimotlar, rolli o‘yinlar va muammoli topshiriqlar orqali til vositalaridan faol foydalanadi. Bu tajriba o‘zbek tili ta’limi uchun ham ahamiyatli bo‘lib, ayniqsa grammatik mavzularni nutqiy faoliyat bilan integratsiyalash imkonini beradi.

Masalan, “Sifat” mavzusini o‘rganishda o‘quvchiga shunchaki sifatlarni topish emas, balki biror mahsulotning reklama matnini yaratish vazifasi berilishi mumkin. “Fe’l zamonlari” mavzusida esa o‘quvchilar kecha, bugun va kelajak haqida kichik intervyu tashkil etishlari mumkin. “Olmoshlar” mavzusida suhbat matni yaratish, “Bog‘lovchilar” mavzusida munozarali matn tuzish, “Rasmiy uslub” mavzusida davlat tashkilotiga

murojaat yozish kabi vazifalar grammatik bilimni real kommunikativ faoliyat bilan bog‘laydi.

Xorijiy tajribaning yana bir muhim jihati — o‘quvchining fikrini asoslashga o‘rgatilishidir. Zamonaviy til ta’limida “to‘g‘ri javob”ni topishdan tashqari “nima uchun aynan shunday deb o‘ylaysiz?” degan savolga javob berish muhim. Bu tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Ona tili darsida matn tahlil qilinayotganda o‘quvchidan faqat “muallif nima demoqchi?” deb so‘rash bilan cheklanmasdan, “Muallif bu fikrni qanday til vositalari orqali ifodalagan?”, “Siz muallif fikriga qo‘shilasizmi?”, “Matndagi qaysi dalil siz uchun eng ishonchli?” kabi savollarni berish o‘quvchini yuqori darajadagi fikrlashga undaydi.

Interaktiv metodlarning samaradorligi ularning ko‘pligida emas, balki ta’limiy maqsadga muvofiq tanlanishida namoyon bo‘ladi. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “BBB”, “Insert”, “Keys-stadi”, “Debat”, “Rolli o‘yin”, “Loyiha”, “Bumerang”, “Jigsaw”, “Fishbone” kabi metodlardan foydalanish mumkin. Ammo metodning nomi emas, uning o‘quvchi faoliyatini qay darajada tashkil etayotgani muhimdir. Agar interfaol metod faqat tashqi ko‘rinishdagi faollikni yaratib, o‘quvchini chuqur fikrlashga undamasa, uning ta’limiy samarasi cheklangan bo‘ladi.

Shu jihatdan zamonaviy ona tili darsini tashkil etishda “metod uchun mavzu” emas, balki “mavzu uchun metod” tamoyiliga amal qilish zarur. Masalan, yangi grammatik qoidani dastlabki tushuntirish bosqichida qisqa izoh va misollar samarali bo‘lishi mumkin, keyingi bosqichda esa guruhli tahlil, muammoli savol va amaliy topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Demak, interaktiv ta’lim an’anaviy metodlarni butunlay inkor etmaydi; aksincha, ularni o‘quvchi faoliyatini kuchaytiradigan metodlar bilan uyg‘unlashtiradi.

Raqamli texnologiyalar zamonaviy ona tili ta’limining interaktivligini kuchaytirish uchun katta imkoniyat yaratmoqda. Elektron lug‘atlar, onlayn testlar, interaktiv doskalar, taqdimot platformalari, virtual guruhlar va sun’iy intellekt vositalari til o‘rganish jarayonini boyitishi mumkin. O‘quvchilar elektron platformalarda matn yaratishi, bir-birining ishini ko‘rib chiqishi, fikr bildirishi va o‘z matnlarini qayta tahrirlashi mumkin. Biroq texnologiyaning mavjudligi o‘z-o‘zidan ta’lim sifatini oshirmaydi. Eng muhim masala — texnologiyaning pedagogik maqsadga xizmat qilishi. Agar raqamli vosita o‘quvchini izlanish, tahlil, muloqot va ijodiy faoliyatga jalb qilsa, u interaktiv ta’limning samarali vositasiga aylanadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’limga kirib kelishi ham ona tili metodikasiga yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda yangi mas’uliyatlarni yuklamoqda. O‘quvchi sun’iy intellekt yordamida matn yaratishi mumkin, biroq tayyor matnni ko‘chirib olish uning til kompetensiyasini rivojlantirmaydi. Shuning uchun sun’iy intellektdan foydalanishda o‘quvchining tahlil qilishi, xatolarni aniqlashi, matnni qayta ishlashi, uslubiy jihatdan takomillashtirishi va o‘z fikrini qo‘shishi talab etilishi kerak. Masalan, o‘quvchiga sun’iy intellekt yaratgan matn berilib, undagi uslubiy, grammatik va mantiqiy kamchiliklarni aniqlash vazifasi berilishi mumkin. Bunday yondashuv texnologiyani tayyor javob manbaidan ta’limiy tahlil vositasiga aylantiradi.

Interaktiv yondashuvda baholash tizimi ham o‘zgarishi lozim. Faqat yakuniy natijani baholash o‘rniga o‘quvchining jarayondagi faolligi, fikrini asoslash qobiliyati, hamkorlikdagi ishtiroki, ijodiy yondashuvi va o‘z faoliyatini tahlil qilishi ham hisobga olinishi kerak. Formativ baholash ana shu ehtiyojga javob beradi. O‘qituvchi dars davomida o‘quvchining xatosini shunchaki qayd etib qolmasdan, uni to‘g‘ri yechimga yo‘naltirishi kerak. “Noto‘g‘ri” degan baho o‘rniga “Bu fikringizni qaysi dalil bilan asoslay olasiz?”, “Gap tuzilishida yana qanday variant bo‘lishi mumkin?” kabi savollar berilishi o‘quvchini fikrlashga undaydi.

Ona tili ta’limida interaktiv yondashuvning samaradorligi, avvalo, o‘quvchining real nutqiy faoliyatida namoyon bo‘ladi. O‘quvchi darsdan tashqarida ham til vositalaridan to‘g‘ri va maqsadga muvofiq foydalana olsa, interaktiv ta’lim o‘zining asosiy maqsadiga erishgan bo‘ladi. Shu sababli darsda o‘quvchiga real hayotda uchraydigan topshiriqlarni berish muhim. Masalan, e-mail yozish, rasmiy murojaat tayyorlash, ijtimoiy tarmoq uchun ma’rifiy post yaratish, reklama matnini tahlil qilish, intervyu olish, podkast uchun matn yozish, muayyan muammo bo‘yicha fikr bildirish kabi topshiriqlar o‘quvchining til bilimini hayotiy vaziyat bilan bog‘laydi.

Shuningdek, ona tili darsida milliy madaniyat va qadriyatlar bilan interaktiv yondashuvning uyg‘unligi alohida ahamiyatga ega. Xorijiy tajribani o‘zlashtirish milliy pedagogik tajribani inkor etishni anglatmasligi kerak. Aksincha, zamonaviy metodlarni o‘zbek tilining milliy tabiati, xalq og‘zaki ijodi, maqollar, hikmatli so‘zlar, badiiy adabiyot namunalari, tarixiy manbalar va milliy kommunikativ an’analar bilan uyg‘unlashtirish mumkin. Masalan, maqollar asosida munozara tashkil qilish, xalq og‘zaki ijodi namunalarini zamonaviy ijtimoiy muammolar bilan bog‘lash, badiiy matnni zamonaviy media matni bilan qiyoslash orqali o‘quvchilarning ham til, ham madaniy kompetensiyasi rivojlantiriladi.

Zamonaviy ona tili ta’limida interaktiv yondashuvning metodologik modeli shartli ravishda “muammo – izlanish – hamkorlik – muloqot – amaliyot – refleksiya” ketma-ketligi asosida tashkil etilishi mumkin. Dars avvalida o‘quvchining qiziqishini uyg‘otuvchi savol yoki vaziyat yaratiladi. Keyin o‘quvchi mustaqil yoki guruhda izlanadi, o‘z fikrini shakllantiradi, boshqa o‘quvchilar bilan fikr almashadi, natijalarni taqdim etadi va o‘rgangan bilimini yangi vaziyatda qo‘llaydi. Dars yakunida esa o‘z faoliyatini baholaydi. Bunday modelda o‘qituvchi bilimning yagona manbai emas, balki ta’lim jarayonini loyihalashtiruvchi, yo‘naltiruvchi va rag‘batlantiruvchi pedagog sifatida namoyon bo‘ladi.

Interaktiv yondashuvni amaliyotga joriy etishda o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi ham muhim omil hisoblanadi. O‘qituvchi interaktiv metodlarning mazmunini bilishi bilan birga, qaysi metod qaysi maqsadga xizmat qilishini ham anglay olishi kerak. Darsni oldindan puxta loyihalashtirish, savollar tizimini ishlab chiqish, guruhlar faoliyatini boshqarish, vaqtni to‘g‘ri taqsimlash, barcha o‘quvchilarni jarayonga jalb qilish va yakuniy refleksiyani tashkil etish o‘qituvchidan yuqori metodik mahorat talab qiladi. Shuning uchun zamonaviy ona tili ta’limini rivojlantirish faqat darslik yoki

texnologiyalarni yangilash bilan emas, balki o‘qituvchining metodik tayyorgarligini muntazam takomillashtirish bilan ham bog‘liq.

Shunday qilib, xorijiy tajribalar tahlili zamonaviy til ta’limida bir nechta umumiy tendensiyalar mavjudligini ko‘rsatadi. Birinchidan, ta’lim markazida o‘quvchi shaxsi turadi. Ikkinchidan, til bilimlari real kommunikativ vaziyatlarda qo‘llanadi. Uchinchidan, o‘quvchining mustaqil fikrlashi va hamkorlikdagi faoliyatiga katta e’tibor beriladi. To‘rtinchidan, yozma matn bilan bir qatorda vizual, audio va raqamli matnlar bilan ishlash kengaymoqda. Beshinchidan, baholash jarayoni faqat yakuniy natijani emas, balki o‘quvchining rivojlanish dinamikasini ham hisobga olishga yo‘naltirilmoqda.

Biroq xorijiy tajribani O‘zbekiston ta’lim tizimiga mexanik tarzda ko‘chirish metodik jihatdan to‘g‘ri emas. Har bir ta’lim tizimi o‘zining tarixiy, madaniy, lingvistik va ijtimoiy xususiyatlariga ega. Finlyandiya yoki Singapurda samarali natija bergan metod o‘zbek ta’lim muhitida ham aynan o‘sha shaklda natija berishi shart emas. Shu sababli xorijiy tajribadan foydalanishda uning mazmuniy mohiyatini anglab, milliy ta’lim sharoitiga moslashtirish zarur. Bunda asosiy e’tibor metodning tashqi shakliga emas, balki uning ortidagi pedagogik g‘oyaga qaratilishi lozim.

Umuman olganda, zamonaviy ona tili ta’limida interaktiv yondashuvni joriy etish o‘quvchining tilga munosabatini tubdan o‘zgartirishi mumkin. Ona tili darsi faqat qoida yodlanadigan va mashq bajariladigan fan emas, balki o‘quvchi o‘z fikrini shakllantiradigan, uni ifodalashni o‘rganadigan, boshqa fikrlarni tinglaydigan, dalillar bilan ishlaydigan va muloqot qiladigan intellektual makonga aylanishi lozim. Bunday ta’lim o‘quvchini nafaqat imtihonga, balki hayotga tayyorlaydi.

Xulosa qilib aytganda, interaktiv yondashuv zamonaviy ona tili ta’limining muhim metodologik yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Uning kommunikativlik, faollik, hamkorlik, dialogiklik, muammolilik, kontekstualizatsiya, individuallashtirish, refleksivlik va raqamli integratsiya kabi prinsiplari o‘quvchining lingvistik bilimlarini amaliy kompetensiyaga aylantirishga xizmat qiladi. Finlyandiya tajribasidagi ko‘p savodxonlik, o‘quvchi faolligi va fanlararo integratsiya, Singapur tajribasidagi kontekstualizatsiya, o‘quvchiga yo‘naltirilganlik va samarali interaksiya kabi jihatlar o‘zbek tili ta’limini takomillashtirish uchun metodik jihatdan qimmatli bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, mazkur tajribalar milliy ta’lim mazmuni va o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlari bilan uyg‘unlashtirilishi lozim. Zamonaviy ona tili ta’limining bosh maqsadi “til haqida biladigan” emas, balki **“tilni ongli, to‘g‘ri, ijodiy va samarali qo‘llay oladigan” shaxsni tarbiyalash**dan iborat bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘xati

1. Vygotsky L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press, 1978.
2. Dewey J. *Experience and Education*. New York: Macmillan, 1938.
3. Bruner J. *The Process of Education*. Harvard University Press, 1960.

4. UNESCO. *Education in a Multilingual World*. UNESCO Education Position Paper. Paris: UNESCO.
5. Finnish National Agency for Education. *National Core Curriculum for Basic Education*. Helsinki.
6. Finnish National Agency for Education. *Multiliteracy and Media Literacy*. Helsinki.
7. Finnish National Agency for Education. *National Literacy Strategy 2030*. Helsinki.
8. Singapore Ministry of Education. *English Language Syllabus*. Singapore.
9. To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. *O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi*. Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.
10. G‘ulomov A., Qodirov M. va boshqalar. *Ona tilini o‘qitish metodikasi*. Toshkent, 2012.
11. G‘ulomova X. Umumiy o‘rta ta’limda ona tilini o‘qitish metodlari va ularning talqini.
12. Sobirova M. Ona tili fanida zamonaviy metodlardan foydalanish va o‘quvchilar savodxonligini oshirish.

CLASSROOM MANAGEMENT: PRINCIPLES AND EFFECTIVE STRATEGIES FOR CREATING A PRODUCTIVE LEARNING ENVIRONMENT

Azimova Maxfuza
senior teacher of Tashkent University for Applied Sciences

ANNOTATION. *This article explores the fundamental principles and practical approaches to effective classroom management as an important component of contemporary teaching practice. Particular attention is given to the organization of the learning environment, establishment of clear classroom expectations, positive discipline, student engagement, teacher–student communication, attention management, and the prevention of disruptive behaviour. The study emphasizes that classroom management should not be reduced to behavioural control; rather, it should be understood as an integrated pedagogical process that creates favourable conditions for learning, participation, cooperation, and academic development. The article also considers the importance of evidence-based practices and the integration of classroom-management strategies with instructional planning, curriculum implementation, and pedagogical decision-making. The analysis demonstrates that systematic, preventive, and learner-centred management practices can contribute to a more organized, respectful, and productive learning environment.*

Keywords: *classroom management, classroom organization, positive discipline, student behaviour, teacher–student interaction, student engagement, learning environment, instructional strategies, positive reinforcement, classroom routines.*

АННОТАЦИЯ. *В статье рассматриваются основные принципы и практические подходы к эффективному управлению учебной аудиторией как важному компоненту современной педагогической деятельности. Особое внимание уделяется организации образовательной среды, установлению чётких правил и ожиданий, позитивной дисциплине, вовлечённости обучающихся, взаимодействию преподавателя и студентов, управлению вниманием и предупреждению деструктивного поведения. Подчёркивается, что управление аудиторией не следует сводить исключительно к контролю поведения; оно представляет собой комплексный педагогический процесс, направленный на создание благоприятных условий для обучения, взаимодействия, сотрудничества и академического развития. Рассматривается также значение доказательных педагогических практик и интеграции стратегий управления аудиторией с планированием обучения, реализацией учебной программы и принятием педагогических решений. Анализ показывает, что систематические, профилактические и личностно ориентированные стратегии управления способствуют формированию организованной, уважительной и продуктивной образовательной среды.*

Ключевые слова: *управление аудиторией, организация учебного процесса, позитивная дисциплина, поведение обучающихся, взаимодействие преподавателя и студентов, вовлечённость студентов, образовательная среда, педагогические стратегии, позитивное подкрепление, учебные процедуры.*

ANNOTATSIYA. *Maqolada zamonaviy ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida auditoriyani samarali boshqarishning asosiy tamoyillari va amaliy yondashuvlari tahlil qilinadi. Ta'lim muhitini to'g'ri tashkil etish, aniq qoidalar va kutilmalarni belgilash, ijobiy intizomni shakllantirish, talabalarning dars jarayonidagi faolligini oshirish, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi samarali muloqotni yo'lga qo'yish, diqqatni boshqarish hamda nomaqbul xatti-harakatlarning oldini olish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Auditoriyani boshqarish faqat xulq-atvorni nazorat qilishdan iborat emasligi, balki ta'lim olish, hamkorlik qilish, faol ishtirok etish va akademik rivojlanish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan yaxlit pedagogik jarayon ekanligi asoslanadi. Shuningdek, auditoriyani boshqarish strategiyalarini o'qitishni rejalashtirish, o'quv dasturini amalga oshirish va pedagogik qarorlar qabul qilish bilan uyg'unlashtirish zarurligi yoritiladi. Tadqiqot natijalari tizimli, profilaktik va shaxsga yo'naltirilgan boshqaruv strategiyalari tartibli, ijobiy va samarali ta'lim muhitini shakllantirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *auditoriyani boshqarish, ta'lim muhitini tashkil etish, ijobiy intizom, talaba xulq-atvori, o'qituvchi va talaba hamkorligi, talaba faolligi, ta'lim muhiti, pedagogik strategiyalar, ijobiy mustahkamlash, dars tartiblari.*

INTRODUCTION. Effective teaching is determined not only by the quality of educational content and instructional methods but also by the conditions under which learning takes place. A teacher may possess strong subject knowledge and employ appropriate instructional techniques, yet the effectiveness of these efforts can be reduced when classroom routines are unclear, student expectations are poorly defined, or behavioural difficulties are not managed systematically. For this reason, classroom management represents an essential dimension of professional teaching practice.

Classroom management encompasses the organization of the physical and social learning environment, establishment of appropriate routines, development of positive relationships, monitoring of student behaviour, and maintenance of students' engagement in learning activities. From this perspective, the teacher's role extends beyond delivering academic content. The teacher is also responsible for creating conditions that enable students to participate actively, communicate respectfully, cooperate with others, and assume responsibility for their learning.

A productive classroom environment is characterized by clarity, predictability, mutual respect, and purposeful activity. When students understand what is expected of them and receive consistent guidance, they are more likely to participate constructively in classroom activities. Conversely, unclear expectations, ineffective transitions, and

excessive instructional interruptions may reduce available learning time and negatively affect student engagement.

Therefore, contemporary classroom management should be approached as a preventive and instructional process rather than merely a mechanism for responding to undesirable behaviour. Effective management is closely connected with lesson planning, instructional design, teacher–student relationships, and the selection of appropriate teaching strategies.

LITERATURE REVIEW AND THEORETICAL BASIS

Classroom management has been examined from behavioural, organizational, social, psychological, and pedagogical perspectives. Evidence-based approaches emphasize that successful management is more likely to emerge when teachers employ a coherent system of practices rather than isolated disciplinary techniques. The Office of Special Education Programs highlights the value of evidence-based classroom practices for supporting appropriate student behaviour and creating conditions conducive to learning.

Gable (2012) examined teachers' knowledge and preparedness to implement evidence-based practices and emphasized the importance of professional knowledge in responding appropriately to learners' behavioural and educational needs. Gage et al. (2018) investigated the relationship between teachers' implementation of classroom-management practices and student behaviour, demonstrating the importance of consistent management practices in supporting constructive classroom behaviour. Algozzine, Wang, and Violette (2011) also examined the relationship between academic achievement and social behaviour, contributing to a broader understanding of the interdependence between behavioural and academic dimensions of schooling.

An important contribution to the theoretical understanding of classroom management was made by Marzano, Marzano, and Pickering (2003). Drawing on research from more than 100 studies, the authors identify several major dimensions of effective classroom management, including the establishment of rules and procedures, appropriate disciplinary interventions, positive teacher–student relationships, and the development of a productive classroom climate. Their approach supports the view that classroom management should be systematic and connected with both student behaviour and academic learning. Evertson and Emmer (2017) conceptualize classroom management as a comprehensive system that requires careful planning, implementation, monitoring, and adjustment. Their work emphasizes the development of classroom routines and organizational procedures that facilitate learning and reduce unnecessary disruptions. This perspective reinforces the importance of preventive classroom management, in which teachers anticipate potential difficulties and establish appropriate structures before behavioural problems become significant.

Taken together, these theoretical perspectives indicate that effective classroom management involves several interconnected components: clear expectations, consistent

routines, positive relationships, active student participation, appropriate behavioural responses, and purposeful instructional organization.

METHODOLOGY

The present article employs a qualitative research approach based on the analysis of pedagogical and methodological literature related to classroom management, student behaviour, instructional organization, and evidence-based teaching practices. Descriptive and comparative methods were used to identify common principles and strategies discussed in the relevant literature.

The analysis focused particularly on practices applicable to different instructional formats, including whole-class teaching, pair and group activities, individual work, and interactive learning. Attention was also given to the relationship between classroom-management practices and instructional planning. The selected approaches were examined from the perspective of their potential contribution to maintaining student engagement, minimizing unnecessary disruptions, and establishing a positive learning environment.

RESULTS AND DISCUSSION

The analysis demonstrates that effective classroom management is a multidimensional pedagogical process. It includes not only the prevention and correction of inappropriate behaviour but also the organization of instruction, establishment of predictable routines, development of positive relationships, and creation of opportunities for meaningful student participation.

One of the central principles is the establishment of clear expectations. Students should understand what types of behaviour, communication, participation, and task completion are expected in particular learning situations. Expectations become more effective when they are communicated clearly, applied consistently, and connected with the objectives of the lesson.

Classroom routines also play an important role. Predictable procedures for beginning a lesson, changing activities, distributing materials, completing group tasks, and concluding a lesson can reduce unnecessary waiting time and support a smoother instructional process. Evertson and Emmer's work particularly emphasizes the importance of planning and implementing such classroom-management systems.

Another significant factor is the teacher–student relationship. Effective classroom management requires an appropriate balance between teacher authority and respectful interaction. The teacher needs to establish boundaries while simultaneously demonstrating fairness, consistency, attentiveness, and respect toward students. Positive communication may help prevent minor behavioural difficulties from developing into more serious disruptions.

Student engagement is equally important. When learners are actively involved in meaningful tasks, opportunities for off-task behaviour may decrease. Consequently, classroom management should be integrated with instructional design. Interesting questions, problem-solving activities, collaborative tasks, reflection exercises, and

appropriately differentiated assignments can contribute simultaneously to learning and classroom organization. Marzano, Marzano, and Pickering (2003) similarly emphasize rules and procedures, disciplinary interventions, teacher–student relationships, and the teacher's overall mental orientation as important dimensions of classroom management. This supports the interpretation of classroom management as a comprehensive pedagogical system rather than a collection of isolated behavioural techniques.

PRACTICAL STRATEGIES FOR EFFECTIVE CLASSROOM MANAGEMENT

1. Minimize unproductive classroom time. Teachers should carefully organize transitions between activities and avoid unnecessary periods when students are waiting without a meaningful task. Short review questions, reflection exercises, extension activities, or preparatory tasks can be used to maintain continuity throughout the lesson.

2. Establish clear rules and routines. Classroom expectations should be formulated in clear and understandable language. Procedures for entering the classroom, starting activities, working in groups, asking questions, using learning materials, and completing assignments should be introduced systematically and reinforced consistently.

3. Begin lessons with purposeful engagement. The opening stage of a lesson has an important influence on students' attention and readiness to learn. A short problem-solving activity, stimulating question, visual prompt, discussion, or connection with students' previous knowledge can create an immediate academic focus.

4. Use positive and constructive discipline. Effective discipline should emphasize the behaviour that students are expected to demonstrate rather than relying exclusively on prohibitions. Constructive communication, calm explanations, and consistent consequences can contribute to a respectful classroom atmosphere.

5. Reinforce appropriate behaviour. Teachers can acknowledge constructive participation through verbal encouragement, non-verbal recognition, feedback, or appreciation of students' effort. Positive reinforcement should be specific and connected with the desired behaviour so that students understand which actions contribute to an effective learning environment.

6. Use calm and unobtrusive interventions. Not every classroom difficulty requires a public correction. Teachers can redirect students through proximity, eye contact, a brief reminder, or an appropriate question. Such interventions can address minor difficulties while allowing the rest of the class to continue learning.

7. Promote student responsibility. Students should gradually become active participants in maintaining the learning environment. Assigning appropriate classroom responsibilities, establishing group norms, and involving learners in collaborative tasks can strengthen their sense of responsibility and cooperation.

8. Adapt management strategies to the instructional context. Classroom-management strategies should be selected according to students' age, educational needs, group characteristics, learning objectives, classroom size, instructional format, and

available resources. A strategy that works effectively in one classroom may require modification in another.

9. Integrate management with instructional design. Classroom management should not be separated from teaching methodology. Well-structured tasks, clear instructions, appropriate pacing, differentiated activities, and meaningful assessment can contribute to both academic achievement and effective classroom organization.

10. Monitor and reflect on classroom practice. Teachers should regularly evaluate the effectiveness of their management strategies. Reflective questions such as *Which routines worked effectively? When did students lose attention? Which interventions were successful? How could transitions be improved?* can help teachers refine their practice.

CONCLUSION

Classroom management constitutes an essential component of effective teaching and involves considerably more than controlling student behaviour. It encompasses classroom organization, establishment of clear expectations, development of positive teacher–student relationships, instructional planning, student engagement, positive discipline, and continuous monitoring of the learning environment.The analysis of the literature indicates that effective management is most productive when it is systematic, preventive, consistent, and integrated with instruction. Research-based approaches emphasize the importance of clear rules and procedures, positive relationships, appropriate behavioural interventions, and student participation in maintaining a productive learning environment. The practical strategies discussed in this article demonstrate that teachers can reduce unnecessary disruptions and increase opportunities for learning through purposeful lesson organization, effective transitions, constructive communication, positive reinforcement, and student responsibility. At the same time, classroom management should remain flexible because educational contexts, learners, and instructional objectives differ.

Consequently, classroom management can be considered an important pedagogical competence that contributes to the creation of an organized, inclusive, respectful, and productive learning environment. Its effectiveness depends on the teacher's ability to combine organizational skills with instructional competence, interpersonal communication, reflective practice, and sensitivity to students' individual and collective needs.

REFERENCES

1. Gable, R. A., Tonelson, S. W., Sheth, M., Wilson, C., & Park, K. L. (2012). Importance, usage, and preparedness to implement evidence-based practices for students with emotional disabilities: A comparison of knowledge and skills of special education and general education teachers. *Education and Treatment of Children, 35*(4), 499–519. https://doi.org/10.1353/etc.2012.0030
2. Office of Special Education Programs. (2015). *Supporting and Responding to Student Behaviour: Evidence-Based Classroom Strategies for Teachers*. Washington, DC: Office of Special Education Programs.

3. Gage, N. A., Scott, T., Hirn, R., & MacSuga-Gage, A. S. (2018). The relationship between teachers' implementation of classroom management practices and student behaviour in elementary school. *Behavior Disorders, 43*, 302–315.
4. Algozzine, B., Wang, C., & Violette, A. S. (2011). Re-examining the relationship between academic achievement and social behaviour. *Journal of Positive Behavior Interventions, 13*, 3–16.
5. AhaSlides. *Classroom Management Skills*. AhaSlides.
6. Marzano, R. J., Marzano, J. S., & Pickering, D. J. (2003). *Classroom Management That Works: Research-Based Strategies for Every Teacher*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development (ASCD).
7. Evertson, C. M., & Emmer, E. T. (2017). *Classroom Management for Elementary Teachers* (10th ed.). Boston: Pearson.

INSTITUTIONAL GOVERNANCE OF CO-CURRICULAR SYSTEMS FOR TALENT DEVELOPMENT AND EMPLOYABILITY ALIGNMENT: A COMPARATIVE POLICY ANALYSIS OF UZBEKISTAN AND MALAYSIA

Abdurazoqov Ulugbek
English teacher
Tashkent International University

Abstract. Graduate employability has become a central accountability category in higher education policy worldwide, yet the institutional machinery through which universities convert employability commitments into organised student development remains under-theorised. This article examines how institutional governance arrangements condition the alignment between co-curricular systems and talent development objectives, and introduces the concept of the governance-alignment gap, understood as the structurally produced distance between an institution's declared employability commitments and its administrative capacity to enact them. The study applies qualitative document and policy analysis to national regulatory frameworks and publicly available institutional strategic documents in Uzbekistan and Malaysia, coded through the regulative, normative and cultural-cognitive pillars of institutional theory. The analysis produces an ideal-type matrix distinguishing a regulatory-integrative governance regime, in which co-curricular attainment is nationally codified, credit-bearing and auditable, from a transitional-experimental regime, in which reform intensity is high but middle-tier administrative capacity and cross-unit coordination remain constrained. Four testable propositions are formulated for the subsequent empirical phase of the study. The article contributes to higher education governance theory by relocating the employability debate from student attributes to organisational design, and it offers policy recommendations for Uzbek higher education institutions concerning dedicated co-curricular governance units, discretionary funding instruments and outcome-based recognition mechanisms.

Keywords*: institutional governance; co-curricular systems; graduate employability; talent development; decoupling; higher education reform; comparative policy analysis; Uzbekistan; Malaysia.*

Annotatsiya. Bitiruvchilarning mehnat bozorida bandlik salohiyati (employability) bugungi kunda jahon oliy ta'lim siyosatining markaziy hisobdorlik kategoriyalaridan biriga aylandi, biroq universitetlar ushbu majburiyatlarni tashkiliy jihatdan uyushtirilgan talaba rivojlanishi tizimiga qanday institutsional mexanizmlar orqali aylantirishi yetarlicha nazariy o'rganilmagan. Maqolada institutsional boshqaruv tuzilmalari kokurrikulyar tizimlarning iste'dodni rivojlantirish maqsadlariga muvofiqligini qanday shartlab berishi tahlil qilinadi hamda "boshqaruv–muvofiqlik tafovuti" (governance–alignment gap) tushunchasi ilmiy muomalaga kiritiladi: u muassasaning e'lon qilingan bandlik majburiyatlari bilan ularni amalga oshirish uchun zarur ma'muriy salohiyat

o‘rtasidagi tuzilmaviy tarzda yuzaga keladigan masofani anglatadi. Tadqiqotda O‘zbekiston va Malayziyaning milliy me’yoriy hujjatlari hamda oliy ta’lim muassasalarining ochiq strategik hujjatlari sifatli hujjat va siyosat tahlili usuli bilan o‘rganilib, institutsional nazariyaning regulyativ, normativ va madaniy-kognitiv ustunlari asosida kodlangan. Tahlil natijasida ikki ideal tipni farqlovchi matritsa ishlab chiqildi: kokurrikulyar yutuq milliy darajada kodlangan, kredit bilan ta’minlangan va audit qilinadigan regulyativ-integrativ rejim hamda islohot jadalligi yuqori, biroq o‘rta bo‘g‘in ma’muriy salohiyati va bo‘linmalararo muvofiqlashtiruv cheklangan o‘tish-eksperimental rejim. Tadqiqotning keyingi empirik bosqichi uchun to‘rtta tekshiriladigan faraz shakllantirildi. Maqola bandlik muhokamasini talaba xususiyatlaridan tashkiliy loyihalash sathiga ko‘chirish orqali oliy ta’lim boshqaruvi nazariyasiga hissa qo‘shadi hamda O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari uchun maxsus kokurrikulyar boshqaruv bo‘linmalari, moslashuvchan moliyalashtirish vositalari va natijaga yo‘naltirilgan tan olish mexanizmlariga oid tavsiyalar taklif etadi.

Kalit so‘zlar*: institutsional boshqaruv; kokurrikulyar tizimlar; bitiruvchilar bandligi; iste’dodni rivojlantirish; tuzilmaviy ajralish; oliy ta’lim islohoti; qiyosiy siyosat tahlili; O‘zbekiston; Malayziya.*

Аннотация. Трудоустраиваемость выпускников (employability) стала одной из центральных категорий подотчётности в политике высшего образования, однако институциональные механизмы, посредством которых университеты преобразуют декларируемые обязательства в организованную систему развития студентов, остаются недостаточно теоретически осмысленными. В статье анализируется, каким образом структуры институционального управления обусловливают согласованность кокуррикулярных систем с задачами развития талантов, и вводится понятие «разрыва управления и согласованности» (governance-alignment gap), понимаемого как структурно порождаемая дистанция между заявленными обязательствами вуза в сфере трудоустраиваемости и его административной способностью их реализовать. Исследование основано на качественном анализе документов и политики: изучены национальные нормативные акты и находящиеся в открытом доступе стратегические документы вузов Узбекистана и Малайзии, закодированные через регулятивную, нормативную и культурно-когнитивную опоры институциональной теории. Результатом анализа стала матрица идеальных типов, различающая регулятивно-интегративный режим, в котором кокуррикулярные достижения кодифицированы на национальном уровне, обеспечены кредитами и подлежат аудиту, и переходно-экспериментальный режим, характеризующийся высокой интенсивностью реформ при ограниченности административного потенциала среднего звена и межподразделенческой координации. Сформулированы четыре проверяемые гипотезы для последующего эмпирического этапа. Статья вносит вклад в теорию управления высшим образованием, перемещая дискуссию о трудоустраиваемости с уровня качеств студента на уровень организационного проектирования, и предлагает

рекомендации для вузов Узбекистана, касающиеся специализированных подразделений управления кокуррикулярной деятельностью, гибких инструментов финансирования и механизмов признания, ориентированных на результат.

Ключевые слова: институциональное управление; кокуррикулярные системы; трудоустраиваемость выпускников; развитие талантов; структурное расщепление; реформа высшего образования; сравнительный анализ политики; Узбекистан; Малайзия.

1. Introduction

Over the past two decades graduate employability has migrated from the periphery of higher education discourse to the centre of national performance frameworks. The term itself remains conceptually contested. Harvey argues that employability should be understood as a graduate's capacity to obtain and sustain meaningful work rather than as an employment rate recorded at a fixed post-graduation date [1]. Yorke defines it as a set of achievements, understandings and personal attributes that increase the likelihood of gaining employment and succeeding in chosen occupations, explicitly rejecting its reduction to a single statistical indicator [2]. Notwithstanding these cautions, funding, accreditation and ranking regimes have progressively converted employability into a measurable accountability category [3]. This conversion has taken place within a broader transformation of higher education marked by massification, institutional differentiation and intensified competition for status [4; 5].

Within this environment co-curricular systems have acquired strategic significance. In this article the term co-curricular system denotes the institutionally organised, formally recognised and administratively supported set of learning activities that lie outside the formal syllabus yet are deliberately linked to programme-level or institutional learning outcomes: credited leadership programmes, structured volunteering and service learning, student organisation portfolios, career development modules and competition-based talent pathways. This must be distinguished analytically from extra-curricular activity, which is student-initiated, institutionally unrecorded and not tied to declared outcomes. The distinction is not terminological pedantry. The two categories impose different governance requirements, and Jackson and Bridgstock demonstrate empirically that graduates attribute different value to them, with internships organised as extra-curricular provision rated more favourably than some forms of embedded work-integrated learning [7]. Conflating the two has obscured a simple fact: co-curricular provision is an organisational product that requires deliberate design, resourcing, coordination and recognition.

The dominant research tradition has nevertheless approached these activities almost exclusively from the student side, asking which forms of participation predict which skills or outcomes [6; 7]. What remains comparatively unexamined is the institutional layer: how decision rights over co-curricular provision are distributed, how budgets reach it, how student affairs and academic units are coupled, and how quickly signals from the

labour market are translated into revised provision. Kezar's analysis of organisational change in higher education shows that stated institutional intentions rarely produce change in the absence of corresponding structural and cultural mechanisms [8]. This insight has seldom been extended to non-formal and experiential learning structures, which is precisely where it is most needed, because such structures typically lack the protection that curricular regulation affords to formal programmes.

A second gap is comparative. Studies of employability governance are concentrated in Anglophone and Western European systems, while systematic comparison between an established regulatory system and a system undergoing rapid reform is rare. Malaysia and Uzbekistan present an analytically productive contrast. Malaysia has operated a decade-long national blueprint that places holistic, entrepreneurial and balanced graduate development at the head of its reform agenda and has devised an integrated assessment instrument for this purpose [9]. Uzbekistan is implementing a concentrated modernisation programme whose framing document sets system-level targets for coverage, quality and international visibility [10], and whose institutional landscape has been reshaped repeatedly since independence [11]. The two systems therefore differ less in declared ambition than in the maturity of the administrative instruments available to realise it.

The object of the study is the institutional governance of co-curricular systems in higher education institutions. The subject is the set of structural mechanisms — decision rights, resource allocation logic, inter-unit coordination and recognition instruments — that mediate the alignment of those systems with talent development and employability objectives.

The aim of this article is to conceptualise and analytically ground the institutional conditions under which co-curricular systems become aligned with employability objectives, through a comparative reading of the Uzbek and Malaysian policy environments. Three research questions follow. First, how is employability conceptualised and operationalised in the national regulatory frameworks governing higher education in the two countries? Second, which governance dimensions differentiate co-curricular regimes, and how may these be systematised analytically? Third, under what structural conditions does a governance-alignment gap emerge, and how does its form differ between a mature regulatory system and a transitional reform system?

The scientific novelty of the work consists in four elements. It introduces the governance-alignment gap as an analytical category and specifies its three components, one of which — responsiveness lag — extends classical decoupling theory with a temporal dimension. It constructs an ideal-type matrix of co-curricular governance regimes derived from six governance dimensions. It provides, to the author's knowledge, the first systematic comparison of co-curricular governance instruments in Uzbekistan and Malaysia. Finally, it formulates four empirically testable propositions that convert the conceptual argument into a research programme.

2. Literature review

2.1. From individual attribute to institutional responsibility

The first generation of employability scholarship sought to specify what employability consists of. Knight and Yorke propose a four-component account in which understanding, skilful practices, efficacy beliefs and metacognition interact rather than accumulate additively [12]. Tomlinson subsequently reframes employability as the possession of several distinct forms of graduate capital — human, social, cultural, identity and psychological — arguing that skills-based accounts underestimate the relational and biographical resources graduates deploy in labour markets [13]. Clarke integrates these strands into a model in which human capital, social capital, individual behaviours, individual attributes and perceived employability are conditioned by contextual factors [14]. Bridgstock adds a dimension neglected by attribute lists, namely career self-management: the capacity to navigate, not merely to enter, a labour market [15]. Sin and Neave show that the term is interpreted differently by policymakers, employers, academics and students, so that apparent consensus around employability conceals substantive disagreement about what institutions are being asked to produce [16].

A critical observation follows from this body of work, and it is the author's own reading rather than a claim advanced by the cited authors. Each of these models locates employability at the level of the individual graduate. Even where context appears, as in Clarke's framework [14], it functions as an exogenous constraint rather than as a set of manipulable organisational variables. The institution is thus present in the literature as a site where employability is developed, but largely absent as an object whose internal design determines whether development occurs at all.

2.2. Co-curricular participation and its contested returns

The theoretical foundations for co-curricular provision are well established. Astin's involvement theory holds that learning is proportional to the quantity and quality of physical and psychological energy a student invests in the academic experience, which implies that institutional structures matter chiefly insofar as they generate opportunities for investment [17]. Kolb's experiential learning cycle specifies the mechanism by which such investment becomes learning, moving through concrete experience, reflective observation, abstract conceptualisation and active experimentation [18]. Kahu's review demonstrates that student engagement has been framed through behavioural, psychological, sociocultural and holistic perspectives, and argues for treating engagement as a state produced by the interaction of student and institution rather than as a student property [19].

Empirical findings on returns are more heterogeneous than policy rhetoric suggests. Stuart and colleagues report that engagement in activity beyond the curriculum shapes the student experience and graduate outcomes, with effects that differ across widening-participation groups [20]. Roulin and Bangerter show that students consciously use such activity to secure positional advantage in competitive labour markets, which situates participation within a signalling logic as much as a developmental one [21]. Thompson and colleagues find that students value these activities as a supplement to, rather than a

substitute for, academic attainment [22]. Bathmaker, Ingram and Waller demonstrate that the capacity to mobilise the capitals accumulated through such participation is socially stratified, so that identical provision yields unequal returns [23]. Jackson and Bridgstock, comparing curricular, co-curricular and extra-curricular routes, find the activities more useful for developing skills and gaining experience than for broadening networks or improving career outcomes [7], a finding elaborated in subsequent work on participation patterns and graduate outcomes [40].

Taken together, this evidence supports a conclusion that the employability literature has not fully absorbed: the returns to co-curricular participation are conditional on how the activity is organised, recognised and connected to the curriculum. That is an institutional design question, and it returns the analysis to governance.

2.3. Governance of higher education and institutional theory

Clark's study of entrepreneurial universities identifies five interacting elements of transformation, among them a strengthened steering core, an expanded developmental periphery and a diversified funding base [24]. The framework is directly relevant here, since co-curricular provision typically resides in exactly that developmental periphery and is therefore structurally vulnerable when steering and funding are weak. Ferlie, Musselin and Andresani show that contemporary steering of higher education systems combines new public management instruments with network governance, producing hybrid arrangements in which formal authority and effective influence do not coincide [25]. Kezar demonstrates that change in colleges depends on the alignment of structure, culture and leadership rather than on strategic declaration [8].

Institutional theory supplies the mechanism that explains why declaration and practice diverge. Meyer and Rowan argue that organisations in institutionalised environments adopt formal structures that signal conformity to legitimated rationalised myths, and that such structures are frequently decoupled from actual work activity [26]. DiMaggio and Powell specify the pressures that generate such conformity as coercive, mimetic and normative isomorphism [27]. Scott systematises the institutional order into regulative, normative and cultural-cognitive pillars, which provides the coding architecture adopted in this study [28]. Suchman's account of legitimacy distinguishes pragmatic, moral and cognitive bases, allowing a differentiated reading of why institutions maintain co-curricular structures they do not fully resource [29]. Human capital theory, in Becker's formulation, explains the demand side of this configuration, since it establishes why states and employers press for competence formation [30], while Hazelkorn documents how ranking regimes intensify mimetic pressure on institutional priorities [31].

The argument advanced in this article is that decoupling theory, developed to explain the divergence between formal structure and activity, requires an additional dimension when applied to employability. Classical decoupling is essentially static: structure exists, activity diverges. Employability alignment, however, is a moving target, because labour market requirements change faster than administrative procedure. A structure may be

genuinely coupled to activity and still fail, simply because the interval between a labour market signal and a revised co-curricular offering exceeds the useful life of that signal. This temporal component is developed below as responsiveness lag.

2.4. The two national contexts

Malaysian higher education policy is organised around a national blueprint covering the period 2015–2025, whose first shift addresses holistic, entrepreneurial and balanced graduates and which explicitly provides for an integrated cumulative grade point average system assessing students across domains that extend well beyond disciplinary knowledge, together with a structural transition from centralised governance towards earned autonomy [9]. Uzbek higher education is governed by a concept document approved in 2019 that sets targets for coverage, the phased introduction of a credit-module system and international ranking performance [10], reinforced by the national strategy adopted in 2023 [33] and by the framework law on education [32]. Ruziev and Burkhanov trace the reform trajectory and the persistence of inherited administrative arrangements in the post-Soviet Uzbek system [11].

2.5. Synthesis and identified gap

Three conclusions emerge from this review. The employability literature is well developed at the level of individual attributes and thin at the level of organisational design. The co-curricular literature establishes that returns depend on organisation but does not analyse the governance arrangements that produce that organisation. The governance and institutional theory literatures supply the necessary concepts but have rarely been applied to non-formal learning structures, and never, to the author's knowledge, in a comparison of a mature regulatory system with a transitional one. The present study addresses this intersection.

3. Research methodology

3.1. Design and rationale

The study adopts a qualitative comparative multi-case design. This approach is appropriate where the phenomenon under investigation is an organisational process embedded in its context and where the boundary between phenomenon and context is not clearly separable [34]. Cross-case comparison is used to build rather than to test theory at this stage, following the logic of theoretical rather than statistical sampling [35].

The overall research programme comprises two phases. Phase one, reported in this article, consists of documentary and policy analysis at national and institutional levels. Phase two consists of semi-structured elite interviews with senior leadership, career centre directors and student affairs coordinators in six purposively selected institutions, three per country, balanced across public and private status. Phase two is at the fieldwork stage and its results are not reported here. This separation is stated explicitly because presenting analytically derived expectations as though they were verified empirical findings would compromise the evidentiary status of the study. Accordingly, every statement in section 4 that anticipates rather than establishes an outcome is marked as a proposition.

3.2. Data corpus

Three categories of source were assembled. Category A comprises national regulatory and strategic documents: for Uzbekistan, the Presidential Decree approving the Concept for the Development of the Higher Education System until 2030 [10], the framework Law on Education [32] and the Uzbekistan–2030 Strategy [33]; for Malaysia, the Malaysia Education Blueprint 2015–2025 for higher education [9]. Category B comprises publicly available institutional documents — strategic plans, governance charters, student affairs and career service regulations — published by higher education institutions in both countries. Category C comprises peer-reviewed scholarly literature published between 1977 and 2024 and retrieved from Scopus- and Web of Science-indexed sources, with priority given to work published within the last decade except where a foundational contribution required direct citation. Documents were treated as institutional artefacts that record intent and authority relations, following established procedure for document analysis as a qualitative method [36].

3.3. Analytical procedure

Analysis proceeded in four steps. First, each document was coded deductively against Scott's three institutional pillars [28], distinguishing regulative provisions that mandate or prohibit, normative provisions that prescribe appropriate conduct, and cultural-cognitive provisions that establish taken-for-granted categories. Second, an inductive round of coding identified six recurrent governance dimensions: locus of decision rights, resource allocation logic, inter-unit coordination, recognition and measurement instruments, responsiveness to labour market signals, and dominant basis of legitimacy. Third, cross-case synthesis was applied to construct comparative displays, following established procedure for qualitative data analysis [37], with thematic organisation informed by Braun and Clarke [38]. Fourth, the resulting patterns were condensed into two ideal types.

The ideal types presented in Table 1 are analytical constructs in the Weberian sense. They deliberately accentuate selected features in order to render contrasts intelligible, and no actual institution is expected to correspond fully to either type. They are therefore instruments of comparison, not descriptions of particular universities.

3.4. Trustworthiness

Trustworthiness was addressed through the four criteria of credibility, transferability, dependability and confirmability [39]. Credibility was supported by triangulating national policy documents against institutional documents and against independent scholarly accounts of each system. Transferability is supported by the explicit specification of the six governance dimensions, which permits application of the framework to other systems. Dependability and confirmability were supported by maintaining a coding audit trail linking every analytical claim to a source document.

3.5. Limitations of the present phase

Policy documents record intent, authority and instrument design; they do not record implementation. A system may possess a sophisticated recognition instrument that is

applied ritualistically, or may lack such an instrument while achieving effective coordination informally. The distance between documented design and enacted practice is precisely the object of phase two. Consequently the findings below should be read as claims about the architecture of governance instruments, not as claims about their effects on graduates.

4. Analysis and results

4.1. Employability in the two national policy frameworks

The Malaysian framework operationalises employability through the assessment architecture itself. The blueprint's first shift is directed at holistic, entrepreneurial and balanced graduates, and it provides for an integrated cumulative grade point average system designed to assess student development across a set of domains that includes practical skills, social skills and responsibility, ethics and values, communication, problem solving, information management and entrepreneurship alongside disciplinary knowledge [9]. The same document commits the system to expanding experiential and service learning, to deeper industry involvement in programme design and delivery, and to a structural transition from centralised control towards earned autonomy accompanied by outcome-focused performance management [9].

Read through the institutional pillars, this is a regulative intervention with normative reach. By making co-curricular attainment measurable and reportable, the instrument renders it institutionally legible. Legibility has three organisational consequences: attainment can be aggregated, it can be audited, and it can be attached to accountability. Provision that is legible in this sense competes for resources on the same terms as curricular provision. Provision that is not legible competes on weaker terms, irrespective of how strongly it is endorsed rhetorically.

The Uzbek framework operationalises employability at a different level of the system. The 2019 concept document frames higher education development in terms of coverage, quality, correspondence with labour market demand, phased introduction of the credit-module system and international ranking performance, with an indicated coverage target above fifty per cent and a target for institutional presence in recognised international rankings by 2030 [10]. The 2023 national strategy sustains this direction across the education field [33], and the framework law establishes the legal basis for institutional autonomy [32]. Youth development is additionally promoted through nationally sponsored initiatives operating substantially through channels parallel to the academic assessment architecture rather than through it.

The analytical contrast is therefore not one of ambition but of instrument level. In the Malaysian documents employability is specified as a programme-level assessed outcome; in the Uzbek documents it is specified as a system-level developmental objective. The regulative pillar in the Uzbek case is dense at the macro level and comparatively thin at the level where co-curricular attainment would be recorded, aggregated and audited. This difference concerns the design of instruments as expressed

in the documents analysed and does not by itself establish any difference in implementation quality or in graduate outcomes.

4.2. An ideal-type matrix of co-curricular governance regimes

The six governance dimensions identified inductively during coding generate the two ideal types set out in Table 1. The table is an analytical construct derived from document analysis and from the governance literature reviewed in section 2; it is not an empirical description of the six institutions in the study sample.

Table 1. Ideal-type matrix of co-curricular governance regimes (analytical construct derived from document analysis)

Governance dimension	Regulatory-integrative regime	Transitional-experimental regime
Locus of decision rights	Distributed within a nationally set frame; institutional discretion earned against declared outcomes.	Concentrated at the institutional apex; delegation expanding but unevenly formalised.
Resource allocation logic	Allocation tied to reported outcomes; co-curricular provision competes on the same terms as curricular provision.	Line-item allocation with limited reallocation discretion; co-curricular provision funded residually or from project sources.
Inter-unit coordination	Career services and student development functions coupled to faculties through shared outcome frameworks.	Academic and student affairs administered as parallel domains with limited cross-functional integration.
Recognition and measurement	Co-curricular attainment codified in a formal instrument, recorded and auditable alongside academic results.	Attainment recognised informally or through certificates external to the academic record; aggregation difficult.
Responsiveness to labour market signals	Signals enter through institutionalised channels (tracer studies, employer councils) with defined review cycles.	Signals enter episodically through leadership initiative; translation into provision depends on individual agency.
Dominant basis of legitimacy	Cognitive and moral: conformity to an established, taken-for-granted model of	Pragmatic and moral: demonstration of reform commitment to state

Governance dimension	Regulatory-integrative regime	Transitional-experimental regime
	holistic graduate development.	principals and to prospective students.

Source: compiled by the author on the basis of the documents listed in section 3.2 and the governance literature reviewed in section 2.3.

The dimensions are not independent. Recognition instruments create the data on which resource allocation can be defended; discretionary budgets shorten the approval chain and therefore reduce responsiveness lag; coordination arrangements determine whether labour market intelligence reaches the units that design provision. A regime may be strong on one dimension and weak on another, and it is these internal inconsistencies, rather than the aggregate position, that generate the specific form of the governance-alignment gap.

4.3. The governance-alignment gap: conceptual specification

The governance-alignment gap is defined here as the structurally produced distance between an institution's declared commitment to graduate employability and its administrative capacity to enact that commitment through co-curricular provision. Three analytically distinct components are proposed.

The first is vertical strategic-operational decoupling. Employability appears in mission statements, strategic plans and accreditation submissions without corresponding standing operating procedures, dedicated budget lines or assigned decision rights. This is a direct instance of the mechanism described by Meyer and Rowan, in which formal structure serves a legitimating function and remains loosely connected to the activity it nominally governs [26].

The second is horizontal structural-functional fragmentation. Academic faculties, student affairs and career services operate as separate administrative domains with distinct reporting lines, budgets and performance indicators. Under this arrangement co-curricular provision is not unowned but multiply owned, which in practice reduces accountability rather than increasing it, since no single unit is answerable for alignment as such.

The third component is temporal and constitutes the study's principal extension of decoupling theory. Responsiveness lag is defined as the interval between the emergence of a labour market signal and the appearance of revised co-curricular provision addressing it. Its magnitude is determined by the length of the approval chain, the rigidity of budget reallocation rules and the periodicity of curriculum and programme review cycles. Responsiveness lag can be large in an institution with no vertical decoupling and no horizontal fragmentation, which is why it cannot be reduced to the first two components. Where the lag exceeds the useful life of the signal, alignment fails even though every formal structure is functioning as designed.

4.4. Comparative interpretation

The Malaysian policy architecture approximates the regulatory-integrative type. Where a gap arises in such a regime, the analysis suggests it is unlikely to take the form of absent structure. The more plausible form is compliance ritualism: activity is documented because documentation is required, and the recognition instrument gradually becomes an accounting exercise detached from developmental purpose. This is a risk inherent in legibility itself, since any instrument that renders attainment auditable also renders it gameable.

The Uzbek policy architecture approximates the transitional-experimental type. Reform intensity is high, institutional autonomy is expanding and experimentation is encouraged. The analysis suggests that the characteristic gap in such a regime is one of capacity and coordination rather than of intent: the middle administrative tier that would convert strategic direction into standing provision is comparatively thin, and inherited coordination patterns persist alongside new structures.

Two qualifications are essential. First, these are readings of documented governance architecture, and the corresponding empirical claims remain to be tested in phase two. Second, and analytically more important, variation between public and private institutions within each country may on several dimensions exceed variation between the two countries. Private institutions in both systems face tuition-dependent revenue structures that create direct incentives for employability performance, while public institutions in both systems operate within line-item budget controls of differing rigidity. National comparison alone would therefore be an insufficient design, and the study's within-country balance across sectors is a deliberate response to this.

4.5. Propositions for empirical testing

The analysis yields four propositions. They are stated as testable expectations, not as findings.

P1. The more fully co-curricular attainment is codified in a formal recognition instrument, the smaller the vertical strategic-operational decoupling within the institution, because codification creates the data on which internal resource claims can be defended.

P2. Structural embedding of career development staff within academic faculties, as opposed to their concentration in a central service unit, reduces horizontal fragmentation and shortens responsiveness lag.

P3. Budgetary discretion at faculty or unit level predicts co-curricular responsiveness more strongly than the aggregate level of institutional funding, since lag is generated primarily by reallocation rules rather than by resource volume.

P4. Where a recognition instrument is introduced without corresponding developmental capacity, alignment gives way to compliance ritualism, and the association between co-curricular participation and graduate capital formation weakens rather than strengthens.

4.6. Theoretical interpretation

Three theoretical traditions each explain part of the configuration and none explains it alone. Human capital theory accounts for why states and employers press institutions

to produce competence, but treats the production process itself as a black box [30]. Experiential learning theory specifies how designed experience becomes competence [18], but presupposes that a designed experience exists, which is exactly what governance determines. Institutional theory explains why a commitment may be sincerely held and structurally hollow at the same time [26; 27; 28], and why institutions maintain visible structures they do not fully resource, since such structures secure legitimacy on pragmatic and moral grounds even when their technical efficacy is limited [29].

The isomorphic pressures identified by DiMaggio and Powell are all observable in the documentary record of both systems [27]. Coercive pressure operates through national frameworks and reporting requirements. Mimetic pressure operates through international ranking regimes, which reward visible conformity to recognised models [31]. Normative pressure operates through professional accreditation and the transnational circulation of quality assurance conventions. The proposition that follows is that co-curricular alignment is a governance problem — a matter of decision rights, resource routing, coupling and legibility — before it is a pedagogical one, and that pedagogical interventions in a misaligned governance structure will produce activity without producing alignment.

5. Conclusions and recommendations

5.1. Main conclusions

First, the employability literature has developed a sophisticated account of what graduates need and a comparatively undeveloped account of how institutions organise themselves to provide it; co-curricular provision is an organisational product, and its returns are conditional on the governance arrangements that generate it.

Second, the governance-alignment gap can be specified analytically as comprising vertical strategic-operational decoupling, horizontal structural-functional fragmentation and responsiveness lag. The third component is not reducible to the first two and constitutes an extension of decoupling theory to a domain in which the object of alignment is itself in motion.

Third, comparison of the Uzbek and Malaysian policy architectures indicates a difference in the level at which employability is instrumented rather than in the strength of commitment to it: as a programme-level assessed outcome in the Malaysian documents and as a system-level developmental objective in the Uzbek documents. This is an architectural difference with organisational consequences, since only the former renders co-curricular attainment institutionally legible.

Fourth, each regime type carries a characteristic failure mode. The regulatory-integrative type risks compliance ritualism; the transitional-experimental type risks capacity-limited fragmentation. Neither risk is remedied by intensifying the commitment already declared.

5.2. Theoretical significance

The study relocates the employability debate from student attributes to organisational design, and it extends institutional decoupling theory with a temporal

component applicable wherever the standard against which an organisation is judged changes faster than its administrative procedures. The six-dimension framework and the two ideal types are offered as transferable analytical instruments, applicable beyond the two systems examined here.

5.3. Practical recommendations

The following recommendations follow from the analysis and are addressed primarily to institutional leadership and policymakers in reforming systems. They should be read as design proposals whose effects require evaluation, not as validated interventions.

A dedicated co-curricular governance unit should be established with a standing mandate rather than project status, chaired at vice-rector level and constituted with cross-membership from faculties, career services and student organisations, so that a single body is answerable for alignment as such.

A formal recognition instrument for co-curricular attainment, such as a competency record accompanying the academic transcript, should be developed and piloted. Proposition P4 counsels against direct transfer of any existing national instrument; the developmental capacity to support the recognised competencies must be built in parallel with the instrument, or the instrument will document activity that is not occurring.

Budget instruments should be reformed to create protected but discretionary development funds at faculty level with simplified reallocation rules, since responsiveness lag is generated by approval procedure more than by resource scarcity.

Career development staff should be embedded within faculties in addition to, not instead of, a central coordinating office, so that labour market intelligence reaches the units that design provision.

A formal annual intake cycle should be institutionalised in which employer council and tracer study input is converted into revised co-curricular provision within a defined maximum interval, making responsiveness lag an explicitly managed parameter rather than an emergent property.

Targeted professional development should be provided for the middle administrative tier — deans of student affairs, faculty coordinators and career service managers — since this tier converts strategic direction into standing provision and is the point at which capacity constraints bind most tightly in transitional systems.

5.4. Limitations and directions for further research

The findings reported here derive from documentary analysis and characterise governance architecture rather than governance in practice. The interview phase will test the four propositions against the accounts of those who operate these structures. Beyond the present programme, four directions merit attention. Longitudinal tracking of graduates from institutions differing in governance alignment would permit estimation of downstream career effects. Construction of a quantitative governance-alignment index would allow comparison across larger samples. Extension of the framework to other Central Asian systems undergoing comparable reform would test its transferability.

Finally, given evidence that the capacity to mobilise co-curricular capital is socially stratified [23], the equity consequences of formal recognition instruments require dedicated investigation, since an instrument that rewards participation may widen rather than narrow existing differentials.

REFERENCES

1. Harvey L. Defining and Measuring Employability // Quality in Higher Education. – 2001. – Vol. 7, No. 2. – P. 97–109.

2. Yorke M. Employability in Higher Education: What It Is – What It Is Not. – York: Higher Education Academy, 2006. – 24 p.

3. Tomlinson M. Graduate Employability: A Review of Conceptual and Empirical Themes // Higher Education Policy. – 2012. – Vol. 25, No. 4. – P. 407–431.

4. Altbach P. G., Reisberg L., Rumbley L. E. Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. – Paris: UNESCO, 2009. – 246 p.

5. Marginson S. The Dream Is Over: The Crisis of Clark Kerr's California Idea of Higher Education. – Oakland: University of California Press, 2016. – 344 p.

6. Kuh G. D. High-Impact Educational Practices: What They Are, Who Has Access to Them, and Why They Matter. – Washington, DC: Association of American Colleges and Universities, 2008. – 34 p.

7. Jackson D., Bridgstock R. What Actually Works to Enhance Graduate Employability? The Relative Value of Curricular, Co-Curricular, and Extra-Curricular Learning and Paid Work // Higher Education. – 2021. – Vol. 81, No. 4. – P. 723–739. DOI: 10.1007/s10734-020-00570-x.

8. Kezar A. How Colleges Change: Understanding, Leading, and Enacting Change. – New York: Routledge, 2014. – 256 p.

9. Ministry of Education Malaysia. Malaysia Education Blueprint 2015–2025 (Higher Education). – Putrajaya: Ministry of Education Malaysia, 2015.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz/docs/4545884.

11. Ruziev K., Burkhanov U. Uzbekistan: Higher Education Reforms and the Changing Landscape since Independence // 25 Years of Transformations of Higher Education Systems in Post-Soviet Countries / Eds. J. Huisman, A. Smolentseva, I. Froumin. – Cham: Palgrave Macmillan, 2018. – P. 435–459.

12. Knight P., Yorke M. Learning, Curriculum and Employability in Higher Education. – London: RoutledgeFalmer, 2004. – 256 p.

13. Tomlinson M. Forms of Graduate Capital and Their Relationship to Graduate Employability // Education + Training. – 2017. – Vol. 59, No. 4. – P. 338–352.

7-8-SINF ADABIYOT DARSLIKLARIDA ONOMASTIK MATERIALLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Meliqulov Shohjahon,
Innovatsion texnologiyalar universiteti
assistent-o'qituvchisi

Annotatsiya *Ushbu maqolada umumta'lim maktablarining 7 va 8-sinf "Adabiyot" fani bo'yicha yangi avlod darsliklari materiallari misolida onomastik birliklar – antroponimlar, toponimlar, etnonimlar hamda gidronimlarni o'rganishning lingvo-poetik va metodik ahamiyati yoritilgan. Yangi milliy o'quv dasturi asosida yaratilgan darsliklarda berilgan badiiy asarlar matnidagi atoqli otlarning semantik va diskursiv imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda onomastik tahlil o'quvchilarning mantiqiy, badiiy-estetik hamda milliy-madaniy dunyoqarashini rivojlantirishda muhim lingvodidaktik vosita ekanligi ilmiy asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *yangi darsliklar, 7-sinf adabiyot, 8-sinf adabiyot, onomastika, antroponim, toponim, lingvodidaktika, badiiy matn tahlili, integratsiyalashgan ta'lim.*

Annotation: *This article examines the linguo-poetic and pedagogical significance of studying onomastic units – such as anthroponyms, toponyms, ethnonyms, and hydronyms – based on the new generation of 7th and 8th-grade "Literature" textbooks in general secondary education. Within the framework of the new national curriculum, the semantic and discursive potential of proper nouns found in literary texts is analyzed. The research scientifically substantiates that onomastic analysis serves as a crucial linguodidactic tool for fostering students' logical, artistic-aesthetic, and national-cultural mindsets.*

Keywords: *new textbooks, 7th-grade literature, 8th-grade literature, onomastics, anthroponym, toponym, linguodidaktics, literary text analysis, integrated learning.*

Аннотация: *В данной статье на примере учебников нового поколения по предмету "Литература" для 7 и 8 классов общеобразовательных школ освещается лингвопоэтическое и методическое значение изучения ономастических единиц – антропонимов, топонимов, этнонимов и гидронимов. Анализируются семантические и дискурсивные возможности собственных имен в текстах художественных произведений, включенных в учебники на основе новой национальной учебной программы. В исследовании научно обосновано, что ономастический анализ является важным лингводидактическим средством развития логического, художественно-эстетического и национально-культурного мышления учащихся.*

Ключевые слова: *новые учебники, литература 7 класса, литература 8 класса, ономастика, антропоним, топоним,* лингводидактика, анализ художественного текста, интегрированное обучение.

Kirish (Introduction). O‘zbekiston Respublikasida uzluksiz ta’lim tizimini tubdan isloh qilish va Milliy o‘quv dasturini amaliyotga joriy etish jarayonida umumta’lim maktablarining “Adabiyot” fani darsliklarini mazmunan va metodik jihatdan yangilashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Yangi avlod darsliklarida asosiy e’tibor o‘quvchining shunchaki faktik ma’lumotlarni yodlashiga emas, balki badiiy matnni chuqur va atroflicha anglash, matn osti ma’nolarini chaqish, mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan.

Badiiy matn tarkibidagi onomastik birliklar – kishi nomlari (antroponimlar), joy nomlari (toponimlar), suvlarning nomlanishi (gidronimlar) hamda urug‘-qabila va xalq nomlari (etnonimlar) asarning g‘oyaviy-badiiy mundarijasini belgilovchi, obrazlar xarakterini ochib beruvchi hamda voqealar sodir bo‘layotgan makon va zamon koloritini shakllantiruvchi muhim lisoniy omillar hisoblanadi. Shu sababli, 7 va 8-sinf adabiyot darsliklarida uchraydigan onomastik materiallardan o‘quv jarayonida samarali foydalanish o‘quvchilarning ham lisoniy, ham adabiy-estetik kompetensiyasini oshirishda dolzarb metodik va ilmiy masalalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature Review). Onomastika va uning badiiy matndagi o‘rni hamda ushbu birliklarni ta’lim jarayonida o‘rganish masalalari bir qancha taniqli tilshunos hamda metodist olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Jumladan, o‘zbek tilshunosligida onomastik birliklarning leksik-semantik va etimologik xususiyatlari E.Begmatov, S.Qorayev, T.Nafasov, Z.Do‘simov hamda B.Qilichevlarning ilmiy ishlarida batafsil tahlil etilgan [4, 145-155; 6, 108-111].

Badiiy onomastika va darsliklarda atoqli otlarni o‘rganishning lingvodidaktik tamoyillari borasida Sh.Yoqubov, Y.Ishoqov, D.Yusupova hamda N.G‘aniyevlar o‘z izlanishlarini olib borishgan [10, 26-27; 13, 34-38]. Ularning ta’kidlashicha, badiiy asardagi onomastik birlik neytral so‘z bo‘lmay, balki avtorning g‘oyaviy niyati va poetik konsepsiyasini tashuvchi ramziy belgi hisoblanadi. Biroq yangilangan 7 va 8-sinf “Adabiyot” darsliklari materiallari asosida onomastik birliklarni kompleks metodik tahlil qilish, ularning fanlararo integratsiyadagi o‘rnini ko‘rsatib berish masalasi hali yetarlicha kompleks tadqiq etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot jarayonida umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7 va 8-sinflari uchun mo‘ljallangan yangi avlod “Adabiyot” darsliklaridagi badiiy matnlar (xalq og‘zaki ijodi namunalari, mumtoz adabiyot hamda zamonaviy o‘zbek va jahon adabiyoti asarlari) manba sifatida olindi.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

– Komponentlar va semantik tahlil usuli: Badiiy asardagi onomastik birliklarning leksik-semantik ma’nolari va lisoniy tabiatini aniqlash.

– Lingvo-poetik va diskursiv tahlil usuli: Atoqli otlarning matn bag‘ridagi badiiy-estetik vazifalarini va obraz yaratishdagi o‘rnini yoritish.

– Lingvodidaktik modellashtirish usuli: O‘quvchilarda onomastik tahlil orqali fanlararo (geografiya, tarix, adabiyot) integratsion fikrlashni shakllantirishga qaratilgan topshiriq va metodlar ishlanmasini tuzish.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results)

Onomastik birlik turi	Darslikdagi misollar (7-8-sinf)	Lingvo-poetik va metodik vazifasi
Antroponimlar	*Alpomish, Farhod, Shirin, Bobur, Jaloliddin Manguberdi*	Qahramon xarakterini ochish, tarixiy shaxs shavkatini namoyon etish, estetik ta'sirchanlikni oshirish.
Toponimlar	*Samarqand, Hirot, Buxoro, Parij, Farg'ona*	Badiiy zamon va makon (xronotop) munosabatlarini belgilash, tarixiy-madaniy muhitni tiklash.
Etnonimlar	*Qo'ng'irot, Qipchoq, Barlas, Turkiy, O'zbek*	Xalq va urug'larning etnik shajarasini, milliylik hamda urug'-qabila munosabatlarini ko'rsatish.
Gidronimlar	*Ceyhun (Amudaryo), Jayhun, Nil, Frot*	Obrazli tasvir yaratish, voqealar sodir bo'layotgan tamaddun markazlarini ko'rsatish.

– 7-sinf adabiyot darsligida o'quvchilar asosan qahramonlik dostonlari, mumtoz g'azallik hamda ma'rifatparvarlik davri adabiyoti bilan tanishadilar. Bu davr asarlarida onomastik katlam o'zining boyligi va rang-barangligi bilan ajralib turadi.

– Antroponimlar va ularning poetik vazifasi: "Alpomish" dostonida uchraydigan *Hakimbek, Barchinoy, Qultoy, Qorajon, Surxayil* kabi antroponimlar shunchaki nom emas, balki qahramonlarning xarakter-xususiyatini va badiiy tipini ochuvchi vositadir. Masalan, *Hakimbek* ismidagi "hakim" (donishmand, tabib, adolatli) komponenti qahramonning aql-idroki va adolatparvarligiga ishora qilsa, *Surxayil* antroponimi salbiy obrazning xarakteridagi hiyla-nayrang va yovuzlikni lisoniy ifodalaydi.

– Toponim va gidronimlar: Doston hamda tarixiy asarlarda uchraydigan *Baysun, Jizzax, Sirdayo, Amudaryo, Buxoro* kabi toponim hamda gidronimlar o'quvchida voqelik bo'lib o'tgan hudud haqida aniq geografik hamda tarixiy tasavvur hosil qiladi. Darslikda bu kabi nomlar ustida ishlash o'quvchilarning geografik bilimlari bilan adabiy tasavvurini jipslashtiradi.

8-sinf adabiyot darsligi o'quvchilarning murakkabroq badiiy va filosofik matnlarni tahlil qilish darajasiga moslashtirilgan. Bu darslikda Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlaridan parchalar, Zahiriddin Muhammad Bobur hamda XX asr o'zbek va jahon adabiyoti namoyandalarining asarlari o'rin olgan.

Quyidagi jadvalda 7-8-sinf adabiyot darsliklarida uchraydigan onomastik birliklarning turlari va ularning lingvo-metodik vazifalari umumlashtirib ko'rsatilgan:

Yangi darsliklar asosida o‘tkazilgan metodik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, 7 va 8-sinf adabiyot darslarida onomastik materiallarni tizimli ravishda tahlil qilish ta’lim jarayonida bir qancha ijobiy lingvodidaktik natijalarni beradi.s

Avvalo, ushbu yondashuv ta’limda integratsiyalashgan muhitni ta’minlaydi, ya’ni o‘quvchi badiiy asardagi toponim yoki antroponimni tahlil qilish jarayonida adabiyot fani bilan bir qatorda tarix, geografiya, o‘zbek tili va onomastika sohalariga oid bilimlarni bir vaqtning o‘zida amaliyotda qo‘llaydi. Shuningdek, bu jarayon o‘quvchining lug‘at boyligini oshirib, etimologik savodxonligini shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, Alisher Navoiy dostonlaridagi *Qof tog‘i* yoki *Bobil* toponimlari tahlil qilinganda, o‘quvchi ushbu nomlarning kelib chiqishi, afsonaviy hamda tasavvufiy ildizlarini o‘rganib, o‘z dunyoqarashini kengaytiradi. Shu bilan birga, atoqli otlarning matn bag‘ridagi o‘rnini aniqlash o‘quvchilarda mantiqiy va matn osti (subtekst) tahlil ko‘nikmasini o‘stiradi. O‘quvchilar adibning nega aynan shu nomni tanlaganini anglab yetish orqali yozuvchining badiiy mahorati va individual uslubini chuqurroq tushuna boshlaydilar.

Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations). 7 va 8-sinf “Adabiyot” darsliklaridagi onomastik materiallarni o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, badiiy matn tarkibidagi atoqli otlar shunchaki lisoniy yoki belgilovchi birlik emas, balki asarning g‘oyaviy-estetik mundarijasini belgilovchi, obrazlar psixologiyasini ochib beruvchi hamda o‘quvchilarning mantiqiy, badiiy-estetik va milliy-ma’rifiy tafakkurini shakllantiruvchi qudratli metodik vositadir. Milliy o‘quv dasturi asosida yaratilgan yangi avlod darsliklarida ushbu birliklarning lingvopoetik va diskursiv imkoniyatlaridan foydalanish bo‘yicha dastlabki samarali qadamlar qo‘yilgan bo‘lsa-da, ulardan ta’lim jarayonida tizimli hamda chuqurlashtirilgan tarzda foydalanish masalasi hali ham o‘zining metodik yechimini kutmoqda.

O‘tkazilgan tadqiqot va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, badiiy asardagi antroponim, toponim, gidronim hamda etnonimlarni kompleks tahlil qilish adabiyot darslarini tarix, geografiya, tilshunoslik va etnografiya fanlari bilan jipslashtirib, o‘quvchilarda voqelikka hamda badiiy matnga bir tomonlama emas, balki har tomonlama integratsiyalashgan dunyoqarash orqali yondashish ko‘nikmasini shakllantiradi. Shu bilan birga, onomastik birliklar ustida ishlash o‘quvchilarning so‘z etimologiyasiga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, lug‘at boyligini boyitadi hamda muallifning badiiy niyati va poetik niyatini matn osti (subtekstual) darajada anglashga xizmat qiladi. Atoqli otlarni lingvodidaktik va poetik jihatdan tahlil qilish o‘quvchilarning lisoniy hamda adabiy-estetik kompetensiyalari bilan bir qatorda, ularda milliy o‘zlikni anglash va tarixiy-madaniy xotiraga hurmat hissini kuchaytirishi ilmiy asoslandi.

Ushbu amaliy va nazariy xulosalardan kelib chiqqan holda, adabiyot ta’limida onomastik materiallardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida 7-8-sinf “Adabiyot” darsliklarining o‘quv-metodik majmuasi hamda topshiriqlar tizimiga badiiy matnlardagi atoqli otlarning etimologiyasi va poetik vazifasini aniqlashga qaratilgan interfaol va muammoli topshiriqlarni kengroq kiritish zarur. Badiiy matn tahlili

jarayoniga lug‘at ishi bilan bir qatorda **“Onomastik sharh”** yoki **“Atoqli otlar leksikoni”** kabi maxsus kichik metodik unsurlarni tatbiq etish va murakkab toponim hamda antroponimlarning lisoniy va afsonaviy ildizlarini tushuntirib borish lozim. Mazkur jarayonning amaliy ta’minoti sifatida umumta’lim maktablarining adabiyot o‘qituvchilari uchun 7-8-sinflarda badiiy onomastika materiallari bilan ishlash bo‘yicha maxsus uslubiy tavsiyalar, ko‘rsatmalar va integratsiyalashgan dars ishlanmalari to‘plamini ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 7-jild. Xamsa: Hayrat ul-abror. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 17-34.
2. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. – Toshkent: O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2013.
3. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Fan, 1998. – S. 35.
4. Begmatov E. O‘zbek tili antroponimikasi. Nomz. diss... avtoref. – Toshkent, 1965. – B. 145-155.
5. Do‘simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha etimologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1977. – B. 45-52.
6. Ergasheva N.A. Toponimlar – ko‘hna tarix guvohlari. Ekonomika i sotsium. № 5. – Moskva, 2024. – B. 108-111.
7. Ergasheva N.A. Lingvisticheskiy analiz toponimov Respubliki Uzbekistan. Universum: filologiya i iskusstvovedeniye. № 5. – Moskva: MSNO, 2024. – S. 36.
8. Ganiyev N.U. Etnograficheskiye i istoricheskiye osobennosti toponimov Kiziltepi. Obshchestvo. – 2022. – S. 127-130.
9. Ishoqov Y. Alisher Navoiy va Navoiy taxallusli shoirlar. O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1968. – № 1. – B. 40-50.
10. Yoqubov Sh. Navoiy asarlari onomastikasi. Nomz. diss... avtoref. – Toshkent, 1994. – B. 26-27.
11. Qilichev B. O‘zbek tilida partonimiya. Filol. fanl. nomz... diss. avtoref. – Toshkent, 1997. – 23 b.
12. Qorayev S. Geografik nomlar ma’nosi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1978. – B. 64-70.
13. Yusupova D. Alisher Navoiy "Xamsa"sida mazmun va ritmning badiiy uyg‘unligi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2011. – B. 34-38.
14. Podolskaya N.V. Slovar russkoy onomasticheskoy terminologii. – Moskva: Nauka, 1988. – S. 31.
15. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. 7-sinf Adabiyot darsligi. – Toshkent: Yangi nashr, 2023.
16. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. 8-sinf Adabiyot darsligi. – Toshkent: Yangi nashr, 2023.

YOSH TADQIQOTCHI MINBARI

КАТЕГОРИЯ МОДАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ: СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ

Умарова Шахноза Файзулла кизи,
магистр Навоийского государственного университета

Аннотация: *в статье рассматривается категория модальности как одна из важнейших функционально-семантических категорий современного русского языка. Анализируется её семантическая структура, включающая объективную и субъективную модальность, а также основные способы выражения отношения содержания высказывания к действительности и позиции говорящего к сообщаемому.*

Ключевые слова: *модальность, категория модальности, объективная модальность, субъективная модальность, семантическая структура, модальные значения, средства выражения, современный русский язык, функциональная семантика.*

Annotatsiya*: maqolada modallik kategoriyasi zamonaviy rus tilining muhim funksional-semantik kategoriyalaridan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Uning obyektiv va subyektiv modallikni o'z ichiga oluvchi semantik tuzilishi, shuningdek, gap mazmunining voqelikka va so'zlovchining bayon etilayotgan fikrga munosabatini ifodalashning asosiy usullari tahlil qilinadi. Modal ma'nolarni morfologik, leksik va sintaktik sathlarda ifodalovchi til vositalariga alohida e'tibor qaratiladi.*

Kalit so'zlar: *modallik, modallik kategoriyasi, obyektiv modallik, subyektiv modallik, semantik tuzilish, modal ma'nolar, ifoda vositalari, zamonaviy rus tili, funksional semantika.*

Annotation: *the article examines the category of modality as one of the most important functional-semantic categories in modern Russian. It analyzes the semantic structure of modality, including objective and subjective types, as well as the main linguistic means of expressing the relationship between the content of an utterance and reality and the speaker's attitude toward the information being conveyed.*

Keywords: *modality, category of modality, objective modality, subjective modality, semantic structure, modal meanings, means of expression, modern Russian language, functional semantics.*

Введение (Introduction). Категория модальности занимает важное место в системе современного русского языка и относится к числу сложных и многоаспектных языковых категорий. Она отражает отношение содержания высказывания к действительности, а также выражает позицию говорящего по

отношению к сообщаемой информации. Благодаря модальности высказывание приобретает такие значения, как реальность и нереальность, возможность, необходимость, желательность, предположение, уверенность, сомнение и оценка.

Анализ литературы по теме (Literature review).

Основы современного понимания модальности были заложены швейцарским лингвистом Ш.Балли, который рассматривал модальность как обязательный элемент предложения, отражающий интеллектуальную, эмоциональную и волевую позицию говорящего.[13] В русском языкознании идеи Ш.Балли получили дальнейшее развитие в трудах В.Виноградова, определившего модальность как конструктивный признак предложения, выражающий отношение высказывания к действительности и отношение говорящего к сообщаемому. По мнению учёного, именно категория модальности отличает предложение от других синтаксических единиц языка.[14]

Наиболее распространённой в русском языкознании является классификация, основанная на разграничении объективной и субъективной модальности.

Объективная модальность представляет собой обязательную грамматическую категорию предложения, выражающую соотнесённость содержания высказывания с объективной действительностью. Она реализует противопоставление реальности и ирреальности сообщаемого и выражается преимущественно средствами глагольного наклонения и категории времени. Изъявительное наклонение служит для передачи реальных фактов, тогда как сослагательное и повелительное наклонения выражают возможные, желательные или побудительные действия. Данная трактовка получила развитие в работах В.Виноградова и была закреплена в академической «Русской грамматике» (1980), где объективная модальность рассматривается как обязательная характеристика любого предложения.

Субъективная модальность, в отличие от объективной, отражает отношение говорящего к содержанию высказывания и не является обязательным компонентом предложения. Она включает разнообразные значения: уверенность и сомнение, вероятность, возможность, необходимость, желательность, эмоциональную и оценочную характеристику сообщаемого, а также указание на источник информации. Для выражения субъективной модальности используются модальные слова, вводные конструкции, частицы, интонационные средства, порядок слов, а также модальные глаголы и предикативные слова (*можно, нельзя, следует, необходимо*).

Наряду с традиционной классификацией в современной лингвистике широкое распространение получила семантическая типология модальности. В её рамках

[13] Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – Изд. стереотип. – М.: Издательство URSS / ЛКИ, 2020. – 416 с.

[14] Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – 4-е изд. – М.: Русский язык, 2001 (или переиздание «Высшая школа», 2005). – 720 с.

выделяются **эпистемическая модальность**, отражающая степень уверенности говорящего в истинности сообщаемого; **деонтическая модальность**, выражающая значения необходимости, обязанности, разрешения и запрета; **волеизъявительная модальность**, связанная с выражением желания, намерения, просьбы или приказа; а также **аксиологическая модальность**, передающая ценностную оценку содержания высказывания. Такая классификация получила развитие в трудах отечественных исследователей, в частности В.Панфилова[15], а также в работах зарубежных лингвистов, посвящённых функционально-семантическому анализу модальных значений.

Следует отметить, что указанные классификации не являются взаимоисключающими. Деление модальности на объективную и субъективную отражает её структурно-грамматическую организацию, тогда как семантическая классификация раскрывает содержание модальных значений, реализуемых в процессе речевой коммуникации. Комплексное использование этих подходов позволяет наиболее полно охарактеризовать категорию модальности как универсальную языковую категорию, обеспечивающую выражение отношений между содержанием высказывания, объективной действительностью и коммуникативной позицией говорящего.

Таким образом, современное русское языкознание рассматривает модальность как многоаспектную функционально-семантическую категорию, объединяющую объективные и субъективные компоненты. Подобное понимание позволяет исследовать модальные значения не только на уровне грамматической структуры предложения, но и в аспекте прагматики, семантики и коммуникативной организации текста.

Анализ и результаты (Analysis and results). Полученные результаты свидетельствуют о том, что семантическая структура модальности организована по принципу функционального поля, в котором центральное положение занимают грамматические средства выражения объективной модальности, тогда как периферию образуют лексические, синтаксические, интонационные и прагматические средства субъективной модальности. Такая организация обеспечивает гибкость языковой системы и позволяет наиболее точно передавать различные коммуникативные намерения говорящего.

В Таблице №1 рассматривается, что средства выражения модальности функционируют на нескольких языковых уровнях. Грамматический уровень представлен прежде всего категориями наклонения и времени глагола, формирующими объективную модальность предложения. Лексический уровень включает модальные слова, модальные глаголы и предикативные единицы, посредством которых передаются значения вероятности, необходимости, возможности и оценки. Синтаксический уровень реализуется через вводные

[15] Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. – Изд. стереотип. – М.: Издательская группа URSS / ЛКИ, 2016. – 232 с.

конструкции, порядок слов и тип предложения, а просодический – посредством интонации.

Анализ примеров позволяет сделать вывод, что наиболее высокой функциональной активностью обладают лексико-грамматические средства, поскольку они способны одновременно выражать несколько модальных значений в зависимости от контекста. Например, конструкция *«Он может прийти»* выражает значение возможности, тогда как предложение *«Он может решить эту задачу»* указывает на способность субъекта выполнить действие. Аналогично модальное слово *«вероятно»* передаёт эпистемическую оценку достоверности сообщения, а предикатив *«нужно»* – деонтическое значение необходимости.

Таблица 1.

Средства выражения модальности в современном русском языке

Средство выражения	**Модальное значение**	**Пример**	**Комментарий**
Формы наклонения глагола	Реальность, ирреальность, побуждение	*Он приехал вчера.*; *Если бы он приехал раньше…*; *Приезжай завтра!*	Основное средство выражения объективной модальности.
Модальные глаголы	Необходимость, возможность, обязанность	*Ты должен закончить работу.*; *Он может прийти позже.*	Выражают деонтическую и динамическую модальность.
Предикативные слова	Необходимость, возможность, запрет	*Нужно подготовить доклад.*; *Нельзя шуметь.*; *Можно войти.*	Передают отношение говорящего к необходимости или допустимости действия.
Модальные слова	Уверенность, вероятность, предположение	*Вероятно, поезд задержится.*; *Конечно, он согласится.*	Характерны для эпистемической модальности.
Вводные конструкции	Источник информации, степень достоверности	*По-видимому, эксперимент завершён.*; *Как известно, модальность*	Указывают на оценку достоверности или источник сообщения.

		является универсальной категорией.	
Модальные частицы	Уточнение, предположение, усиление оценки	*Неужели он ушёл?*; *Ведь это очевидно.*; *Пусть попробует.*	Усиливают или уточняют модальное значение высказывания.
Интонация	Сомнение, уверенность, побуждение, вопрос	*Он пришёл?*; *Он пришёл!*	Один и тот же текст может выражать разные модальные значения в зависимости от интонации.
Порядок слов	Логическое выделение, субъективная оценка	*Именно он выполнил задание.*	Способствует выражению коммуникативной установки говорящего.
Контекст	Конкретизация модального значения	*Он может быть дома.* (возможность); *Он может решить задачу.* (способность)	Контекст определяет интерпретацию модального значения.

В процессе исследования категории модальности в разговорной речи носителей русского языка особое внимание было уделено выявлению основных семантических типов модальных значений и способов их языковой реализации. Анализ показал, что в условиях непосредственного общения модальность проявляется не только как средство выражения отношения говорящего к действительности, но и как важный механизм организации речевого взаимодействия.

Специфика разговорной речи заключается в активном использовании различных языковых средств выражения модальности: лексических, грамматических, синтаксических и интонационных. В отличие от письменной речи, в устной коммуникации значительную роль играют контекст, ситуация общения и субъективная позиция говорящего, что приводит к расширению функциональных возможностей модальных единиц.

В результате анализа были выделены основные семантические типы модальности, характерные для разговорной речи носителей русского языка: эпистемическая, деонтическая, возможностная, волеизъявительная, оценочная, ирреальная и эвиденциальная.

Эпистемическая модальность занимает значимое место в разговорной речи, поскольку говорящий постоянно выражает степень своей уверенности в достоверности информации, уточняет предположения или обозначает субъективное отношение к сообщаемым фактам. Для её выражения широко используются вводные слова и конструкции (*наверное, кажется, по-моему, я думаю, может быть*), а также модальные частицы (*как будто, вроде, ведь*). Особенностью устной коммуникации является то, что данные средства часто сопровождаются интонационными изменениями, которые позволяют передавать оттенки сомнения, неуверенности или, напротив, высокой степени убеждённости.

Деонтическая модальность также характеризуется высокой функциональной активностью в разговорной речи. Её употребление обусловлено необходимостью регулирования поведения участников общения: выражения просьбы, совета, требования, разрешения или запрета. Наиболее продуктивными средствами реализации данного типа модальности являются предикативные слова (*надо, нужно, можно, нельзя*), модальные глаголы (*должен, обязан, мочь*), а также формы повелительного наклонения. Например, высказывания *«Надо уже идти»*, *«Тебе нужно отдохнуть»*, *«Можно я возьму?»* демонстрируют различные оттенки необходимости, разрешения и побуждения.

Возможностная модальность в разговорной речи тесно связана с оценкой способности субъекта совершить определённое действие или с условиями реализации ситуации. Она преимущественно выражается с помощью глагола *мочь* и его форм, а также конструкций типа *получится, удастся, есть возможность*. При этом в устной коммуникации значение возможности часто зависит от контекста. Например, высказывание *«Я могу прийти вечером»* может обозначать как наличие физической возможности, так и готовность выполнить действие.

Волеизъявительная модальность отражает намерения, желания и побуждения участников общения. В разговорной речи она реализуется преимущественно через глаголы желания (*хотеть, желать*), конструкции с частицами *давай, пусть*, а также формы повелительного наклонения. Данный тип модальности особенно характерен для диалогической речи, поскольку связан с организацией совместной деятельности собеседников: *«Давай обсудим это позже»*, *«Пусть он сам решит»*.

Оценочная модальность занимает особое положение, поскольку отражает не только отношение говорящего к фактам действительности, но и его эмоциональное состояние. В разговорной речи оценочные значения часто выражаются с помощью эмоционально окрашенной лексики (*хорошо, плохо, странно, ужасно, замечательно*), усилительных частиц и интонации. Например, высказывание *«Это*

вообще невероятно» содержит не только оценку ситуации, но и выражение эмоционального отношения говорящего.

Ирреальная модальность в разговорной речи связана преимущественно с выражением нереализованных возможностей, предположений и условных ситуаций. Основным средством её выражения является форма сослагательного наклонения, часто используемая в конструкциях с союзом *если бы*: *«Я бы пришёл, если бы было время»*. Подобные конструкции позволяют говорящему оценивать возможные сценарии развития событий и выражать сожаление или предположение.

Эвиденциальная модальность, выражающая источник информации, также активно представлена в устной коммуникации. Конструкции *говорят, вроде, насколько я знаю, я слышал* позволяют говорящему разграничить собственное знание и сведения, полученные от других лиц. Использование таких средств снижает категоричность высказывания и указывает на степень ответственности говорящего за достоверность информации.

Таким образом, анализ семантических типов модальности в разговорной речи носителей русского языка показывает, что модальные значения реализуются посредством комплексного взаимодействия различных языковых средств. При этом специфика устной коммуникации заключается в тесном переплетении объективных и субъективных компонентов модальности: говорящий не только сообщает информацию о ситуации, но и одновременно выражает своё отношение к ней, оценивает степень её достоверности, регулирует действия собеседника и формирует определённую коммуникативную стратегию.

Анализ языкового материала подтверждает, что модальность представляет собой сложную функционально-семантическую систему, объединяющую средства разных уровней языка и отражающую как отношение содержания высказывания к действительности, так и позицию говорящего относительно сообщаемого.

Выявленная в ходе анализа высокая активность эпистемической модальности соответствует положениям В.Панфилова, который рассматривал модальность как категорию, связанную с процессами познания и отражением отношения субъекта к действительности. По мнению учёного, модальные значения выражают не только объективные характеристики ситуации, но и особенности её восприятия человеком.[16] В разговорной речи это проявляется в широком употреблении единиц типа *кажется, наверное, думаю, по-моему, может быть*, с помощью которых говорящий выражает степень достоверности информации и обозначает собственную позицию по отношению к сообщаемому.

Результаты исследования также подтверждают положения А.Бондарко о полевой организации функционально-семантических категорий. Согласно его концепции, модальность формируется как функционально-семантическое поле,

[16] Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. – Изд. стереотип. – М.: Издательская группа URSS / ЛКИ, 2016. – С. 82.

включающее центральные и периферийные средства выражения.[17] Анализ разговорной речи показывает, что модальные значения действительно реализуются комплексом языковых средств: грамматическими формами, лексическими единицами, синтаксическими конструкциями и интонацией. При этом одно и то же значение может выражаться средствами разных уровней языка. Например, значение необходимости реализуется посредством предикативов (*«надо сделать», «нужно прийти»*), модальных глаголов (*«ты должен сделать»*) и побудительных конструкций (*«сделай это»*).

Данные исследования согласуются также с положениями Н.Шведовой, представленной в академической «Русской грамматике», где модальность рассматривается как категория, связанная с выражением отношения содержания высказывания к действительности и субъективной оценки говорящего.[18] Материал разговорной речи показывает, что именно субъективно-модальные средства занимают значительное место в повседневном общении, поскольку диалогическая форма коммуникации требует постоянного выражения отношения участников речи к информации, действиям и собеседнику.

Особое значение для интерпретации полученных результатов имеет теория Ш.Балли о разграничении диктума и модуса. Исследователь отмечал, что в структуре высказывания необходимо различать содержание сообщения и отношение субъекта речи к этому содержанию. Анализ разговорных примеров демонстрирует, что модальный компонент часто сопровождает основное сообщение и может включать несколько значений одновременно. Например, высказывание *«Мне кажется, тебе нужно поговорить с ним»* объединяет эпистемическое значение предположения (*мне кажется*) и деонтическое значение необходимости (*нужно поговорить*).

Выводы и рекомендации (Conclusion/Recommendations). Таким образом, результаты исследования подтверждают вывод о том, что категория модальности в современном русском языке представляет собой многоуровневую функционально-семантическую систему. Разговорная речь носителей русского языка демонстрирует особую активность субъективных модальных значений, что связано с её диалогической природой и необходимостью выражения коммуникативных намерений участников общения. Полученные данные подтверждают основные положения В.Виноградова, В.Панфилова, Н.Шведовой и А.Бондарко о комплексном характере модальности и её способности объединять различные языковые средства в процессе реализации речевого взаимодействия.

Проведённое исследование категории модальности в современном русском языке позволило установить, что данная категория представляет собой сложную

[17] Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Отв. ред. А.В.Бондарко. – Изд. стереотип. – М.: Книжный дом «Либроком» / URSS, 2017. – С. 59.

[18] Русская грамматика: в 2 томах / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Институт русского языка им. В.В.Виноградова РАН, 2020. – 732 с.

многоуровневую функционально-семантическую систему, объединяющую различные средства выражения отношения к действительности и позиции говорящего. Анализ разговорной речи носителей русского языка показал, что модальность является не только грамматической категорией, но и важнейшим механизмом организации речевого взаимодействия.

В ходе исследования было установлено, что семантическая структура модальности включает несколько взаимосвязанных типов значений: эпистемическую, деонтическую, возможностную, волеизъявительную, оценочную, ирреальную и эвиденциальную модальность. Каждый из выделенных типов обладает собственными средствами выражения, однако в реальной коммуникации они часто взаимодействуют и реализуются комплексно в пределах одного высказывания.

Таким образом, комплексное изучение категории модальности позволяет глубже раскрыть механизмы функционирования русского языка как средства выражения не только объективной информации, но и субъективного опыта, оценки и коммуникативного намерения человека.

Использованная литература

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – Изд. стереотип. – М.: Издательство URSS / ЛКИ, 2020. – 416 с.
2. Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Отв. ред. А. В. Бондарко. – Изд. стереотип. – М.: Книжный дом «Либроком» / URSS, 2017. – 264 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – 4-е изд. – М.: Русский язык, 2001 (или переиздание «Высшая школа», 2005). – 720 с.
4. Жумаева, Ф. Р. Типы транспозиции частей речи в современном русском языке / Ф. Р. Жумаева. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2021. – №47 (389). – С. 468-472. – URL: https://moluch.ru/archive/389/85522/
5. Jumaeva F. R., Mamurova F. N. Transposition of parts of speech as a non-morphological method of word formation //ISJ Theoretical & Applied Science, 10 (102). – 2021. – С. 566-572.
6. Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. – Изд. стереотип. – М.: Издательская группа URSS / ЛКИ, 2016. – 232 с.
7. Русская грамматика: в 2 томах / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 2020. – 732 с.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT UNIVERSITETI

NAVOIY DAVLAT UNIVERSITETI
ELEKTRON JURNALI

№ 4 (3),
2026-yil, SENTABR

O‘zbekcha matn muharriri: Sharopova Ra’no Jaxonovna
Ruscha matn muharriri: Boltayeva Gulchehra Shokirovna
Inglizcha matn muharriri: Maxammadov Bobir Isan o‘g‘li
Musahhih: Sharopova Ra’no Jaxonovna
Texnik muharrir: Maxammadov Bobir Isan o‘g‘li

XXI ASR TILSHUNOSLIGI: TAHLIL VA TALQIN ILMIY-METODIK JURNALI

4-jild, 3-son

SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL OF LINGUISTICS OF XXI CENTURY

VOLUME 4 ISSUE 3

Tahririyat bilan bog‘lanish:
Manzil: Navoiy shahar, Ibn Sino ko‘chasi, 45-uy
Web-site: http://lingej.nspi.uz
Tel: +998(97) 378 – 34 -45

Editorial staff of the journal:
Address: 45, Ibn Sino street, Navoi city
Web-site: http://lingej.nspi.uz
Tel: +998(97) 378 – 34 -45